

Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό

Εξαμηνιαίο Επιστημονικό Περιοδικό

eISSN: 2732-7698 | ISSN: 2732-7655

Περιεχόμενα

Από τη Σύνταξη του Περιοδικού

Γρηγόριος Θ. Παπανίκος: [Ιωάννης Βαρβάκης \(Επιφυλλίδα\)](#)

Επιστημονικά Άρθρα

Γρηγόριος Θ. Παπανίκος: [Συμβάλει ο Τουρισμός στην Πληθυσμιακή και Οικονομική Μεγέθυνση; Η Περίπτωση των Ελληνικών Περιφερειών](#)

Κρασιμίρ Καμπακτσίεβ: [Βαλκανική Πολιτική Εναντίον Επιστήμης: Γιατί το 1944 μία Δυτική Βουλγαρική Διάλεκτος Χαρακτηρίστηκε «Μακεδονική» Γλώσσα;](#)

Γκιόργκι Παρεσισβίλι: [Η Κατάσταση των Θρησκειών στη Σημερινή Γεωργία ως Ένδειξης Μίας Μοναδικής Καυκάσιας Ταυτότητας](#)

Αθηνά Μωραΐτη: [Το Σύνταγμα του 1952 και οι Αρμοδιότητες του Βασιλιά](#)

Βασίλειος Καλοφορίδης: [Από τη Σκηνή της Κρητικής Αναγέννησης στη Νεοελληνική Ποίηση: Η Ουσία του Αβραάμ, τα Ιντερμέδια της Ερωφίλης και οι Ποιητικές Μεταμορφώσεις του 17ου και 18ου Αιώνα](#)

Μιχαήλ Μπακαούκας: [Η Έννοια της «Προόδου» Πριν από τον Πλάτωνα](#)

Σύντομα Άρθρα

Γρηγόριος Θ. Παπανίκος: [Υπήρξαν τα Κρυφά Σχολεία; Μια Συζήτηση με την Τεχνητή Νοημοσύνη](#)

Κώστας Μπίσας: [Η Συμμετοχική Ανίχνευση Δυνητικών Τοπικών Μελλόντων](#)

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Αφροδίτη Γ. Παπανίκου: [Οι Γεύσεις των Ελλήνων του Ανδρέα Χάρου, Τόμος 1 & 2](#)

Αγγελική Λάβδα: [Μαύρο Κορίτσι, Λευκό Κορίτσι της Τζόις-Κάρολ Οουτς & σε μετάφραση Αύγουστου Κορτώ](#)

Επιστολές- Νέα-Ανακοινώσεις

Τόμος 5, Τεύχος 1, Μάρτιος 2025

URL: <https://www.atiner.gr/aap> Email: aap@atiner.gr

<p>Ιδιοκτησία: Αθηναϊκό Ινστιτούτο (ΑΘΙΝ) – Ownership: Athens Institute (ATHIN) Χαλκοκονδύλη 9, 10677 Αθήνα, Ελλάδα. Τηλ: + 30 210 3634210 E: aap@atiner.gr ΑΦΜ/VAT: 090300238</p>
<p>Εκδότης: Γρηγόριος Θ. Παπανίκος, Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ινστιτούτο (ΑΘΙΝ) Publisher: Gregory T. Papanikos, President, Athens Institute (ATHIN)</p>
<p>Αρχισυντάκτης: Λάμπρος Απ. Πυργιώτης, Ανώτερος Ερευνητής, Αθηναϊκό Ινστιτούτο (ΑΘΙΝ) Chief Editor: Lampros Ap. Pyrgiotis, Senior Research Fellow, Athens Institute (ATHIN)</p>
<p>Γενικός Διευθυντής Έκδοσης: Νικόλαος Πάππας, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Σαμ Χιούστον, ΗΠΑ. General Managing Editor: Nicholas Pappas, Professor, Sam Houston University, USA.</p>
<p>Σύμβουλος Σύνταξης: Γεώργιος Ζουριδάκης, Ερευνητής, Αθηναϊκό Ινστιτούτο (ΑΘΙΝ). Editorial Consultnat: George Zouridakis, Research Fellow, Athens Institute (ATHIN).</p>
<p>Υπεύθυνη Έκδοσης: Όλγα Γκούντα, Ερευνήτρια, ΑΘΙΝ. Managing Editor: Olga Gkounta, Researcher, ATHIN.</p>
<p>Σύμβουλος Έκδοσης: Αφροδίτη Παπανίκου, Διευθυντής Τμήματος Εκδόσεων, Αθηναϊκό Ινστιτούτο (ΑΘΙΝ). Publishing Consultant: Afrodete Papanikou, Director of Publications Department, Athens Institute (ATHIN).</p>
<p>Συντακτική Επιτροπή – Editorial Board</p>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Μαρία Ειρήνη Αυγουλά, Αναπληρώτρια Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Λα Τρομπ, Αυστραλία. Maria-Irini Avgoulas, Associate Lecturer, La Trobe University, Australia. 2. Ραφαέλα Βασιλειάδου, Λέκτορας, Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Ηνωμένο Βασίλειο. Rafaela Vasiliadou, Lecturer, Open University, UK. 3. Γεώργιος Ζαχαριάδης, Αναπληρωτής Καθηγητής και Διευθυντής, Εργαστήριο Δημόσιας Υγείας του Νιούφανλαντ και Λάμπραντορ, Πανεπιστήμιο του Νιούφανλαντ, Καναδάς. George Zahariadis, Associate Professor and Director, Newfoundland and Labrador Provincial Public Health Laboratory, Memorial University of Newfoundland, Canada. 4. Δημόκριτος Καββαδίας, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Βρυξελλών, Βέλγιο. Dimokritos Kavnadias, Professor, University of Brussels, Belgium. 5. Γεώργιος Καρράς, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο του Ιλινόις στο Σικάγο, ΗΠΑ. George Karras, Professor, University of Illinois at Chicago, USA. 6. Αθανάσιος Μιχαλάκας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Κρατικό Πανεπιστήμιο Νέας Υόρκης, ΗΠΑ. Athanasios Mihalakas, Assistant Professor, The State University of New York, USA. 7. Νικόλαος Ν. Πατρίκιος, Καθηγητής, Αρχιτεκτονική Σχολή, Πανεπιστήμιο Μαϊάμι, ΗΠΑ. Nicholas N. Patricios, Professor, School of Architecture, University of Miami, USA. 8. Χαράλαμπος Σταμέλος, Επιστημονικός Συνεργάτης, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Κύπρος. Charalambos Stamelos, Research Fellow, European University of Cyprus, Cyprus. 9. Γεώργιος Ε. Τράντας, Μεταδιδακτορικός Συνεργάτης Marie Skłodowska-Curie, Πανεπιστήμιο Άστον, Ηνωμένο Βασίλειο. Georgios E. Trantas, Marie Skłodowska-Curie Postdoctoral Fellow, Aston University, UK. 10. Θεόδωρος Τραφαλής, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο της Οκλαχόμα, ΗΠΑ. Theodore Trafalis, Professor, The University of Oklahoma, USA. 11. Τατιάνα Τσακιροπούλου-Σάμερς, Αναπληρώτρια Καθηγή-τρια, Πανεπιστήμιο της Αλαμπάμα, ΗΠΑ. Tatiana Tsakiropoulou-Summers, Associate Professor, The University of Alabama, USA.

Αναλυτικά Περιεχόμενα

Από τη Σύνταξη του Περιοδικού (σ. 3)

Η Επιφυλλίδα του Εκδότη: **Γρηγόριος Θ. Παπανίκος** «[Ιωάννης Βαρβάκης](#)» (σσ. 5-10)

Επιστημονικά Άρθρα

1. **Γρηγόριος Θ. Παπανίκος:** [Συμβάλει ο Τουρισμός στην Πληθυσμιακή και Οικονομική Μεγέθυνση; Η Περίπτωση των Ελληνικών Περιφερειών](#) (σσ. 11-18)
2. **Κρασιμίρ Καμπακτσιέβ:** [Βαλκανική Πολιτική Εναντίον Επιστήμης: Γιατί το 1944 μία Δυτική Βουλγαρική Διάλεκτος Χαρακτηρίστηκε «Μακεδονική» Γλώσσα;](#) (σσ. 19-30)
3. **Γκιόργκι Παρεσισβίλι:** [Η Κατάσταση των Θρησκειών στη Σημερινή Γεωργία ως Ένδειξης Μίας Μοναδικής Καυκάσιας Ταυτότητας](#) (σσ. 31-44)
4. **Αθηνά Μωραΐτη:** [Το Σύνταγμα του 1952 και οι Αρμοδιότητες του Βασιλιά](#) (σσ. 45-58)
5. **Βασίλειος Καλοφορίδης:** [Από τη Σκηνή της Κρητικής Αναγέννησης στη Νεοελληνική Ποίηση: Η Θυσία του Αβραάμ, τα Ιντερμέδια της Ερωφίλης και οι Ποιητικές Μεταμορφώσεις του 17ου και 18ου Αιώνα](#) (σσ. 59-76)
6. **Μιχαήλ Μπακαούκας:** [Η Έννοια της «Προόδου» Πριν από τον Πλάτωνα](#) (σσ. 77-86)

Σύντομα Άρθρα

1. **Γρηγόριος Θ. Παπανίκος:** [Υπήρξαν τα Κρυφά Σχολεία; Μια Συζήτηση με την Τεχνητή Νοημοσύνη](#) (σσ. 87-102)
2. **Κώστας Μπίσας:** [Η Συμμετοχική Ανίχνευση Δυνητικών Τοπικών Μελλόντων](#) (σσ. 103-108)

Βιβλιοπαρουσιάσεις

1. Αφροδίτη Γ. Παπανίκου: [Οι Γεύσεις των Ελλήνων του Ανδρέα Χάρου, Τόμος 1 & 2](#) (σσ. 109-114)
2. Αγγελική Λάβδα: [Μαύρο Κορίτσι, Λευκό Κορίτσι της Τζόις-Κάρολ Οουτς & σε μετάφραση Αύγουστου Κορτώ](#) (σσ. 115-118)

Επιστολές-Νέα-Ανακοινώσεις (σ. 119)

1. 18^ο Ετήσιο Διεθνές Συνέδριο Μεσογειακών Σπουδών, 14-18 Απριλίου 2025
2. 19^ο Ετήσιο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνιολογίας, 5-8 Μαΐου 2025
3. Ανοικτή Εκδήλωση «Κρυφή Εκπαίδευση: Χαρακτηριστικές Περιπτώσεις και Περιπτώσεις Μελέτης», Πέμπτη 27 Μαρτίου 2025

Πρόσφατες Εκδόσεις Βιβλίων του ATINER

Από τη Σύνταξη του Περιοδικού

Περί γραμμικότητας

ή

Ελληνογραμμαμικό, όπως λέμε μητρογραμμαμική καταγωγή

Απευθυνόμενος πρώτη φορά γραπτώς στους συγγραφείς και στους αναγνώστες του επί της οθόνης σας Αθηναϊκού Ακαδημαϊκού Περιοδικού, οφείλω να σας το επανασυστήσω. Πρόκειται, σύμφωνα με τον εκδότη του, για ένα αμιγώς επιστημονικό περιοδικό – όλου του φάσματος των επιστημών, που ξεκίνησε με αφορμή τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και έκτοτε εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο, σε ημερομηνίες που τιμούν τις δύο μεγάλες επετείους του νεότερου ελληνισμού: την 25^η Μαρτίου και την 28^η Οκτωβρίου. Αντικειμενικός σκοπός του είναι να παρουσιάσει στο εθνικό και παγκόσμιο ελληνικό κοινό (α) την έρευνα που πραγματοποιείται από Έλληνες και φιλέλληνες επιστήμονες όλου του κόσμου σε όλα τα ακαδημαϊκά πεδία, ή/ και (β) την έρευνα που γίνεται για την Ελλάδα σε όλα τα ακαδημαϊκά και ερευνητικά ιδρύματα του κόσμου.

Ασφαλώς, ο σκοπός του Αθηναϊκού Ακαδημαϊκού Περιοδικού υπερβαίνει το ιστορικό και συμβολικό πλαίσιο που θέτουν το 1821, η 25^η Μαρτίου και η 28^η Οκτωβρίου εκάστου έτους. Εντούτοις, η χρήση αυτών των σημαινόντων προκαλεί μία συναισθηματική διέγερση και κοινωνικο-πολιτιστικούς και προσωπικούς (ιδεολογικούς) συνειρμούς, με συμπαραδηλούμενο σημαινόμενο εκείνο που συμφωνεί με την ιστορία των Ελλήνων, εκείνο που ταιριάζει σε αυτή.

Ανεπιφύλακτα, το Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό δεν είναι ένα ελληνοπρεπές περιοδικό.

Μήπως ταιριάζει όμως στην ελληνότροπη οικουμενικότητα του Χρήστου Γιανναρά; Θα περιποιούσε ιδιαίτερη τιμή σε εμάς μία τέτοια υψιπετής σύνδεση και μάλλον θα μας κολάκευε, αλλά αυτό είναι πολύ. Δεν προτείνουμε και δεν διαθέτουμε κανένα πρότυπο για το περιεχόμενό του, και μάλιστα ελληνικό.

Από την άλλη, στις τροπικές (πολύτροπες) εκφάνσεις μας, μας προσφέρονται οι επιλογές του μέτρου και των ακροτήτων, με την αρετή να είναι η μεσότητα ανάμεσα σε δύο άκρα, την έλλειψη και την υπερβολή. Σαν να καλούμασταν, δηλαδή, να επιλέξουμε τη μεσότητα ανάμεσα στην ανδροπρέπεια και τη θηλυπρέπεια, επιλογή που αρνούμαστε να κάνουμε.

Αποφεύγουμε λοιπόν να χαρακτηρίσουμε/ ορίσουμε τροπικά το Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό, είτε ως ελληνοπρεπές είτε ως ελληνότροπο.

Μήπως όμως πάλι θα μπορούσε να συστηθεί ως ελληνοκεντρικό; Πρόκειται αναμφίβολα για έναν κατά κύριο λόγο ελκυστικό όρο, δίχως όμως να είναι ουδέτερος, καθώς ο ελληνοκεντρισμός έχει ήδη αποτελέσει ιδεολογία, πολιτικό, πνευματικό και καλλιτεχνικό ρεύμα.

Εν τέλει, συστήνουμε το Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό ξεκάθαρα και μόνο ως «ελληνογραμμαμικό».

Αφενός μεν η «γραμμικότητα» που συζητείται εδώ παραπέμπει στην καταγωγή του περιοδικού, όπως όταν αναφερόμαστε, για παράδειγμα, στη «μητρογραμμαμική» γενεαλόγηση. Σημειωτέον ότι η «γραμμικότητα» συνδέεται με τη γραμμική αντίληψη του χρόνου, δηλαδή με την ιδέα ότι η ύπαρξη μπορεί να διαιρεθεί σε γραμμικά τμήματα χρόνου (παρελθόν – παρόν – μέλλον), ιδέα που γεννήθηκε περίπου πριν από 2.500 χρόνια στην αρχαία Ελλάδα. Και αφετέρου, με τη «γραμμική» να είναι το πρωταρχικό και απλούστερο γεωμετρικό σχήμα, επικαλούμενοι τον όρο αυτό, προδήλως απευθυνόμαστε σε γεωμετρημένους ανθρώπους.

Δρ Λάμπρος Απ. Πυργιώτης
Αρχισυντάκτης

Επιφυλλίδα

Ιωάννης Βαρβάκης

Γρηγόριος Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ινστιτούτο

Το Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό δημοσιεύει σε κάθε τεύχος του μία επιφυλλίδα, δηλαδή ένα κείμενο δοκιμιακού χαρακτήρα με κριτικό και επιστημονικό περιεχόμενο. Την επιμέλεια της επιφυλλίδας έχει ο Γρηγόριος Θ. Παπανίκος. Το περιοδικό δημοσιεύει επίσης επιστολές αναγνωστών σχετικά με τα θέματα που θίγονται στις επιφυλλίδες, προάγοντας έτσι έναν δημόσιο επιστημονικό διάλογο. Στο παρόν τεύχος, παρουσιάζω τον Έλληνα εθνικό ευεργέτη Ιωάννη Βαρβάκη, με αφορμή τη συμπλήρωση 200 ετών από τον θάνατό του.

Εισαγωγικά

Στην παρούσα επιφυλλίδα αναφερόμαστε στην ευεργεσία και στους Έλληνες ευεργέτες, των οποίων το όνομα εμφανίζεται σε έργα που έχουν κυρίως σχέση με την παιδεία. Θα δώσουμε έμφαση στον Ιωάννη Βαρβάκη, ο οποίος, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1, γεννήθηκε πρώτος από όλους τους ονομαστούς εθνικούς ευεργέτες. Φέτος τιμούμε και τα 200 χρόνια από τον θάνατό του. Όλοι αυτοί οι μεγάλοι ευεργέτες ήταν ό,τι θα λέγαμε σήμερα «Έλληνες του εξωτερικού», οι οποίοι θέλησαν να βοηθήσουν μία Ελλάδα που καμία σχέση δεν έχει με τη σημερινή.

Πίνακας 1. Έλληνες Ευεργέτες Γεννηθέντες Πριν την Επανάσταση του 1821

αα	Ευεργέτης	Χρονολογία	Έργα που αφορούν την Παιδεία
1	Ιωάννης Βαρβάκης	(1745-1825)	Βαρβάκειος Σχολή
2	Νικόλαος Ζωσιμάς	(1759-1842)	Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων (1828)
3	Μιχαήλ Τσιτσάς	(1787-1856)	Αρσάκειο, Πανεπιστήμιο Αθηνών, ΕΜΠ
4	Γεώργιος Σταύρου	(1788-1869)	Ορφανοτροφείο Ιωαννίνων
5	Σίμων Σίνας	(1810-1876)	Ακαδημία Αθηνών, Αστεροσκοπείο
6	Γεώργιος Αβέρωφ	(1815-1899)	ΕΜΠ

Η Ελλάδα, όταν γεννήθηκε ο Ιωάννης Βαρβάκης, ήταν υπόδουλη, «αιχμάλωτη» θα έλεγε ο Αδαμάντιος Κοραΐς, για τον οποίο έγραψα την πρώτη επιφυλλίδα (Παπανίκος, 2021α). Όταν βλέπεις τη χώρα σου σκλαβωμένη, μερικοί θέλουν να βοηθήσουν. Δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο. Οι Εβραίοι είχαν και αυτοί μία παράλληλη ιστορία.

Η Ελλάδα πριν το 1821 ήταν πάμπτωχη και, όπως έχω εξηγήσει σε μία σειρά από άρθρα μου, επικρατούσε γενικευμένη αμάθεια ή, έστω, ημιμάθεια, που δεν έχει καμία σχέση με το σήμερα. Τα κρυφά σχολεία και κυρίως τα κρυφά

μαθήματα ήταν ο κανόνας, χωρίς καμία εξαίρεση, και η αθέλγη λανθάνουσα ζήτηση για νόμιμη παιδεία ήταν τεράστια (βλ. Παπανίκος, 2021β, 2025, 2026).

Στην παρούσα επιφυλλίδα θα αναφέρω λίγα βιογραφικά στοιχεία για τον Ιωάννη Βαρβάκη, αλλά το κυρίως θέμα μου είναι πιο γενικό και αφορά (α) τα κίνητρα για να γίνει κάποιος «εθνικός ευεργέτης» και (β) το γιατί δεν έχουμε σήμερα εθνικούς ευεργέτες.

Η Ελλάδα ευτύχησε να έχει πάρα πολλούς εθνικούς ευεργέτες, που χρηματοδότησαν κυρίως έργα που αφορούσαν την παιδεία, την υγεία, την άμυνα και γενικότερα έργα υποδομών, που τόσο ανάγκη είχε η χώρα τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ποια ήταν το κίνητρό τους;

Επίσης, εξετάζεται γιατί η σημερινή Ελλάδα δεν έχει εθνικούς ευεργέτες, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πάρα πολύ πλούσιοι Έλληνες στο εξωτερικό, και πώς θα μπορούσε να διαμορφωθεί μια πολιτική προσέλκυσης ευεργετών, κατά αναλογία των πολιτικών που χρειάζονται για την προσέλκυση Ελλήνων επενδυτών από το εξωτερικό. Η μεγάλη δύναμη του Ελληνισμού βρίσκεται στο εξωτερικό, είτε σε Έλληνες είτε σε μη Έλληνες. Υπάρχει τεράστιο ενδιαφέρον και ζήτηση για «Ελλάδα». Είναι ένα μεγάλο κεφάλαιο – επώνυμο προϊόν θα το έλεγαν όσοι ασχολούνται με το *μάρκετινγκ* – που δεν έχει αποδώσει όσα θα μπορούσε να προσφέρει στην Ελλάδα και στους Έλληνες.

Ιωάννης Βαρβάκης

Ο Ιωάννης Βαρβάκης (24 Ιουνίου 1745 – 10 Ιανουαρίου 1825) γεννήθηκε στα Ψαρά και το όνομά του ήταν Ιωάννης Λεοντίδης. Το επώνυμο «Βαρβάκης» προέρχεται από το όνομα του πλοίου του, το οποίο ονόμασε έτσι προς τιμήν του αρπακτικού πουλιού, του γερακιού. Ασχολήθηκε με την πειρατεία, η οποία, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ήταν το αντίστοιχο των κλεφτών στην ηπειρωτική Ελλάδα, κυρίως στην Πελοπόννησο και Ρούμελη.

Στον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768–1774), ο Βαρβάκης εντάχθηκε στον ρωσικό στόλο υπό τις διαταγές των αδελφών Ορλώφ. Τα «Ορλωφικά» απέβησαν καταστροφικά για την Ελλάδα, αλλά ήταν η αρχή μίας εξαιρετικής επιχειρηματικής καριέρας για τον Βαρβάκη, που του απέφερε τεράστια κέρδη ασχολούμενος με την παραγωγή και το εμπόριο χαβιαριού.

Την καλύτερη βιογραφία του Ιωάννη Βαρβάκη μας την έχει αφήσει ο καθηγητής μέσης εκπαίδευσης Βασίλης Ασημομύτης (1932-2012). Εκδόθηκε το 2001 στην Αθήνα από τις εκδόσεις Κέδρος και αποτέλεσε χρήσιμο υλικό στα χέρια του σκηνοθέτη Γιάννη Σμαραγδή για να γυρίσει ένα ντοκιμαντέρ και στη συνέχεια μία κινηματογραφική ταινία.

Όπως μαθαίνουμε από το Συμπόσιο του Πλάτωνα, δύο είναι οι τρόποι απόκτησης αθανασίας. Πρώτον, οι απόγονοι και δεύτερον το έργο. Ο Ιωάννης Βαρβάκης απέκτησε τρία παιδιά (έναν γιο και δύο κόρες), αλλά η αθανασία του εξασφαλίστηκε με το φιλανθρωπικό του έργο. Ενδιαφέρον έχει το ότι φέρουν το όνομά του μία αγορά και ένα σχολείο. Δεν ξέρω εάν οι άνθρωποι πεθαίνουν ποτέ ευτυχισμένοι, αλλά ο Βαρβάκης πρόλαβε να δει μέρος της χώρας του απελευθερωμένο, παρότι σπαρασσόταν από εμφύλιες διαμάχες.

Ο Ιωάννης Βαρβάκης κατατάσσεται στο πάνθεον των Ελλήνων ευεργετών. Κυκλοφορώ μέσα στο κέντρο της Αθήνας και τα πιο εμβληματικά κτίρια φέρουν το όνομα ευεργετών. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλίζουν την αθανασία τους. Ο κόσμος τους θυμάται.

Αλήθεια, ποιος θα γνώριζε για τον Ιωάννη Βαρβάκη εάν δεν υπήρχε η Βαρβάκειος Αγορά και το Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολείο (Γυμνάσιο και Λύκειο). Λίγοι γνωρίζουν την οδό Ιωάννη Βαρβάκη που είναι κάθετη στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας στο ύψος της Χαριλάου Τρικούπη.

Γιατί οι Πλούσιοι Γίνονται Εθνικοί Ευεργέτες;

Επειδή θέλω να ξεφύγω από τα τετριμμένα, δεν θα αναφερθώ σε διάφορες ιστοριούλες για τον Ιωάννη Βαρβάκη, αλλά θα εξετάσω γιατί μεγάλοι εθνικοί ευεργέτες δίνουν χρήματα, κάτι που πολλοί, δικαίως ίσως, το βλέπουν με μεγάλη καχυποψία, διότι έρχεται σε αντίθεση με τις ιδεοληψίες τους περί πλούτου και πολύ πλούσιων ανθρώπων. Ευεργέτες υπάρχουν σε όλα τα μέρη του κόσμου.

Οι άνθρωποι δεν είναι ίδιοι. Η διαφορετικότητα είναι και η ομορφιά του ανθρώπινου είδους. Αυτό εξηγεί και τη διαφορετικότητα στις συμπεριφορές. Οι δωρεές, οι φιλανθρωπίες και γενικότερα οι ευεργεσίες εντάσσονται μέσα σε αυτό το πλαίσιο της διαφορετικότητας.

Μία σημαντική διάκριση αφορά στον χρόνο που γίνεται η ευεργεσία. Όταν γίνεται μετά τον θάνατο, δύσκολα κανείς μπορεί να ισχυριστεί ότι υπάρχει κάποια ιδιοτέλεια. Πόσο μάλλον όταν κάποιος αφήνει όλη του την περιουσία για την εξυπηρέτηση κάποιου εθνικού ή κοινωνικού σκοπού.

Η ευεργεσία του Ιωάννη Βαρβάκη, όπως και πολλών άλλων Ελλήνων, ανήκει στη δεύτερη κατηγορία. Άφησε μέρος της περιουσίας του για να γίνουν έργα μετά τον θάνατό του.

Η ευεργετική συμπεριφορά αυτών των ευεργετών ασφαλώς και δεν μπορεί να εκληφθεί ως δαπάνη της κατηγορίας των δημοσίων σχέσεων, όπως θα λέγαμε σήμερα, με την προσδοκία της μεγιστοποίησης των μελλοντικών κερδών τους. Εξάλλου, οι πιο πολλοί από τους εθνικούς ευεργέτες, όπως και Ιωάννης Βαρβάκης, δεν άφησαν πίσω τους καμία επιχειρηματική δραστηριότητα και την περιουσία τους την έκαναν εκτός Ελλάδας.

Σε αυτές τις περιπτώσεις, η ευεργετική συμπεριφορά μπορεί να εξηγηθεί μόνο ως καταναλωτικό αγαθό. Για να μιλήσω χρησιμοποιώντας οικονομική ορολογία, η συνάρτηση χρησιμότητας του ευεργέτη αυξάνει όταν κάνει ευεργεσίες ακόμη και αν αυτές υλοποιούνται μετά θάνατο. Η ευεργεσία είναι τελικό καταναλωτικό αγαθό και όχι ένα ενδιάμεσο για την περαιτέρω αύξηση του πλούτου τους.

Δεν θα πρέπει επίσης να υποτιμηθεί ότι όλοι τους οι ευεργέτες ήταν φλογεροί πατριώτες. Αναγνώρισαν όλοι τους την ανάγκη για παιδεία, γι' αυτό, κοινό γνώρισμα όλων ανεξαιρέτως των μεγάλων ευεργετών είναι ότι έκαναν ευεργεσίες για την παιδεία.

Γιατί Σήμερα δεν Έχουμε Εθνικούς Ευεργέτες;

Με τον όρο «εθνικός ευεργέτης» εννοώ τον μεγάλο ευεργέτη που δεν περιορίζεται απλά και μόνο σε χορηγίες. Σήμερα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το Ίδρυμα Νιάρχου και το Ίδρυμα Ωνάση πληρούν τις προϋποθέσεις για να χαρακτηριστούν δημιουργήματα εθνικών ευεργετών. Ωστόσο, δεν νομίζω ότι μπορούν να συγκριθούν με τους εθνικούς ευεργέτες που αναφέρονται στον Πίνακα 1. Ή, τουλάχιστον, για να είμαι πιο επιεικής, η πλειονότητα των Ελλήνων δεν τους αντιλαμβάνεται έτσι.

Υπάρχουν δύο βασικοί λόγοι για τους οποίους σήμερα δεν έχουμε εθνικούς ευεργέτες. Πρώτον, η Ελλάδα μάλλον δεν τους χρειάζεται πλέον. Ο πόθος κάποιου να δει την πατρίδα του απελευθερωμένη και να στέκεται στα πόδια της αποτελούσε το σημαντικότερο κίνητρο για ανθρώπους που είχαν πλουτίσει στη διασπορά, ώστε να συμβάλουν οικονομικά σε αυτούς τους δύο ιερούς σκοπούς.

Στη σημερινή εποχή, η Ελλάδα δεν αντιμετωπίζει τέτοια προβλήματα. Είναι μία από τις πλουσιότερες χώρες του κόσμου – όσο κι αν αυτό ακούγεται υπερβολικό στα αυτιά κάποιων – και δεν έχει προβλήματα εθνικής ασφάλειας. Από το 1949, η χώρα διανύει τον σύγχρονο «χρυσό αιώνα» της. Ποτέ άλλοτε στην ελληνική ιστορία δεν υπήρξε τόσο μακρά περίοδος ειρήνης και οικονομικής προόδου. Παρόλα τα σκαμπανεβάσματα, η γενική τάση είναι ανοδική. Με άλλα λόγια, η σημερινή Ελλάδα δεν έχει την ίδια ανάγκη από εθνικούς ευεργέτες όπως στο παρελθόν.

Δεύτερον, πολλοί εύποροι Έλληνες, κυρίως από το εξωτερικό, είναι διστακτικοί να προσφέρουν, καθώς γνωρίζουν ότι τα χρήματά τους μπορεί να μην «πιάσουν τόπο», όπως λέγεται στην καθομιλουμένη. Αυτό αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Από την εποχή του Ησιόδου είναι καταγεγραμμένο ότι οι «βασιλείς» της Ελλάδας ήταν «δωροφάγοι». Ακόμη και τα χρήματα του Ιωάννη Βαρβάκη θα είχαν σπαταληθεί, διότι πολλοί άρχοντες δεν έχουν «ούτε ιερό ούτε όσιο», ακόμα και απέναντι στις τελευταίες επιθυμίες ενός ανθρώπου όπως ο Βαρβάκης. Από τη δεκαετία του 1820 συζητιόταν η αξιοποίηση της δωρεάς του Βαρβάκη, αλλά υλοποιήθηκε το 1860.

Το ελληνικό δημόσιο είναι τόσο αναποτελεσματικό που δεν μπορεί να επιτύχει τους στόχους του, και τόσο μη αποδοτικό που, ακόμη κι όταν τους επιτυγχάνει, το κόστος είναι υπερβολικά υψηλό σε σχέση με την ποιότητα του έργου που παράγει. Συνεπώς, θα ήταν προτιμότερο ο ίδιος ο ευεργέτης να φροντίσει όχι μόνο για την υλοποίηση του έργου αλλά και τη συντήρησή του – τουλάχιστον όταν πρόκειται για κατασκευαστικό έργο, όπως είναι η συνήθης πρακτική των ευεργετών.

Λόγω λοιπόν του κινδύνου διαφθοράς, κανένας ευεργέτης δεν θα πρέπει να κάνει δωρεές σε χρήμα. Αυτό, μάλιστα, είναι το λιγότερο κακό, όπως αποδεικνύει και η περίπτωση του Ιωάννη Βαρβάκη. Επιπλέον, δεν υπάρχει συστηματική πολιτική προσέγγισης ευεργετών, είτε πρόκειται για ποσά της τάξης του ενός ευρώ είτε για ένα δισεκατομμύριο ευρώ. Στο Παπανίκος (2023) ανέπτυξα μία εξειδικευμένη διαδικασία για την προσέλκυση Ελλήνων επενδυτών από το εξωτερικό. Κάτι αντίστοιχο μπορεί να εφαρμοστεί και για ευεργέτες.

Συμπεράσματα

Ο Ιωάννης Βαρβάκης θα μείνει στην ιστορία κυρίως για τις ευεργεσίες του για την ελληνική παιδεία.

Είναι δύσκολο να εξηγήσει κανείς τα κίνητρα των μεγάλων ευεργετών. Στην περίπτωση του Ιωάννη Βαρβάκη, κανείς σοβαρός μελετητής δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι οι δωρεές του έγιναν με σκοπό το προσωπικό όφελος ή την ανάπτυξη επιχειρήσεων που θα κληρονομούσαν τα παιδιά του, καθώς δεν άφησε καμία επιχείρηση προς κληρονομιά.

Πιστεύω ότι ο Ιωάννης Βαρβάκης ήταν φλογερός πατριώτης. Επιθυμούσε να δει την πατρίδα του ελεύθερη. Συμμετείχε ενεργά στις πολεμικές επιχειρήσεις των Ορλωφικών και ευτύχησε να δει την Ελλάδα απελευθερωμένη. Είναι πολύ πιθανό να συμμεριζόταν τη θέση του Αδαμάντιου Κοραή, ότι το ελληνικό έθνος θα απελευθερωθεί μόνο όταν οι Έλληνες φωτιστούν διαμέσου της ελληνικής παιδείας.

Το Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολείο (Γυμνάσιο και Λύκειο) αποτελεί ένα λαμπρό παράδειγμα του πώς το έργο ενός ανθρώπου μπορεί να εξασφαλίσει την υστεροφημία του. Από το 1860 προσφέρει παιδεία υψηλού επιπέδου. Μόνο εάν δει κανείς τον κατάλογο των δασκάλων και των μαθητών που πέρασαν από το Βαρβάκειο, θα αντιληφθεί το σπουδαίο έργο που επιτελείται σε ένα σχολείο που φέρει το όνομα του εθνικού ευεργέτη Ιωάννη Βαρβάκη.

Και αυτή, νομίζω, είναι η μεγαλύτερη ικανοποίηση για έναν άνθρωπο που μετρά τη «ζωή» με όρους αιωνιότητας.

Βιβλιογραφία

- Ασημομύτης, Β. (2001). *Ιωάννης Βαρβάκης, Ο Πατριώτης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2021α). Αδαμάντιος Κοραής: Νυν υπέρ πάντων η παιδεία. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 1(2): 5-10. <https://bit.ly/32tOIhN>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2021β). Τα κρυφά σχολεία υπήρχαν, αλλά ήταν παράνομα. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 1(1): 11-30. <https://bit.ly/3ptBo5N>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2023). Οι Έλληνες επιχειρηματίες του εξωτερικού. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 3(1): 5-9. <https://bit.ly/4565JJd>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2025). Υπήρξαν τα Κρυφά Σχολεία; Μια Συζήτηση με την Τεχνητή Νοημοσύνη. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 5(1): 1-15. <https://shorturl.at/4RTHu>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2026). Παράνομα (Κρυφά) Σχολεία και Λανθάνουσα Ζήτηση: Η Ελλάδα Πριν και Μετά το 1821. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 6(1): 1-51. <https://shorturl.at/2KRbp>.

Επιστημονικό Άρθρο

Συμβάλει ο Τουρισμός στην Πληθυσμιακή και Οικονομική Μεγέθυνση; Η Περίπτωση των Ελληνικών Περιφερειών

Γρηγόριος Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ινστιτούτο

Η μελέτη εξετάζει τη συσχέτιση του τουρισμού (μετρούμενου με διανυκτερεύσεις) με τον πληθυσμό και την οικονομική ανάπτυξη (μετρούμενη με το κατά κεφαλήν εισόδημα). Χρησιμοποιούνται διαθέσιμα δεδομένα από τις ελληνικές περιφέρειες NUTS2 για την περίοδο 2013-2022. Η στατιστική ανάλυση είναι περιγραφική. Τα εμπειρικά στοιχεία δείχνουν ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ του τουρισμού και του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Η σχέση μεταξύ πληθυσμού και τουρισμού είναι επίσης θετική, αλλά πολύ πιο αδύναμη. Συζητούνται περιφερειακές πολιτικές που στοχεύουν όχι μόνο στην αύξηση του πληθυσμού και της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και στην επίτευξη καλύτερης κατανομής, η οποία μετράται με έναν απλό δείκτη σύγκλισης. Τα στοιχεία επιτρέπουν επίσης την εξέταση των επιπτώσεων του COVID-19 στη σύγκλιση μεταξύ των ελληνικών περιοχών, καθώς και των περιφερειακών επιπτώσεων που είχε η πανδημία στον τουρισμό.

Λέξεις κλειδιά: περιφερειακή ανάπτυξη, περιφερειακός πληθυσμός, περιφερειακός τουρισμός, NUTS2, περιφερειακή πολιτική, COVID-19

Εισαγωγή

Ο τουρισμός συμβάλει στην αύξηση των εισοδημάτων και στη διατήρηση του πληθυσμού σε περιοχές όπου η εναλλακτική απασχόληση είναι περιορισμένη. Η παρούσα μελέτη εξετάζει τη σχέση του τουρισμού με το κατά κεφαλήν εισόδημα (ΑΕΠ) και το μέγεθος του πληθυσμού, χρησιμοποιώντας τα διαθέσιμα στοιχεία των 13 ελληνικών περιφερειών από το 2013 μέχρι και το 2022.

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται μόνο η περιγραφική ανάλυση της σχέσης των τριών μεταβλητών και κάποια άλλα θέματα που αφορούν τη σύγκλιση των 13 περιφερειών σε ό,τι αφορά την τουριστική ανάπτυξη, το κατά κεφαλήν εισόδημα και τον πληθυσμό. Η μέτρηση της σύγκλισης, δεδομένου του πολύ μικρού βαθμού ελευθερίας που παρέχουν οι χρονολογικές σειρές των δεδομένων, γίνεται με τη διαχρονική μεταβλητότητα των στατιστικών στοιχείων των τριών μεταβλητών. Η μέτρηση της μεταβλητότητας πραγματοποιείται με την τυπική απόκλιση.

Η εργασία οργανώνεται σε έξι μέρη, συμπεριλαμβανομένης της παρούσας εισαγωγής. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα συνοπτικά στατιστικά στοιχεία των μεταβλητών των 13 περιφερειών. Στο τρίτο μέρος αναλύονται οι συσχετίσεις για το σύνολο του δείγματος των 130 στοιχείων (13 περιφέρειες επί 10 χρόνια). Στο τέταρτο μέρος παρουσιάζεται ο συντελεστής συσχέτισης του κατά κεφαλήν

ΑΕΠ με τις διανυκτερεύσεις ανά περιφέρεια. Στο πέμπτο μέρος εξετάζεται η σύγκλιση των περιφερειών σε ό,τι αφορά τις τουριστικές διανυκτερεύσεις και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ενώ στο ίδιο μέρος εκτιμάται και η επίδραση του κορονοϊού στις περιφερειακές συγκλίσεις. Στο τελευταίο μέρος παρουσιάζονται τα συμπεράσματα και κάποιες προτάσεις πολιτικής.

Συνοπτικές Στατιστικές Παρουσιάσεις

Τα στατιστικά στοιχεία για τις περιφερειακές διανυκτερεύσεις αλλοδαπών είναι διαθέσιμα από το 2013 και δημοσιεύονται από την Τράπεζα της Ελλάδος. Τα δεδομένα για τον πληθυσμό και το ΑΕΠ προέρχονται από τη Eurostat, η οποία, φυσικά, τα προμηθεύεται από τις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες. Στην περίπτωση της Ελλάδας, αυτά τα στοιχεία παρέχονται από την ΕΛΣΤΑΤ.

Στο παρόν μέρος παρουσιάζονται ο μέσος όρος (Μ.Ο.), η τυπική απόκλιση (Τ.Α.), η μέγιστη (Μ) και η ελάχιστη (Ε) τιμή των τριών μεταβλητών που μας ενδιαφέρουν: διανυκτερεύσεις, πληθυσμός και κατά κεφαλήν ΑΕΠ για τις 13 περιφέρειες της Ελλάδας κατά τα δέκα έτη για τα οποία έχουμε διαθέσιμα στοιχεία. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει αυτά τα δεδομένα.

Η κύρια μεταβλητή που μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία είναι οι διανυκτερεύσεις. Οι πρώτες στήλες του πίνακα αφορούν το σύνολο των διανυκτερεύσεων (αλλοδαπών και ημεδαπών), με την πηγή των δεδομένων να είναι η Eurostat. Θα πρέπει να επιστημόνουμε ότι η εξεταζόμενη χρονική περίοδος περιλαμβάνει και την επίπτωση του κορονοϊού, την οποία έχω ήδη μελετήσει για το σύνολο της χώρας στις μελέτες Papanikos (2020 & 2022).

Πίνακας 1. Περιγραφικά Στατιστικά Στοιχεία, 2013-2022

	Διανυκτερεύσεις				Πληθυσμός				Κατά Κεφαλή ΑΕΠ			
	Μ.Ο.	Τ.Α.	Μ	Ε	Μ.Ο.	Τ.Α.	Μ	Ε	Μ.Ο.	Τ.Α.	Μ	Ε
Αττική	2532	505	3016	1416	3794	59	3913	3737	22719	1175	25596	21300
Βόρειο Αιγαίο	624	110	729	431	208	14	230	195	12032	1176	13831	9817
Νότιο Αιγαίο	3367	931	4501	1576	339	7	348	328	17798	1572	20605	14196
Κρήτη	1284	272	1552	697	632	4	637	624	14100	1056	16584	12334
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	950	164	1085	635	599	14	610	561	11759	1082	14501	10757
Κεντρική Μακεδονία	3162	615	3609	1869	1874	33	1913	1791	13167	1095	15942	12235
Δυτική Μακεδονία	266	68	328	133	270	8	281	254	16107	1731	18174	12987
Ηπειρος	996	159	1244	777	335	7	343	319	11928	786	13898	10870
Θεσσαλία	1562	233	1819	1077	722	16	742	686	12834	1119	15627	12120
Ιόνια Νησιά	1030	237	1503	583	205	2	208	202	14950	1061	16534	12522
Δυτική Ελλάδα	970	190	1118	587	662	13	683	647	12220	739	14137	11319
Στερά Ελλάδα	1284	204	1561	964	552	16	560	507	15949	2656	22760	14227
Πελοπόννησος	2153	317	2575	1531	575	14	587	538	14344	1468	18208	13171

Οι διανυκτερεύσεις παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των 13 περιφερειών της χώρας. Πρώτη σε διανυκτερεύσεις είναι η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου με 3,4 εκατομμύρια διανυκτερεύσεις. Ακολουθεί η Περιφέρεια

Κεντρικής Μακεδονίας με 3,2 εκατομμύρια διανυκτερεύσεις. Η Δυτική Μακεδονία βρίσκεται στην τελευταία θέση με 266 χιλιάδες διανυκτερεύσεις. Οι ελάχιστες και μέγιστες τιμές της περιόδου αποτυπώνουν την επίδραση του κορονοϊού.

Η Αττική, για παράδειγμα, κατέγραψε τη μέγιστη τιμή στις διανυκτερεύσεις το 2019, με λίγο πάνω από τρία εκατομμύρια διανυκτερεύσεις. Τον επόμενο χρόνο (2020), λόγω του κορονοϊού, οι διανυκτερεύσεις έπεσαν στα 1,4 εκατομμύρια. Την ίδια επίπτωση δείχνουν τα στοιχεία για όλες τις 13 περιφέρειες.

Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις με τις διανυκτερεύσεις παρατηρούνται και στα στοιχεία για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ και τον πληθυσμό. Αυτό που ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη είναι οι συσχετίσεις αυτών των μεταβλητών με το σύνολο των διανυκτερεύσεων. Το θέμα των συσχετίσεων εξετάζεται στο αμέσως επόμενο μέρος της εργασίας.

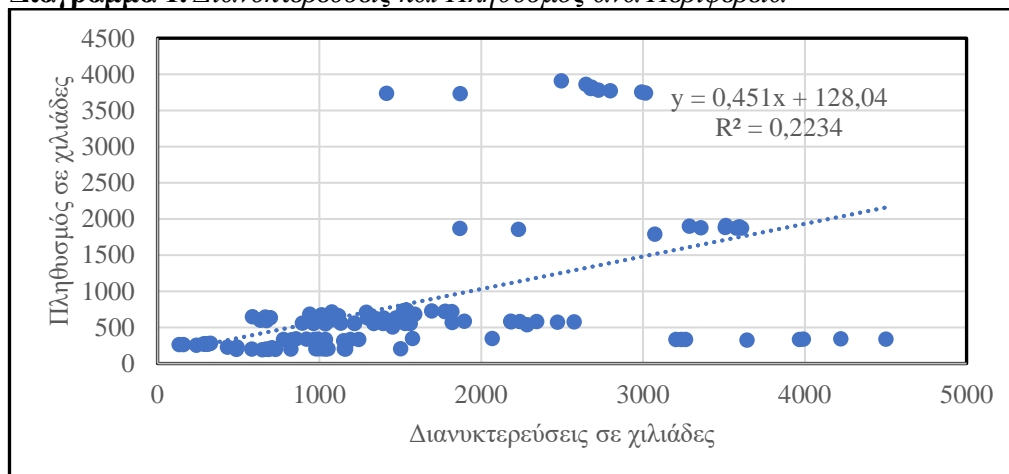
Συσχετίσεις

Τα Διαγράμματα 1 και 2 παρουσιάζουν τη διασπορά των στοιχείων για τις διανυκτερεύσεις σε σχέση με τον πληθυσμό και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αντίστοιχα. Τα στοιχεία αφορούν το σύνολο των παρατηρήσεων για τις 13 περιφέρειες κατά τη διάρκεια 10 ετών.

Αν και γενικά φαίνεται να υπάρχει μια θετική συσχέτιση μεταξύ διανυκτερεύσεων και πληθυσμού (ο συντελεστής συσχέτισης είναι θετικός, 0,47), το διάγραμμα αποκαλύπτει ότι για ορισμένες περιφέρειες δεν φαίνεται να υπάρχει καμία συσχέτιση.

Η Αττική, η Κεντρική Μακεδονία και το Νότιο Αιγαίο είναι οι τρεις περιφέρειες όπου η τουριστική κίνηση δεν συμβαδίζει με τον συνολικό αριθμό τουριστικών διανυκτερεύσεων.

Διάγραμμα 1. Διανυκτερεύσεις και Πληθυσμός ανά Περιφέρεια

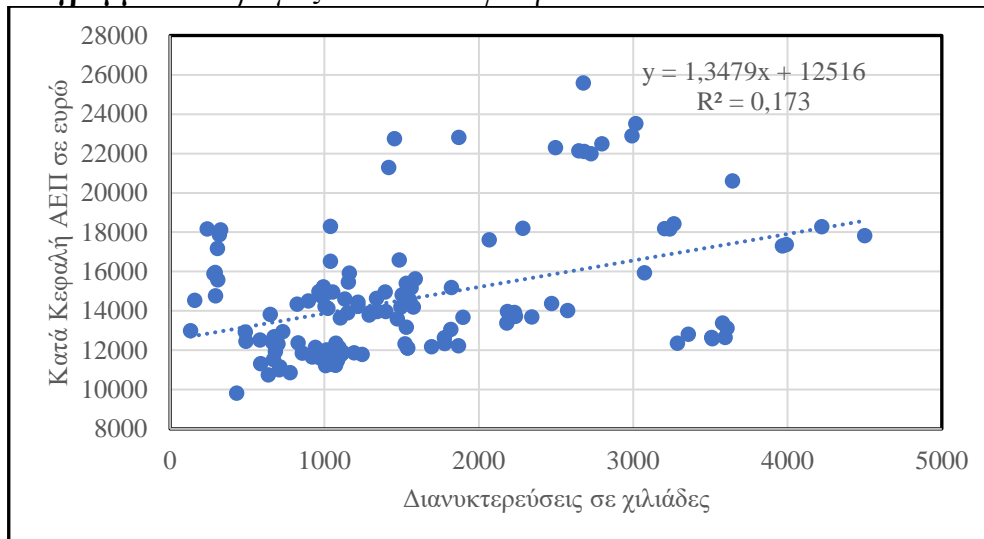

Πρέπει να σημειωθεί ότι η σύνδεση μεταξύ πληθυσμού και τουριστικής δραστηριότητας αφορά τη σχέση εργατικού δυναμικού και τουριστικής κίνησης. Ένας μεγαλύτερος αριθμός διανυκτερεύσεων απαιτεί περισσότερο εργατικό δυναμικό

και, συνεπώς, μεγαλύτερο πληθυσμό. Ωστόσο, αυτή η σύνδεση μπορεί να μην αντικατοπτρίζεται στα επίσημα στοιχεία, καθώς το τουριστικό προϊόν παράγεται σε μεγάλο βαθμό από αδήλωτη εργασία.

Η σχέση μεταξύ διανυκτερεύσεων και κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι λίγο πιο σαφής, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2, αλλά και αυτή η συσχέτιση παρουσιάζει προβληματικά χαρακτηριστικά.

Διάγραμμα 2. Τουρισμός και Κατά Κεφαλή ΑΕΠ

Η πιο σημαντική παρατήρηση είναι η ύπαρξη ετεροσκεδαστικότητας: όσο αυξάνονται οι διανυκτερεύσεις, τόσο αυξάνεται και η διασπορά του κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι οι διανυκτερεύσεις έχουν θετική συσχέτιση με τον πληθυσμό και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των 13 ελληνικών περιφερειών. Το επόμενο μέρος εξετάζει τις συσχετίσεις μεταξύ των διανυκτερεύσεων και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις 13 περιφέρειες.

Κατά Κεφαλή ΑΕΠ και Διανυκτερεύσεις

Να επισημάνω εξ αρχής ότι οι συσχετίσεις που παρουσιάζονται εδώ αφορούν μια χρονολογική σειρά 10 παρατηρήσεων, και αυτό θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στην ανάλυση των δεδομένων.

Το μόνο ενδιαφέρον στοιχείο είναι οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις μεταξύ των 13 ελληνικών περιφερειών, δεδομένου ότι για όλες υπάρχει ο ίδιος περιορισμένος αριθμός παρατηρήσεων, μόλις 10 χρόνια.

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τον συντελεστή συσχέτισης μεταξύ των διανυκτερεύσεων και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ ξεχωριστά για κάθε περιφέρεια.

Τα Ιόνια Νησιά έχουν τον υψηλότερο συντελεστή συσχέτισης (0,8952). Η δεύτερη υψηλότερη συσχέτιση μεταξύ των συνολικών τουριστικών διανυκτερεύσεων και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρατηρείται στην Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου. Από τον Πίνακα 1 φαίνεται ότι το Νότιο Αιγαίο είχε και τον μεγαλύτερο αριθμό

διανυκτερεύσεων. Στην ουσία, το Νότιο Αιγαίο «ζει» από τον τουρισμό, καθώς περιλαμβάνει παγκοσμίως δημοφιλείς προορισμούς όπως η Μύκονος και η Σαντορίνη, καθώς και άλλα δημοφιλή νησιά όπως η Ρόδος. Από την άλλη πλευρά, η Στερεά Ελλάδα, η Θεσσαλία και η Πελοπόννησος καταγράφουν τους χαμηλότερους συντελεστές συσχέτισης.

Πίνακας 2. Συντελεστές Συσχέτισης

Περιφέρεια	Συντελεστής Συσχέτισης
Αττική	0,3965
Βόρειο Αιγαίο	0,6255
Νότιο Αιγαίο	0,7974
Κρήτη	0,6247
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,7767
Κεντρική Μακεδονία	0,6377
Δυτική Μακεδονία	0,6985
Ήπειρος	0,4171
Θεσσαλία	0,2110
Ιόνια Νησιά	0,8952
Δυτική Ελλάδα	0,5379
Στερεά Ελλάδα	0,2040
Πελοπόννησος	0,2728

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τον Πίνακα 2 είναι ότι υπάρχει σημαντική διαφορά στη συσχέτιση μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και τουρισμού. Σε ορισμένες περιφέρειες, οι συσχετίσεις είναι υψηλές. Αν υποθέσουμε ότι η αιτία είναι ο τουρισμός, τότε οι περιφέρειες με υψηλό δείκτη συσχέτισης αποκομίζουν μεγάλο όφελος από τον τουρισμό.

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο τουρισμός φέτος και αναμένεται να ενταθεί στο μέλλον είναι το φαινόμενο του υπερτουρισμού. Αυτό μπορεί να αντιμετωπιστεί με τρεις τρόπους: πρώτον, με την αύξηση του κόστους στις πιο δημοφιλείς περιοχές, με την επίδραση να εξαρτάται από την ελαστικότητα της ζήτησης. Δεύτερον, με την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, και τρίτον, με την παρακίνηση των τουριστών να επιλέξουν άλλες περιοχές της Ελλάδας. Με αυτόν τον τρόπο θα επιτευχθεί η σύγκλιση των περιφερειών της Ελλάδας, όσον αφορά την όσο το δυνατόν ισόποση κατανομή των τουριστικών διανυκτερεύσεων και, κατ' επέκταση, του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Το θέμα της σύγκλισης εξετάζεται στο επόμενο μέρος.

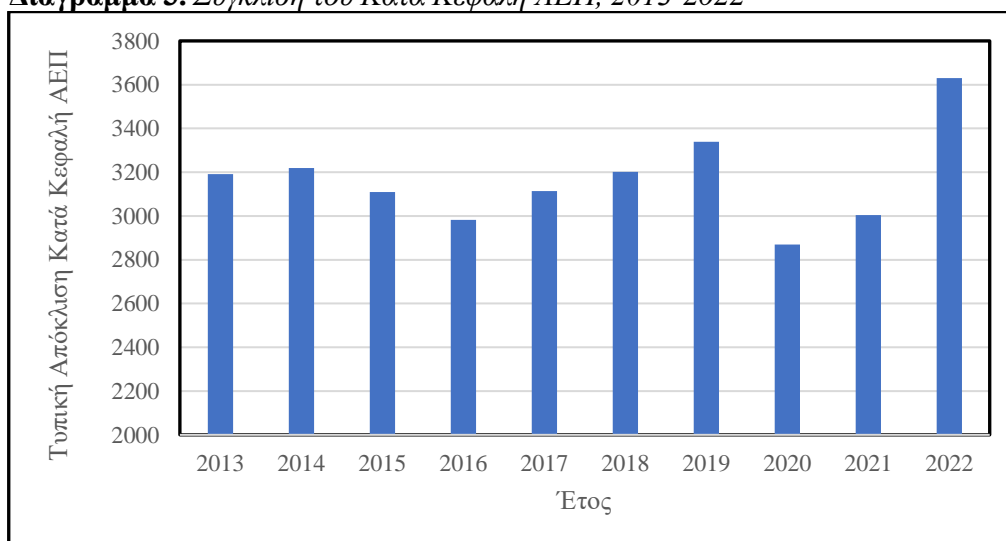
Συγκλίσεις και Κορονοϊός

Το θέμα της σύγκλισης των ελληνικών περιφερειών το έχω εξετάσει σε μια προηγούμενη μελέτη μου (βλ. Paraničkos et al., 2004). Στη μελέτη αυτή, εξέτασα όλα τα είδη σύγκλισης και διαπίστωσα ότι υπήρχε σύγκλιση μεταξύ των νομών της Ελλάδας. Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη μου (βλ. Paraničkos, 2024), εξέτασα την περιφερειακή διάρθρωση των ποσοστών ανεργίας. Οι διαφοροποιήσεις ήταν μεγάλες, χωρίς να παρατηρούνται τάσεις σύγκλισης.

Στη συνέχεια, το παρόν μέρος εξετάζει τη σύγκλιση μεταξύ των 13 περιφερειών όσον αφορά το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Διάγραμμα 3), το οποίο, όπως παρατηρήθηκε στο προηγούμενο μέρος, έχει θετική συσχέτιση με τις τουριστικές διανυκτερεύσεις. Κατά συνέπεια, εξετάζεται επίσης η σύγκλιση των τουριστικών διανυκτερεύσεων (Διάγραμμα 4).

Η μέτρηση της σύγκλισης γίνεται με την τυπική απόκλιση. Αύξηση (μείωση) της τυπικής απόκλισης αποτελεί ένδειξη απόκλισης (σύγκλισης). Οι μετρήσεις για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ και τις διανυκτερεύσεις δίνονται στα Διαγράμματα 3 και 4, αντίστοιχα.

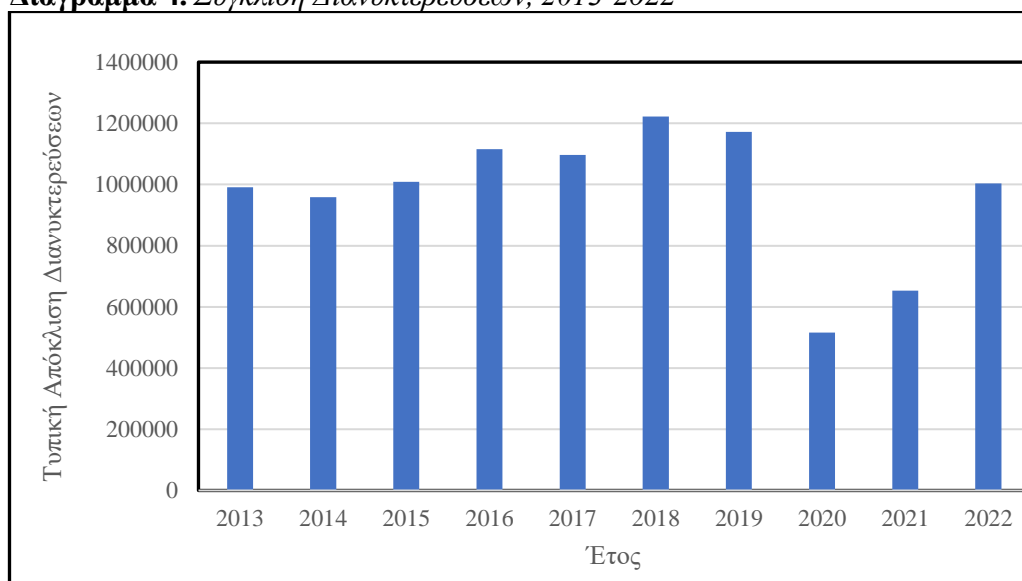
Διάγραμμα 3. Σύγκλιση του Κατά Κεφαλή ΑΕΠ, 2013-2022

Σκοπός κάθε περιφερειακής πολιτικής είναι η σύγκλιση των περιφερειών της χώρας ή μιας ένωσης χωρών, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Δημόσιοι πόροι αποσκοπούν στην ενίσχυση της σύγκλισης. Η αποτελεσματικότητα των πολιτικών σύγκλισης είναι το ζητούμενο. Ο τουρισμός μπορεί να αποτελέσει εργαλείο επιτάχυνσης της σύγκλισης για περιοχές που διαφορετικά δεν έχουν συγκριτικά πλεονεκτήματα. Στην Ελλάδα, με τα νησιά της και πολλές άλλες περιφέρειες που βρίσκονται στο περιθώριο της οικονομικής δραστηριότητας της Ευρώπης, ο τουρισμός μπορεί να αποτελέσει λύση.

Το Διάγραμμα 3 δείχνει την οικονομική σύγκλιση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ των 13 ελληνικών περιφερειών για τα έτη 2013 έως 2022. Η σύγκλιση μετράται με την τυπική απόκλιση. Τα πρώτα χρόνια της περιόδου υπήρξε αύξηση της σύγκλισης (μείωση της τυπικής απόκλισης), ακολούθησε μείωση της σύγκλισης (αύξηση της τυπικής απόκλισης) από το 2016 έως το 2019, μειώθηκε και πάλι κατά τα χρόνια του κορονοϊού (2020-2021), και οι ανισότητες εκτοξεύθηκαν το πρώτο έτος μετά τον κορονοϊό (2022).

Το Διάγραμμα 4 απεικονίζει τη σύγκλιση ή απόκλιση των τουριστικών διανυκτερεύσεων. Τα στοιχεία των διανυκτερεύσεων ακολουθούν κατά προσέγγιση τις ίδιες τάσεις με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, κάτι που μπορεί να εξηγηθεί από τη θετική συσχέτιση μεταξύ των τουριστικών διανυκτερεύσεων και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Διάγραμμα 4. Σύγκλιση Διανυκτερεύσεων, 2013-2022

Συμπεράσματα

Η απάντηση στο ερώτημα της εργασίας είναι καταφατική. Ο τουρισμός φαίνεται να συσχετίζεται θετικά με τον πληθυσμό μιας περιφέρειας και με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Η πιο προφανής αιτιώδης σχέση παρατηρείται από τις τουριστικές διανυκτερεύσεις στην πληθυσμιακή αύξηση και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Με αυτό ως δεδομένο, μια περιφερειακή τουριστική πολιτική που ενισχύει τον τουρισμό σε περιοχές με σχετικά χαμηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ μπορεί να οδηγήσει σε ταχύτερη σύγκλιση των περιφερειών της Ελλάδας.

Η νέα πρόκληση του υπερτουρισμού σε ορισμένες περιοχές μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για τη διοχέτευση του μεγάλου αναμενόμενου τουριστικού ρεύματος σε περιοχές της Ελλάδας με λιγότερο τουρισμό. Ωστόσο, αυτό δεν είναι εύκολο. Ορισμένες περιοχές είναι επώνυμα προϊόντα τουρισμού, και δύσκολα ένας τουρίστας θα προτιμήσει άλλες περιοχές εκτός από αυτές που συνδέονται με την ταυτότητα του ίδιου του τουρίστα.

Βιβλιογραφία

- Papanikos, G. T. (2004). Regional convergence in Greece in the 1980s: an econometric investigation. *Applied Economics* 36(8): 881-888. <https://shorturl.at/F2NfD> (with L. Michelis & A.P. Papadopoulos).
- Papanikos, G. T. (2020). The impact of the COVID-19 pandemic on Greek tourism. *Athens Journal of Tourism* 7(2): 87-100. <https://bit.ly/3mDAfqi>.
- Papanikos, G. T. (2022). The Impact of the COVID-19 pandemic on Greek tourism - Updates and comparisons. *Athens Journal of Tourism* 9(1): 51-62. <https://bit.ly/3K9RMQh>.
- Papanikos, G. T. (2024). Regional effects of the great recession on Greek unemployment rates: a graphical analysis. *Athens Journal of Mediterranean Studies* 10(2): 81-94.

Does Tourism Promote Population and Economic Growth? The Case of Greek Regions

*Gregory T. Papanikos
President, Athens Institute*

The study examines the correlation between tourism (measured by overnight stays), population, and economic growth (measured by per capita income). Available data from the Greek NUTS2 regions for the period 2013-2022 are used. The statistical analysis is descriptive. Empirical evidence shows a positive correlation between tourism and per capita income. The relationship between population and tourism is also positive, but much weaker. The study discusses regional policies aimed not only at increasing population and economic growth but also at achieving better distribution, measured by a simple index of convergence. The data also allow for the examination of the impact of COVID-19 on convergence between Greek regions, as well as the regional impact the pandemic has had on tourism.

Keywords: *reginal growth, regional population, regional tourism, NUTS2, regional policy, COVID-19*

Επιστημονικό Άρθρο

Βαλκανική Πολιτική Εναντίον Επιστήμης: Γιατί το 1944 μία Δυτική Βουλγαρική Διάλεκτος Χαρακτηρίστηκε «Μακεδονική» Γλώσσα;

Κρασιμίρ Καμπακτσιέβ

*Υποδιευθυντής, Διεύθυνση Τεχνών, Ανθρωπιστικών Επιστημών και
Εκπαίδευσης, Αθηναϊκό Ινστιτούτο (ΑΘΙΝ)*

Η εργασία αυτή εξετάζει ένα πολιτικοποιημένο γλωσσικό ζήτημα και απαντά στο ερώτημα γιατί το 1944 μία δυτική βουλγαρική διάλεκτος αποδόθηκε με το όνομα «Μακεδονική», αγνοώντας πλήρως τα επιστημονικά δεδομένα. Η λέξη «Μακεδονική» είναι ελληνική και σημαίνει «ορεινός». Η ονομασία «Μακεδονική» γλώσσα εκλάπη από την πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με εντολές που δόθηκαν από τον Στάλιν. Σήμερα, ένα κράτος που επιδιώκει την ένταξή του στην Ευρωπαϊκή Ένωση διατηρεί αυτή την ψευδή ονομασία. Η κλοπή ξεκίνησε πριν από 80 χρόνια. Η μεγάλη βουλγαρική πλειονότητα σήμερα δεν αναγνωρίζει γλώσσα με την ονομασία «Μακεδονική». Στη Βουλγαρία, οι πολίτες, οι γλωσσολόγοι και η κυβέρνηση αναγνωρίζουν τη γλώσσα που ομιλείται στη σημερινή Βόρεια Μακεδονία ως βουλγαρική διάλεκτο. Σύμφωνα με τις υποχρεώσεις βάσει της Συμφωνίας των Πρεσπών (2018), η ελληνική κυβέρνηση αποδέχεται τον όρο «Μακεδονική», αλλά μόνο ως αναφορά σε μία σλαβική γλώσσα που δεν σχετίζεται με τον ελληνικό πολιτισμό. Οι συνέπειες αυτής της συμφωνίας εξετάζονται στην παρούσα εργασία.

Λέξεις κλειδιά: Μακεδονία, γλωσσολογία, Συμφωνία των Πρεσπών, Βαλκανική πολιτική

Εισαγωγή

Πριν ασχοληθώ με το ζήτημα του γιατί, το 1944, η δυτική βουλγαρική διάλεκτος, που μιλιόταν στον Βαρδάρη της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας (ΒΜ), ονομάστηκε «Μακεδονική» γλώσσα, θα ήθελα να θέσω μία πολιτική υπόθεση. Είναι γνωστό ότι οι περισσότεροι άνθρωποι που ζουν σήμερα στην Καταλονία, επιθυμούν τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους και αγωνίζονται προς αυτή την κατεύθυνση εδώ και πολλά χρόνια. Ας φανταστούμε ότι, αύριο ή μεθαύριο, οι Καταλανοί αποφασίζουν ξαφνικά πως το μελλοντικό τους κράτος πρέπει να ονομάζεται «Ευρώπη», ότι, συνεπώς, οι πολίτες του κράτους πρέπει να ονομάζονται «Ευρωπαίοι» και ότι η γλώσσα που μιλούν πρέπει να είναι γνωστή ως η «Ευρωπαϊκή». Ας υποθέσουμε επίσης ότι πραγματοποιούν ένα

δημοψήφισμα. Το δημοψήφισμα εγκρίνει το όνομα «Ευρώπη» για τη χώρα, «Ευρωπαίοι» για τους πολίτες, και «Ευρωπαϊκή» για τη γλώσσα.

Η πρόταση υποβάλλεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) για τελική έγκριση. Με αυτή την υπόθεση, το ερώτημα που προκύπτει είναι: πώς θα αντιδράσει η ΕΕ; Θα ανεχθεί και θα εγκρίνει μια τέτοια πρόταση; Πρόκειται για ένα απολύτως λογικό ερώτημα, καθώς η ΕΕ όχι μόνο εξέτασε παρόμοιες ονομασίες για χώρα, εθνότητα και γλώσσα στην περίπτωση της ΒΜ, αλλά τις αποδέχθηκε – ωσάν να είναι πλήρως έγκυρες και επιστημονικά δικαιολογημένες.

Η Παραβίαση της Συμφωνίας από τη ΒΜ

Στις 12 Μαΐου 2024, η Γκορντάνα Σιλιάνοβσκα-Ντάβκοβα, Πρόεδρος της ΒΜ και καθηγήτρια συνταγματικού δικαίου και πολιτικών συστημάτων, προκάλεσε σκάνδαλο στην ΕΕ χρησιμοποιώντας την ονομασία «Μακεδονία» αντί για το συμφωνηθέν όνομα της χώρας, «Βόρεια Μακεδονία», όπως προβλέπεται από τη Συμφωνία των Πρεσπών του 2018. Η κίνηση αυτή προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες από τις κυβερνήσεις δύο χωρών της ΕΕ, της Ελλάδας και της Βουλγαρίας.

Η Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Ούρσουλα φον ντερ Λάιεν, επέπληξε τη Σιλιάνοβσκα-Ντάβκοβα για την παραβίαση των υποχρεώσεων της ΒΜ βάσει της Συμφωνίας των Πρεσπών και του πλαισίου διαπραγμάτευσης για την ένταξη της χώρας στην ΕΕ. Ακολούθησε ένα αυστηρότερο μήνυμα προς την κυβέρνηση της ΒΜ σχετικά με τις προοπτικές ένταξής της στην ΕΕ.

Η πορεία ένταξης της Αλβανίας διαχωρίστηκε από αυτή της ΒΜ (Schengen News 2024, 26 Σεπτεμβρίου), με αποτέλεσμα η διαδικασία για την τελευταία να καθυστερεί. Οι συζητήσεις ένταξης στις 15 Οκτωβρίου 2024 ξεκίνησαν με την Αλβανία και όχι με τη ΒΜ. Ο κύριος λόγος για τον αποκλεισμό της ΒΜ είναι ο εξής: το 2022 η χώρα συμφώνησε να τροποποιήσει το Σύνταγμά της για να συμπεριλάβει τη βουλγαρική μειονότητα, αλλά μέχρι στιγμής (τέλος 2024) δεν έχει εκπληρώσει αυτή την υπόσχεση.

Καταχρηστική Ονομασία μίας Αρχαίας Γλώσσας

Το παρόν άρθρο ασχολείται κυρίως με τις γλωσσολογικές πτυχές ενός πολιτικού ζητήματος που παραμένει άλυτο εδώ και δεκαετίες και απαντά στο ερώτημα γιατί, το 1944, μία δυτική βουλγαρική διάλεκτος μετονομάστηκε σε «Μακεδονική» γλώσσα, κατόπιν εντολών του Στάλιν, αγνοώντας πλήρως την επιστημονική αλήθεια. Αυτή η πολιτική πράξη συνιστά στην ουσία οικειοποίηση του ονόματος μίας αρχαίας γλώσσας. «Μακεδονική» ήταν η ονομασία μίας ινδοευρωπαϊκής γλώσσας, η οποία ομιλείτο στην εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου και σήμερα είναι εξαφανισμένη. Γλωσσολογικά, δηλαδή γενεαλογικά, ανήκει στον ελληνικό κλάδο της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας γλωσσών και συνδέεται στενά με την αρχαία ελληνική. Μία «μακεδονική» γλώσσα με σλαβικά χαρακτηριστικά – γραμματικά ή λεξιλογικά – δεν υπήρξε

ποτέ. Επιπλέον, η ίδια η λέξη «Μακεδονική» είναι ελληνική όπως έχει εξηγήσει ο Παπανίκος (2018). Με άλλα λόγια, η ονομασία «Μακεδονική» γλώσσα εκλάπη από την πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με εντολές του Στάλιν.

Η καταχρηστική ονομασία της «Μακεδονικής» εντάσσεται σε μία βαθιά ριζωμένη παράδοση στα Βαλκάνια, όπου κυβερνήτες αλλάζουν διαρκώς ονομασίες, ακόμα και ανθρώπων, παρά τη θέλησή τους. Ορισμένα περιστατικά αλλαγής ονομάτων, όπως θα φανεί παρακάτω, έχουν μία αξιοσημείωτη ιστορία.

Η καταχρηστική ονομασία της «Μακεδονικής» ξεκίνησε το 1944. Μία ομάδα ατόμων, που αυτοαποκαλούνταν «Αντιφασιστική Συνέλευση για την Εθνική Απελευθέρωση της Μακεδονίας», συγκεντρώθηκε στις 2 Αυγούστου εκείνης της χρονιάς στο σερβικό μοναστήρι του Προχόρ Πτσίνσκι, ένα σερβικό ορθόδοξο μοναστήρι νότια της Σερβίας, που βρίσκεται στην περιοχή *Pčinja*. Όταν ζήτησαν άδεια για να διεξάγουν τη συνάντησή τους στο μοναστήρι, τους απαγορεύτηκε η είσοδος, οπότε συναντήθηκαν στα χωράφια έξω από αυτό. Στα κρατικά ιδρύματα της περιοχής του Βαρδάρη, η γλώσσα ήταν η λογοτεχνική βουλγαρική, ενώ ο τοπικός πληθυσμός μιλούσε μία δυτική διάλεκτο, με κάποια ιδιόμορφα χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν καταγραφεί. Η «συνέλευση» αυτή, υπακούοντας στις εντολές του Στάλιν, κήρυξε τη δυτική βουλγαρική διάλεκτο που μιλούσε ο γενικός πληθυσμός ως «Μακεδονική» γλώσσα, παρά το γεγονός ότι στους συγκεντρωθέντες δεν περιλαμβάνονταν άτομα με γλωσσολογική ή φιλολογική κατάρτιση.

Έτσι, μία απροκάλυπτη οικειοποίηση διαπράχθηκε από αμαθείς βάσει πολιτικών εντολών του Στάλιν, που σφετερίστηκαν την ονομασία μίας αρχαίας γλώσσας, αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής και παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Αυτή η οικειοποίηση προσέελκυσε τη δέουσα πολιτική προσοχή μόνο μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, λόγω της ανάγκης διεθνούς αναγνώρισης του νεοσύστατου κράτους.

Η αντίδραση δεν άργησε. Αρχικά από την Ελλάδα και στη συνέχεια από τη Βουλγαρία. Στην οικειοποίηση της ονομασίας «Μακεδονική» γλώσσα προστέθηκε και η υιοθέτηση από το νεοσύστατο κράτος της ονομασίας ολόκληρης της γεωγραφικής περιοχής, «Μακεδονία». Η περιοχή της ΒΜ κατοικούνταν τότε – και κατοικείται ακόμα σήμερα – από πολλούς λαούς, όπως Βούλγαρους, Έλληνες, Σέρβους, Αλβανούς, Βόσνιους, Μαυροβούνιους, Τούρκους, Ρομά, Αρμένιους και άλλους. Η σταθερή θέση της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, που αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν το νεοσύστατο κράτος με την ονομασία «Μακεδονία» και τη γλώσσα που ομιλείται σε αυτό ως «Μακεδονική», εμπόδισε την αναγνώρισή του για σχεδόν τριάντα χρόνια: από το 1991 (μετά το δημοψήφισμα ανεξαρτησίας του νέου κράτους) έως το 2019, όταν τέθηκε σε ισχύ η Συμφωνία των Πρεσπών, που είχε υπογραφεί την προηγούμενη χρονιά.

Τα τρέχοντα πολιτικά γεγονότα στη σημερινή ΒΜ και η εμμονή με την οποία ορισμένες πολιτικές οντότητες, συμπεριλαμβανομένης της Προέδρου της χώρας, επιμένουν στη χρήση δύο καταχρηστικών ονομασιών («Μακεδονία» και «Μακεδονική»), ωθούν την Ελλάδα και τη Βουλγαρία να εμποδίσουν για δεύτερη φορά την ένταξη της ΒΜ στην ΕΕ. Αυτό θα συμβεί εάν η ΒΜ συνεχίσει να παραβιάζει τις υποχρεώσεις της προς τις δύο χώρες (τη Συμφωνία των Πρεσπών

του 2018 με την Ελλάδα και τη Συνθήκη Φιλίας, Καλής Γειτονίας και Συνεργασίας του 2018 με τη Βουλγαρία) και να μην πληροί τις απαιτήσεις της ΕΕ για την ένταξή της.

Για Όσους δεν Είναι Εξοικειωμένοι με Αυτό το Επιστημονικό Πεδίο – Προοπτικές

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο είναι ότι η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία σήμερα δεν αναγνωρίζουν – και πιθανότατα δεν θα αναγνωρίσουν ποτέ – μία γλώσσα με την ονομασία «Μακεδονική». Η πλειονότητα των επιστημόνων, γλωσσολόγων και ιστορικών, μαζί με την κυβέρνηση της Βουλγαρίας, αναγνωρίζουν τη γλώσσα που ομιλείται στη σημερινή ΒΜ ως μία δυτική βουλγαρική διάλεκτο. Για τους περισσότερους Έλληνες πολίτες, αυτή η γλώσσα ή διάλεκτος θεωρείται απλώς βουλγαρική.

Ωστόσο, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που ανέλαβε η ελληνική κυβέρνηση στη Συμφωνία των Πρεσπών του 2018, η Ελλάδα σήμερα πρέπει να αναγνωρίσει τον όρο «Μακεδονική» – αλλά μόνο προσωρινά και υπό την προϋπόθεση ότι ο όρος αναφέρεται αποκλειστικά σε μία σλαβική γλώσσα, που δεν έχει καμία σχέση με την αρχαία ελληνική διάλεκτο που είναι γνωστή στην παγκόσμια ιστορία και τη γλωσσολογία ως «Μακεδονική»¹. Αυτή η προϋπόθεση αποτελεί ουσιαστικό μέρος της Συμφωνίας των Πρεσπών.

Για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτό το επιστημονικό πεδίο – το οποίο περιλαμβάνει δύο διακριτές υποκατηγορίες, τη γλωσσολογία και την πολιτική – το ζήτημα μπορεί να φαίνεται παράδοξο, καθώς, καταρχήν, η κατάχρηση μίας γλωσσικής ονομασίας δύσκολα θα μπορούσε να προσφέρει ιδιαίτερα οφέλη. Γιατί, λοιπόν, συνέβη; Επειδή, ογδόντα χρόνια πριν, η κατάχρηση του όρου «Μακεδονική», που εφαρμόστηκε σε μία διάλεκτο, συνοδεύτηκε από την κατάχρηση της εθνοτικής ονομασίας «Μακεδόνες», η οποία άρχισε να χρησιμοποιείται στη γεωγραφική περιοχή του Βαρδάρη από τα κρατικά ιδρύματα ενός νέου κράτους, για συγκεκριμένους κατοίκους της γεωγραφικής περιοχής της Μακεδονίας, δηλαδή αυτούς του Βαρδάρη. Το απλό και προφανές γεγονός είναι ότι οι κάτοικοι σε όλη τη γεωγραφική περιοχή της ΒΜ ήταν και εξακολουθούν να είναι Έλληνες και Βούλγαροι, αν και, όπως ήδη εξηγήθηκε, σε αυτή ζουν επίσης πολλές άλλες εθνότητες και εθνοτικές ομάδες.

Σε κανένα κράτος στον κόσμο δεν μπορεί ποτέ να επιτραπεί να οικειοποιηθεί την ονομασία μίας γεωγραφικής περιοχής για δικούς του σκοπούς. Να σημειωθεί ότι η περίπτωση της Βρετανίας είναι διαφορετική. Το όνομα είναι γαλλικό, αλλά αναφέρεται σε μια γη που κατοικείται από Βρετανούς. Ομοίως, η γλώσσα των Βουλγάρων είναι τουρκική, αλλά η βουλγαρική γλώσσα είναι σλαβική, όχι τουρκική. Μόνο το όνομα δανείστηκε (Βούλγαρος), χωρίς να προκληθεί καμία βλάβη σε καμία εθνοτική ταυτότητα. Αντίθετα, στην περίπτωση του ονόματος «Μακεδόνας», αυτή η ονομασία οικειοποιήθηκε με συγκεκριμένο σκοπό. Εάν αυτό, υποθετικά, επιτρεπόταν διεθνώς, σε ένα ευρωπαϊκό έθνος, όπως οι Καταλανοί, θα μπορούσε να αποφασίσει μέσω δημοψηφίσματος ότι η χώρα τους

¹Prespa Agreement (2018) <https://www.mfa.gr/images/docs/eidikathemata>.

θα ονομάζεται «Ευρώπη» και ότι η γλώσσα που χρησιμοποιείται στη χώρα θα λέγεται «Ευρωπαϊκή». Ο παραλογισμός ενός τέτοιου σεναρίου είναι προφανής. Ωστόσο, το οξύμωρο είναι ότι ένας μεγάλος υπερεθνικός πολιτικός οργανισμός, όπως η ΕΕ, επιτρέπει στην πραγματικότητα την υλοποίηση αυτού του σεναρίου στη σημερινή Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, όσον αφορά τη γλώσσα που ομιλείται στη χώρα.

Λίγη Ιστορία του Ζητήματος

Πράγματι, στα μέσα του 19ου αιώνα, στη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας υπήρχαν, κατά ισχυρισμό, κάποιοι άνθρωποι με μία δυσδιάκριτη ταυτότητα, οι οποίοι θεωρούσαν – ή μάλλον πίστευαν – ότι ήταν «αρχαίοι Μακεδόνες». Οι σκέψεις και οι πεποιθήσεις είναι ελεύθερες και, φυσικά, απολύτως νόμιμη η έκφρασή τους. Η αντικειμενική πραγματικότητα, ωστόσο, είναι κάτι πολύ διαφορετικό: περιγράφεται επιστημονικά και αφήνει ελάχιστα περιθώρια για παρερμηνείες και παρανοήσεις. Η γλώσσα περιγράφεται επιστημονικά μέσω της γλωσσολογικής θεωρίας, ενώ η εθνότητα περιγράφεται μέσω της θεωρίας των *απλοομάδων*.

Οι αστοιχειώτες «αρχαιομακεδονικές» αξιώσεις του 19ου αιώνα, από εκείνους τους ανθρώπους ασαφούς ταυτότητας, είχαν ήδη καταρριφθεί από τον Σλαβέικοφ το 1871, σε ένα άρθρο που χλεύαζε τους «πιστούς» – ογδόντα χρόνια πριν την κλοπή της ονομασίας «Μακεδονική» (Slaveykov, 1871). Η άρνηση του Σλαβέικοφ και άλλων να αποκαλούν τον βουλγαρικό πληθυσμό της περιοχής «Μακεδόνες», δεν ήταν τυχαία τη δεκαετία του 1870, όπως και δεν είναι τυχαία όταν συμβαίνει σήμερα. Ένα γεγονός της σύγχρονης ιστορίας είναι ότι, το 2019, ο πρωθυπουργός της ΒΜ, Ζόραν Ζάεφ, παραδέχτηκε – με αξιοσημείωτη ειλικρίνεια και δημοσίως – ότι η ΒΜ συστηματικά οικειοποιούνταν ιστορικά στοιχεία (Zaev, 2019):

Στις προσπάθειές μας να ξαναγράψουμε την ιστορία μας, κλέβοντας απερίσκεπτα και κατάφωρα γεγονότα από την ιστορία των γειτόνων μας και της παγκόσμιας ιστορίας, καταφέραμε ένα αυτογκόλ. Με αυτούς τους χειρισμούς εμποδίσσαμε την πορεία μας προς την ΕΕ και το ΝΑΤΟ.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο τότε πρωθυπουργός της ΒΜ παραδέχτηκε την κλοπή μόνο ενώπιον ελληνικών και βουλγαρικών μέσων μαζικής ενημέρωσης. Προφανώς, του έλειπε το θάρρος ή η επιθυμία – ή και τα δύο – να το κάνει πιο κατηγορηματικά, εντός της χώρας του και διεθνώς, ώστε να προσελκύσει την απαραίτητη διεθνή προσοχή.

Το Γλωσσικό Μειονέκτημα της Συμφωνίας των Πρεσπών

Από γλωσσολογική άποψη, η Συμφωνία των Πρεσπών παρουσιάζει ένα σημαντικό ελάττωμα, καθώς επιτρέπει στους πολίτες της ΒΜ, αλλά και σε όλους

τους ανθρώπους, να αναφέρονται στη δυτική βουλγαρική διάλεκτο ως «Μακεδονική». Το άρθρο 7(4) της Συμφωνίας των Πρεσπών αναφέρει:

Η Δεύτερη Συμβαλλόμενη [Βόρεια Μακεδονία] σημειώνει ότι η επίσημη γλώσσα της, η μακεδονική γλώσσα, ανήκει στην ομάδα των νοτιοσλαβικών γλωσσών. Τα Συμβαλλόμενα Μέρη σημειώνουν ότι η επίσημη γλώσσα και άλλα χαρακτηριστικά της Δεύτερης Συμβαλλόμενης [Βόρεια Μακεδονία] δεν σχετίζονται με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, την ιστορία, την κουλτούρα και την κληρονομιά της βόρειας περιοχής της Πρώτης Συμβαλλόμενης [Ελλάδα].

Αποτελεί ουσιαστικά **μία έντονη σημασιολογική ασυνέπεια** το να επιτρέπεται η χρήση της ίδιας λέξης, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα επιστημονικό και πολιτικό όρο, με δύο εντελώς διαφορετικές σημασίες, σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Προφανώς, αυτός ήταν ένας μεγάλος πολιτικός συμβιβασμός, που η τότε κυβερνώσα πολιτική δύναμη στην Ελλάδα αποφάσισε να κάνει. Σήμερα, η Ελλάδα αναγκάζεται να «καταπιεί» τις πικρές συνέπειες.

Πολιτικές Επιπτώσεις

Ως συγγραφέας αυτού του άρθρου και ως Βούλγαρος, κατανοώ τους πολίτες της ΒΜ και δεν τους κατηγορώ για την επιθυμία τους να μην αποκαλούνται Βούλγαροι. Ο ίδιος δεν αισθάνομαι περήφανος που είμαι Βούλγαρος, για τουλάχιστον δύο πολύ σοβαρούς λόγους. Πρώτον, οι Βούλγαροι, σε αντίθεση με τους Ούγγρους, τους Τσέχους, τους Σλοβάκους και τους Πολωνούς, δεν αντιστάθηκαν στο κομμουνιστικό καθεστώς (με ελάχιστες εξαιρέσεις). Δεύτερον, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα οι Βούλγαροι δεν αντέδρασαν καθόλου στην αναγκαστική αλλαγή των ονομάτων ενός εκατομμυρίου Τούρκων, οι οποίοι ήταν Βούλγαροι πολίτες.

Επιπλέον, η Βουλγαρία είναι σήμερα γνωστή ως ο ουραγός της ΕΕ σχεδόν σε όλους τους τομείς: με εκτεταμένη διαφθορά, ιδιαίτερα μεταξύ πολιτικών και υπαλλήλων κρατικών ιδρυμάτων· με ένα αδύναμο, διεφθαρμένο και πολιτικά εξαρτώμενο δικαστικό σύστημα· με ελάχιστο σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα από την αστυνομία και τα δικαστήρια· με την ελάχιστη ελευθερία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης· και με περιορισμένες ευκαιρίες για τους νέους να λάβουν καλή εκπαίδευση και να βρουν εργασία στη χώρα τους². Ως αποτέλεσμα, οι πιο ικανοί και φιλόδοξοι νέοι εγκαταλείπουν τη χώρα μαζικά, αφήνοντας την στα χέρια ολοένα και μεγαλύτερων ομάδων ανίκανων και διεφθαρμένων πολιτικών και διοικητικών στελεχών, καθώς και κοινών εγκληματιών.

²Η Βουλγαρία παραμένει η φτωχότερη χώρα στην ΕΕ όσον αφορά το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ). <https://bnt.bg/news/national-statistics-bulgaria-remains-the-poorest-country-in-the-eu-in-terms-of-gdp-distribution-316332news.html>. Η Βουλγαρία είναι η χώρα με τη μεγαλύτερη διαφθορά. <https://transparency.bg/ti-bg-in-medias/bulgaria-on-air-ti-bulgaria-bulgaria-is-the-most-corrupted-country-in-the-eu/>.

Το Γλωσσικό Ζήτημα

Αλλά επιτρέψτε μου να επιστρέψω στο γλωσσικό ζήτημα. Η γλωσσολογία δεν είναι απλώς μία επιστήμη· είναι μία φυσική επιστήμη. Μελετά ένα προϊόν του συλλογικού ανθρώπινου εγκεφάλου, ένα αδιάσπαστο κομμάτι της αντικειμενικής πραγματικότητας. Όπως τα κύτταρα, τα άτομα, οι ατομικοί πυρήνες και η πυρηνική σύντηξη αποτελούν αντικειμενική πραγματικότητα, έτσι και τα μοτίβα της σειράς λέξεων, τα ονοματικά σύνολα (NPs), τα ρηματικά σύνολα (VPs), οι πτώσεις, οι κλίσεις και όλες οι άλλες παρόμοιες δομικές γλωσσικές οντότητες, είναι καθολικά και εμφανίζονται υπό συγκεκριμένες διαμορφώσεις σε όλες τις φυσικές γλώσσες (Kabakčiev, 2023). Και όπως τα κύτταρα, τα άτομα, οι ατομικοί πυρήνες και η πυρηνική σύντηξη ονοματίζονται ως φυσικά φαινόμενα, έτσι και οι ονομασίες των γλωσσών είναι ονομασίες φυσικών φαινομένων, που μελετώνται και εξηγούνται επιστημονικά.

Δυστυχώς, σε αυτή την περίπτωση, η ονομασία μίας γλώσσας/διαλέκτου άλλαξε μέσω πολιτικών χειρισμών σε μεγάλη διεθνή κλίμακα, καταλαμβάνοντας ακόμη και τον Διεθνής Οργανισμός Τυποποίησης (ISO)³. Αρχικά ο ISO είχε ταξινομήσει τη «Μακεδονική» ως εξαφανισμένη γλώσσα με το αυθεντικό της όνομα, «Μακεδονική». Αργότερα, προφανώς υπό πολιτική πίεση από την πρώην Γιουγκοσλαβία και από το νεοεμφανιζόμενο κράτος στον Βαρδάρη της Μακεδονίας, ο ISO άλλαξε την ονομασία «Μακεδονική» σε «Αρχαία Μακεδονική» – μία πράξη που διαστρεβλώνει σοβαρά την ιστορική και επιστημονική αλήθεια και οδηγεί σε κατάφορη παραχάραξη, τόσο ιστορική όσο και γλωσσική, σχετικά με τη γενεαλογική εξέλιξη των γλωσσών και τις γραμματικές και λεξιλογικές τους δομές.

Αλλαγή Ονομάτων: Μία Μακροχρόνια Βαλκανική και Βουλγαρική Πρακτική

Είναι τώρα καιρός να θυμηθούμε άλλες περιπτώσεις αλλαγής ονομασιών (συνήθως με βία), ως φαινομένου που είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό των Βαλκανίων. Τα ονόματα πλήθους ανθρώπων έχουν αλλάξει συστηματικά μέσα σε μικρότερες ή μεγαλύτερες χρονικές περιόδους, ενάντια στη θέλησή τους, στις δύο παρακάτω βαλκανικές χώρες που εμπλέκονται σε εδαφικές συγκρούσεις: Τουρκία, Βουλγαρία. Η αλλαγή ονομάτων σε αυτές τις χώρες πραγματοποιήθηκε σε πολλές περιπτώσεις με βία, συμπεριλαμβανομένης της σωματικής βίας, αλλά και συχνά με ύπουλους τρόπους, χρησιμοποιώντας διοικητικά μέτρα, τα οποία γενικά ήταν ιδιαίτερα ανήθικα. Τα διοικητικά μέτρα ήταν συνήθως παράνομα,

³Είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρεθεί η ιστορία της ανάθεσης των κωδικών ISO στη μακεδονική ως ελληνική γλώσσα και στη συνέχεια η αλλαγή τους σε αυτό που σήμερα αποκαλείται - λανθασμένα - μακεδονική. Η ιστορία υπάρχει και μπορεί να εντοπιστεί, αλλά μόνο από έναν πολύ ικανό ειδικό πληροφορικής. Ωστόσο, έμμεσες αποδείξεις για τις καταχρήσεις των ISO (πολιτικά υποκινούμενες) βρίσκονται εδώ - <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:code:3166:MK>. Ο κωδικός MK έχει ανατεθεί στη Βόρεια Μακεδονία, μια χώρα που δεν υπήρχε μέχρι το 2018! Γιατί ο κωδικός MK και όχι NMK;

παρότι μερικές φορές γίνονταν τυπικώς νόμιμα, όπως με τον Νόμο για τα Επώνυμα στην Τουρκία το 1934 (καταργήθηκε το 2013), ο οποίος απαιτούσε από όλους τους πολίτες της Τουρκίας να υιοθετήσουν τουρκικά ονόματα.

Ωστόσο, ενώ ο Νόμος για τα Επώνυμα στην Τουρκία θεσπίστηκε δεκαετίες πριν από την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως θεμελιωδών αξιών στην Ευρώπη, το κομμουνιστικό καθεστώς στη Βουλγαρία εφάρμοζε αλλαγή ονομάτων στους Τούρκους μέχρι το τέλος του 20^{ου} αιώνα – αν και το 1975 η Βουλγαρία είχε υπογράψει τη Διακήρυξη του Ελσίνκι (σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα) (Helsinki Accords, 1975). Η αλλαγή ονομάτων στη Βουλγαρία εφαρμόστηκε και στα τρία ονόματα των ανθρώπων: πρώτο, μεσαίο και επώνυμο, τα οποία απαιτούνταν από τον νόμο για κάθε πολίτη να κατέχει. Η αλλαγή ονομάτων γινόταν μέχρι την πτώση του κομμουνισμού το 1989 με βία. Χιλιάδες Τούρκοι που διαμαρτύρονταν για την αλλαγή των ονομάτων τους φυλακίστηκαν για μήνες και χρόνια. Στις 26 Δεκεμβρίου 1984, τρία άτομα, συμπεριλαμβανομένου ενός παιδιού 18 μηνών, σκοτώθηκαν από την αστυνομία κατά τη διάρκεια διαμαρτυρίας στην πλατεία του χωριού Μογλιάνε⁴.

Αλλά η αλλαγή ονομάτων είχε και άλλες δραστικές συνέπειες. Όλες οι ιατρικές καταγραφές ανθρώπων στη Βουλγαρία με τουρκικά ονόματα κατασχέθηκαν από τα νοσοκομεία, με αποτέλεσμα οι γιατροί να μην μπορούν να προσδιορίσουν την ιατρική κατάσταση των ασθενών – και οι καταγραφές δεν βρέθηκαν ποτέ αργότερα. Όλες οι καταγραφές μαθητών με τουρκικά ονόματα κατασχέθηκαν από τα σχολεία και επίσης δεν βρέθηκαν ποτέ αργότερα. Και, ντροπή για μία ευρωπαϊκή χώρα στο τέλος του 20^{ου} αιώνα, να μην υπάρχει καμία αναφορά ότι διευθυντής νοσοκομείου ή σχολείου στη Βουλγαρία αντέτεινε στην κατάσχεση των καταγραφών – η οποία κατάσχεση συνιστούσε παρανομία βάσει της κομμουνιστικής νομοθεσίας.

Η αναγκαστική αλλαγή των ονομάτων όλων των Τούρκων στη Βουλγαρία οδήγησε σταδιακά το 1988-1989 σε αύξηση του αριθμού των διαμαρτυριών. Αυτές έλαβαν διάφορες μορφές, έμμεσες ή άμεσες, και διαφόρων τύπων πολιτική ανυπακοή, όπως η άρνηση εργασίας ή η μη σωστή εργασία σε εργοστάσια και αγροκτήματα (όλα κρατικής ιδιοκτησίας τότε). Οι διαμαρτυρίες εμπνεύστηκαν επίσης από την περεστρόικα στην ΕΣΣΔ, που συντελούνταν εκείνη την περίοδο.

Αυτά τα προβλήματα τελικά οδήγησαν το κυβερνών κομμουνιστικό κόμμα σε εθνοκαθαρτικές ενέργειες, οι οποίες εξελίχθηκαν ως οι μεγαλύτερες στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Η εθνοκάθαρση επηρέασε πλήθος ανθρώπων, σχεδόν 400.000 Τούρκους, οι οποίοι το καλοκαίρι του 1989 αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν βιαστικά τα σπίτια τους και να αναζητήσουν καταφύγιο στη γειτονική Τουρκία.

Ντροπιαστικά, η τεράστια πλειονότητα του βουλγαρικού πληθυσμού εκείνη την εποχή έκλεισε τα μάτια στην αναγκαστική αλλαγή των ονομάτων των Τούρκων συμπολιτών τους και στην εξορία τους από τη χώρα. Μερικούς μήνες

⁴Το ΚΔΕ της Βουλγαρίας και άλλα κόμματα της τουρκικής μειονότητας τιμούν τη μνήμη των θυμάτων της «Διαδικασίας Αναγέννησης» της κομμουνιστικής εποχής.
<https://sofiaglobe.com/2018/12/26/bulgarias-mrf-other-ethnic-turkish-parties-commemorate-victims-of-communist-era-revival-process/>.

αργότερα, μετά την πτώση του κομμουνισμού, έγινε σαφές ότι οι περισσότεροι Βούλγαροι ήταν στην πραγματικότητα κατά εκείνης της ταπεινωτικής πολιτικής, αλλά φοβόντουσαν βαθιά να εκφράσουν τη διαφωνία τους – κάτι κατανοητό, δεδομένης της αγριότητας του βουλγαρικού κομμουνιστικού καθεστώτος. Οι ελάχιστοι Βούλγαροι που αντιστάθηκαν ανοιχτά στην αλλαγή ονομάτων και στην εθνοκάθαρση, υπέστησαν σοβαρές διώξεις από τις μυστικές κομμουνιστικές υπηρεσίες, την αστυνομία και άλλες αρχές επιβολής. Ορισμένοι από τους πιο θαρραλέους πέρασαν χρόνο στη φυλακή – για να απελευθερωθούν με την πτώση του κομμουνισμού στη Βουλγαρία στις 10 Νοεμβρίου 1989.

Η Απάντηση στο Ερώτημα

Έτσι, φτάνω τελικά στην κεντρική ερώτηση: γιατί το 1944 μία βουλγαρική διάλεκτος χαρακτηρίστηκε ως «Μακεδονική» γλώσσα, σε πλήρη αδιαφορία για την επιστημονική αλήθεια – ιστορική και γλωσσολογική; Η απάντηση είναι προφανής και απολύτως σαφής, αλλά σπάνια διατυπώνεται. Η ψευδής ονομασία είχε ως στόχο την οικειοποίηση ολόκληρης της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας, «όταν θα ερχόταν η κατάλληλη στιγμή». Η αυθεντικότητα αυτής της πρόθεσης αποδεικνύεται από την ίδια την εκδήλωση των σχετικών ιστορικών γεγονότων.

Η «κατάλληλη στιγμή» για την οικειοποίηση της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας «ήρθε» κάπως αργά, στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Τότε, η κυβέρνηση της «πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας», με πρωθυπουργό τον Νικόλα Γκρουέφσκι, αποφάσισε να ξεκινήσει τη διαδικασία που είναι γνωστή σήμερα ως «αντικειμενισμός»⁵.

Αλλά ο προγραμματισμένος αντικειμενισμός κράτησε λίγο και τελείωσε μάλλον δυσάρεστα. Λίγο μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του κέντρου των Σκοπίων, το οποίο ήταν γεμάτο αγάλματα από την ελληνική και βουλγαρική ιστορία (που οι ντόπιοι και οι διεθνείς επισκέπτες ονόμαζαν με χιούμορ «Ντίσνεϋλαντ»), ο «αντικειμενιστής» καταδικάστηκε σε φυλάκιση από δικαστήριο της ΒΜ για κακοδιαχείριση δημοσίων κονδυλίων. Έπειτα, βρήκε κατάλληλο για να διαφύγει από τη χώρα, τον χώρο αποσκευών ενός επιβατικού αυτοκινήτου και να φτάσει στην Ουγγαρία. Εκεί τον υποδέχτηκε ο Όρμπαν ως «πολιτικό πρόσφυγα» – ένα γεγονός στο οποίο οι σχετικές ευρωπαϊκές θεσμικές αρχές γύρισαν το βλέμμα τους και συνεχίζουν να το κάνουν.

Αλλά, ακόμη χειρότερα για τους «αντικειμενιστές», σε κοινωνιολογικές μελέτες και στην καθημερινή ζωή, ο πληθυσμός της ΒΜ αρνήθηκε σε μεγάλο ποσοστό να ταυτιστεί με την αρχαία ελληνική ιστορία και πολιτισμό⁶. Έτσι, η ιστορική δικαιοσύνη επικράτησε γενικά! Ωστόσο, η κλοπή της ονομασίας μίας

⁵<https://en.wikipedia.org/wiki/Antiquization>.

⁶Με τον όρο «Μακεδόνες» παρακάτω, εννοούνται οι σλαβικές φυλές: «Ο πληθυσμός της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας είναι ποικιλόμορφος. Στις αρχές του 21ου αιώνα, σχεδόν τα δύο τρίτα του πληθυσμού δήλωναν Μακεδόνες. Οι Μακεδόνες γενικά ανιχνεύουν την καταγωγή τους στις σλαβικές φυλές που μετακινήθηκαν στην περιοχή μεταξύ του 6ου και του 8ου αιώνα μ.Χ.» <https://www.britannica.com/place/North-Macedonia/People>.

αρχαίας γλώσσας, για να αντικαταστήσει την ονομασία μίας σλαβικής διαλέκτου, διαφορετικής από την ελληνική διάλεκτο της εποχής του Μεγάλου Αλεξάνδρου και γλωσσικά (γενεαλογικά και δομικά) πλήρως απομακρυσμένης από αυτή, παραμένει μία βίαιη **επιστημονική παραποίηση**. Η γλώσσα που ομιλείται στη ΒΜ δεν είναι Μακεδονική. Είναι μία δυτική βουλγαρική διάλεκτος, δηλαδή μια σλαβική διάλεκτος!

Συμπεράσματα

Η ιστορία των παρατεταμένων ανήθικων πολιτικών στα Βαλκάνια, που απορρίπτουν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα – όπως στην πρόσφατη ιστορία της αλλαγής των ονομάτων των Βουλγάρων Τούρκων, θα έπρεπε να στείλει ένα ισχυρό μήνυμα στους ψευδογράφους και τους χειραγωγούς του ονόματος και του γλωσσικού όρου «Μακεδονία».

Η σύγκρουση μεταξύ κυρίως της ΒΜ, από τη μία πλευρά, και της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, από την άλλη, διαρκεί ήδη πολλές δεκαετίες, χωρίς προοπτική για μία λύση. Είναι καιρός, τόσο ο πληθυσμός της ΒΜ, όσο και οι πολιτικοί της, να συνειδητοποιήσουν πλήρως ότι η υπεξαίρεση μίας ονομασίας αρχαίας γλώσσας για πολιτικούς σκοπούς είναι μία ουσιαστικά ανήθικη πράξη – που δεν μπορεί, δεν πρέπει και πιθανότατα δεν θα γίνει αποδεκτή από τη Βουλγαρία, την Ελλάδα, την ευρωπαϊκή κοινότητα και τον κόσμο!

Δεν είναι καθόλου δύσκολο να προβλέψει κανείς ότι, σε ένα υποθετικό σενάριο όπου η Καταλονία – ή κάποια άλλη περιοχή της Ευρώπης, που επιδιώκει την ανεξαρτησία, απαιτεί την αναγνώρισή της με ένα όνομα όπως το υποθετικό όνομα που αναφέραμε παραπάνω, της «Ευρώπης», θα συναντήσει μία άρνηση από την ΕΕ. Αλλά η ΕΕ έχει μέχρι στιγμής κάνει ακριβώς το αντίθετο, συμφωνώντας να επιτρέψει στους κατοίκους της γεωγραφικής περιοχής της Βόρειας Μακεδονίας να ονομάζουν τη γλώσσα τους «Μακεδονική».

Βιβλιογραφία

- Helsinki Accords (1975). *Conference on Security and Co-operation in Europe. Final Act*. Helsinki. <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>.
- Kabakčiev, K. (2023). On conceptualization and misconceptualization of compositional aspect in Bulgarian publications. *Contrastive Linguistics* 48(1-2): 42-54.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2018). Η Μακεδονία Είναι Μόνο Μία και Είναι Γεωγραφική. <https://bit.ly/3pxuTiu>.
- Prespa Agreement (2018). <https://www.mfa.gr/images/docs/eidikathemata/agreement.pdf>.
- Schengen News (2024, September 26). *EU separates Albania's accession path from North Macedonia*. Article by Bleona Restelica. Schengen News. <https://schengen.news/eu-separates-albanias-accession-path-from-north-macedonia/>.
- Slaveykov, P. (1871). *Makedonskiyat vapros*. (The Macedonian issue). *Makedonia* V(3).
- Zaev, Z. (2019). *Makedonia kradeshe istoriya of sasedite si*. (Macedonia used to steal history from its neighbors). <https://shorturl.at/CDx2C>.

Balkan Politics Against Science: Why Was a Western Bulgarian Dialect Characterized as a "Macedonian" Language in 1944?

Krasimir Kabakčiev

*Deputy Director, Arts, Humanities and Education Division,
Athens Institute*

This paper examines a politicized linguistic issue and addresses the question of why, in 1944, a Western Bulgarian dialect was labeled "Macedonian," disregarding scientific evidence. The word "Macedonian" is Greek and means "mountainous." The designation "Macedonian" language was appropriated from Greece's cultural heritage at the end of World War II, following orders from Stalin. Today, a country seeking EU membership retains this misleading designation. The appropriation began 80 years ago. The significant Greek-Bulgarian majority today does not recognize a language called "Macedonian." In Bulgaria, citizens, linguists, and the government recognize the language spoken in present-day North Macedonia as a Bulgarian dialect. For Greeks, this "language" is simply considered Bulgarian. In line with its obligations under the Prespa Agreement (2018), the Greek government accepts the term "Macedonian" only as a reference to a Slavic language unrelated to Greek culture. The implications of this agreement are also examined in this paper.

Keywords: *Macedonia, linguistics, Prespa Agreement, Balkan politics*

Επιστημονικό Άρθρο

Η Κατάσταση των Θρησκειών στη Σημερινή Γεωργία ως Ένδειξης Μίας Μοναδικής Καυκάσιας Ταυτότητας

Γκιόργκι Παρεσισβίλι

Σύμβουλος του Πρύτανη, Διεθνές Πανεπιστήμιο Καυκάσου, Γεωργία

Αυτό το άρθρο παρέχει μία ολοκληρωμένη εξέταση των θρησκειών στη Γεωργία και της τρέχουσας κατάστασής τους στο σύγχρονο γεωργιανό κράτος. Εξετάζει την πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ διαφόρων θρησκειών, ιστορικών γεγονότων και σύγχρονων κοινωνικών δυναμικών που έχουν διαμορφώσει το θρησκευτικό τοπίο της Γεωργίας. Η μελέτη εστιάζει στον κυρίαρχο Ανατολικό Ορθόδοξο Χριστιανισμό, καθώς και σε σημαντικές θρησκευτικές μειονότητες όπως το Ισλάμ, ο Ιουδαϊσμός και η Αρμενική Αποστολική Εκκλησία. Επιπλέον, συζητά άλλες θρησκευτικές μειονότητες και εξετάζει το νομικό πλαίσιο που διέπει τη θρησκευτική ελευθερία στη χώρα. Μέσω αυτής της ανάλυσης, το άρθρο επιδιώκει να προσφέρει μία κατανόηση του πλούσιου θρησκευτικού τοπίου της Γεωργίας και των επιπτώσεών του στη σύγχρονη γεωργιανή κοινωνία και στη μοναδική καυκάσια ταυτότητά της.

Λέξεις κλειδιά: θρησκείες, Γεωργία, Ορθοδοξία, Ισλάμ, Εβραίοι, Αρμένιοι, Αζέροι, Γιαζίντι, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Προτεστάντες

Εισαγωγή

Η Γεωργία, που βρίσκεται στο σταυροδρόμι της Ανατολικής Ευρώπης και της Δυτικής Ασίας, διαθέτει μία θρησκευτική ιστορία που εκτείνεται σε χιλιετίες. Αυτή η ποικιλόμορφη θρησκευτική κληρονομιά αντανακλά τη γεωπολιτική θέση της Γεωργίας ως σημείου συνάντησης πολιτισμών. Ενώ ο Ανατολικός Ορθόδοξος Χριστιανισμός είναι η κυρίαρχη θρησκεία για πάνω από 1600 χρόνια, η χώρα έχει φιλοξενήσει επίσης σημαντικές μουσουλμανικές, εβραϊκές και αρμενικές αποστολικές κοινότητες, μεταξύ άλλων (Pelkmans, 2006). Σύμφωνα με την απογραφή του 2014, ο συνολικός πληθυσμός της Γεωργίας ήταν 3.723.500 κάτοικοι. Η θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού της Γεωργίας είναι η εξής: Γεωργιανοί Ορθόδοξοι Χριστιανοί: 83,4%, Μουσουλμάνοι: 10,7%, Αρμένιοι Αποστολικοί: 2,9%, Καθολικοί: 0,5%, Μάρτυρες του Ιεχωβά: 0,3%, Προτεστάντες: 0,1%, και Άλλες θρησκείες: 0,1%. Οι άθρησκοι ή μη δηλωθέντες ήταν 1,8%.

Η θρησκευτική σύνθεση της Γεωργίας έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας, του κοινωνικού ιστού και του πολιτικού τοπίου της. Η κατανόηση του πολύπλοκου θρησκευτικού

οικοσυστήματός της είναι απαραίτητη για την κατανόηση της σύγχρονης γεωργιανής κοινωνίας και των προκλήσεών της (Grdzelidze, 2010).

Αυτό το άρθρο αποσκοπεί στην παροχή μίας αναλυτικής εξέτασης των ιστορικών θρησκειών στη Γεωργία και της τρέχουσας κατάστασής τους. Θα εξετάσει κάθε μεγάλη θρησκευτική παράδοση, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική της ανάπτυξη, την τρέχουσα δημογραφική κατάσταση, την πολιτιστική της επίδραση και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει στη σύγχρονη Γεωργία. Επιπλέον, η μελέτη θα αναλύσει το νομικό πλαίσιο που διέπει τη θρησκευτική ελευθερία στη χώρα και τις πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων και του κράτους.

Ιστορικό Υπόβαθρο

Για να κατανοήσουμε την τρέχουσα θρησκευτική κατάσταση στη Γεωργία, είναι κρίσιμο να εξετάσουμε τη μακρά και πολύπλοκη ιστορία της χώρας. Αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι η περιοχή της σύγχρονης Γεωργίας κατοικείται από την Παλαιολιθική εποχή, με τα αρχαία βασίλεια της Κολχίδας και της Ιβηρίας να καταλαμβάνουν τις δυτικές και ανατολικές περιοχές της Γεωργίας αντίστοιχα (Sunny, 1994).

Η έλευση του Χριστιανισμού τον 4ο αιώνα μ.Χ. σηματοδότησε μία σημαντική καμπή στη θρησκευτική ιστορία της Γεωργίας. Σύμφωνα με την παράδοση, η Αγία Νίνα από την Καππαδοκία έπεισε τον βασιλιά Μιριάν Γ΄ της Ιβηρίας να ασπαστεί τον Χριστιανισμό το 337 μ.Χ., κάνοντας τη Γεωργία ένα από τα πρώτα χριστιανικά έθνη του κόσμου (Rapp, 2012). Αυτό το γεγονός αποτέλεσε τη βάση για τη Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία θα διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στη γεωργιανή κουλτούρα και ταυτότητα για πολλούς αιώνες.

Κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων, η Γεωργία αντιμετώπισε εισβολές και περιόδους κυριαρχίας από τους Πέρσες, Άραβες, Μογγόλους και Οθωμανούς. Αυτές οι κατακτήσεις και κατοχές εισήγαγαν και ενίσχυσαν την παρουσία άλλων θρησκειών, ιδιαίτερα του Ισλάμ, σε διάφορες περιοχές της Γεωργίας (Rayfield, 2012). Ο 19ος αιώνας είδε τη Γεωργία να ενσωματώνεται στη Ρωσική Αυτοκρατορία, γεγονός που είχε σημαντικές συνέπειες για το θρησκευτικό τοπίο της χώρας, περιλαμβανομένης της υποταγής της Γεωργιανής Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία το 1811 (Grdzelidze, 2010).

Η σύντομη περίοδος ανεξαρτησίας από το 1918 έως το 1921 ακολουθήθηκε από την ένταξη στη Σοβιετική Ένωση, όπου προωθήθηκε ο κρατικός αθεϊσμός και οι θρησκευτικοί θεσμοί υπήρξαν αντικείμενο σφοδρής καταπίεσης. Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 και η επακόλουθη ανεξαρτησία της Γεωργίας οδήγησαν σε μία αναζωογόνηση της θρησκευτικής ταυτότητας και πρακτικής, ιδίως εντός της Γεωργιανής Ορθόδοξης Εκκλησίας (Pelkmans, 2006).

Ανατολικός Ορθόδοξος Χριστιανισμός

Ιστορική Ανάπτυξη

Ο Ανατολικός Ορθόδοξος Χριστιανισμός, και συγκεκριμένα η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία, αποτελεί την κυρίαρχη θρησκεία στη Γεωργία από τον 4ο αιώνα μ.Χ. Η μεταστροφή του βασιλιά Μιριάν Γ΄ από την Αγία Νίνα το 337 μ.Χ. θεωρείται το θεμέλιο του Χριστιανισμού στη Γεωργία (Rapp, 2012). Η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε ανεξαρτησία τον 5ο αιώνα, κάτι που αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη διατήρηση της γεωργιανής πολιτιστικής ταυτότητας κατά την περίοδο των ξένων κυριαρχιών. Η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία έγινε αυτοκέφαλη το 1010 μ.Χ. κατά τη διάρκεια της βασιλείας του βασιλιά Μπαγκράτ Γ΄.

Η Εκκλησία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της γεωργιανής τέχνης, λογοτεχνίας και αρχιτεκτονικής κατά τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου. Μοναστήρια, όπως το Γκελάτι και το Ικαλτό, έγιναν κέντρα μάθησης και πολιτισμού, διατηρώντας και αναπτύσσοντας τις γεωργιανές λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές παραδόσεις (Rayfield, 2012).

Κατά την περίοδο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας (1801-1917), η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία έχασε το αυτοκέφαλο και υπάχθηκε στη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από προσπάθειες ρωσοποίησης των εκκλησιαστικών πρακτικών και καταπίεσης των γεωργιανών θρησκευτικών παραδόσεων (Grdzeldze, 2010).

Η Σοβιετική εποχή (1921-1991) ήταν ιδιαίτερα δύσκολη για τη Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία, με πολλές εκκλησίες να κλείνουν, κληρικούς να διώκονται και θρησκευτικές πρακτικές να περιορίζονται. Παρά ταύτα, η Εκκλησία γνώρισε μία σημαντική αναβίωση μετά την ανεξαρτησία της Γεωργίας το 1991 (Pelkmans, 2006). Σήμερα θεωρείται μία από τις αρχαιότερες χριστιανικές εκκλησίες με πλούσια ιστορία και πολιτιστική κληρονομιά.

Τρέχουσα Κατάσταση

Το 2021, περίπου το 83,4% του πληθυσμού της Γεωργίας αναγνωρίζονται ως Ανατολικοί Ορθόδοξοι Χριστιανοί (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Γεωργίας [Geostat], 2021). Η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία, υπό την ηγεσία του Πατριάρχη Ηλία Β΄ από το 1977, ασκεί σημαντική επιρροή στη γεωργιανή κοινωνία και πολιτική.

Η Εκκλησία έχει ζήσει μία αξιοσημείωτη αναγέννηση από την ανεξαρτησία της Γεωργίας, με εκατοντάδες εκκλησίες να επαναλειτουργούν ή να κτίζονται εκ νέου, και σημαντική αύξηση του αριθμού των κληρικών και των μοναστικών κοινοτήτων. Ο αριθμός των επισκοπών αυξήθηκε από 15 το 1988 σε 47 το 2021 (Patriarchate of Georgia, 2021).

Η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην εθνική ταυτότητα και την πολιτιστική ζωή. Σημαντικές θρησκευτικές εορτές, όπως το Πάσχα και τα Χριστούγεννα, είναι επίσημες αργίες και εορτάζονται με μεγάλη ευλάβεια. Η επιρροή της Εκκλησίας εκτείνεται σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής, όπως η εκπαίδευση, οι κοινωνικές υπηρεσίες και ακόμα και η πολιτική (Zedania, 2020).

Προκλήσεις και Διαμάχες

Παρά την κυρίαρχη θέση της, η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετωπίζει αρκετές προκλήσεις στη σύγχρονη εποχή:

- a) *Ισορροπία παράδοσης και μοντερνισμού:* Η Εκκλησία συχνά έρχεται σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες αξίες και τις δυτικότροπες μεταρρυθμίσεις, ιδιαίτερα σε ζητήματα όπως τα δικαιώματα των ΛΟΑΤΚ+ και η ισότητα των φύλων (Zedania, 2020).
- b) *Πολιτική εμπλοκή:* Η στενή σχέση της Εκκλησίας με το κράτος και η εμπλοκή της σε πολιτικά ζητήματα έχουν αποτελέσει αντικείμενο κριτικής, τόσο στο εσωτερικό όσο και διεθνώς (Kakabadze, 2020).
- c) *Διαμάχες για ιδιοκτησία:* Η αποκατάσταση των θρησκευτικών ακινήτων που κατασχέθηκαν κατά τη Σοβιετική εποχή, έχει οδηγήσει σε συγκρούσεις με άλλες θρησκευτικές κοινότητες, ιδιαίτερα την Αρμενική Αποστολική Εκκλησία (Pelkmans, 2006).
- d) *Εσωτερικές διαφορές:* Υπήρξαν περιστατικά εσωτερικών διαφωνιών και διασπαστικών ομάδων που αμφισβήτησαν την εξουσία της επίσημης ιεραρχίας της Εκκλησίας (Zedania, 2020).
- e) *Κοσμοπολίτικη τάση:* Αν και είναι χαμηλότερη σε σχέση με πολλές ευρωπαϊκές χώρες, υπάρχουν ενδείξεις αυξανόμενης κοσμοπολίτικης τάσης μεταξύ των νέων, αστών Γεωργιανών (Caucasus Barometer, 2020).

Το Ισλάμ στη Γεωργία

Ιστορική Παρουσία

Το Ισλάμ υπάρχει στη Γεωργία από τον 7ο αιώνα, μετά τις αραβικές εισβολές. Ωστόσο, η σημαντική διάδοσή του έγινε κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής και Περσικής κυριαρχίας σε διάφορες περιοχές της Γεωργίας, από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα (Pelkmans, 2006).

Οι περιοχές της Ατζάρια στο νοτιοδυτικό τμήμα της Γεωργίας και η Κοιλάδα Πάνκισι στο βόρειο ανατολικό τμήμα υπήρξαν παραδοσιακά κέντρα μουσουλμανικών πληθυσμών. Η Ατζάρια, υπό την Οθωμανική κυριαρχία για τρεις αιώνες, είδε εκτεταμένη μεταστροφή στο Ισλάμ, ενώ η Κοιλάδα Πάνκισι

είναι σπίτι του λαού Κιστ, εθνοτικών Τσετσένων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή τον 19ο αιώνα (Sanikidze & Walker, 2004).

Τρέχουσα Δημογραφία και Κατανομή

Το 2021, οι Μουσουλμάνοι αποτελούν περίπου το 10,7% του πληθυσμού της Γεωργίας, καθιστώντας το Ισλάμ τη δεύτερη μεγαλύτερη θρησκεία στη χώρα (Geostat, 2021). Ο μουσουλμανικός πληθυσμός στη Γεωργία είναι ποικιλόμορφος, αποτελούμενος από διάφορες εθνοτικές ομάδες:

1. Αζέροι: Η μεγαλύτερη μουσουλμανική εθνοτική ομάδα, κυρίως στην περιοχή Κβέμο Καρλί.
2. Γεωργιανοί Μουσουλμάνοι: Κυρίως στην Ατζάρια, απόγονοι αυτών που μεταστράφηκαν κατά την Οθωμανική κυριαρχία.
3. Κιστ: Μουσουλμάνοι Τσετσένοι στην Κοιλάδα Πάνκισι.
4. Άλλες ομάδες: Περιλαμβάνοντας τους Αβάρους, Λεζγκίνους και Πέρσες (Sanikidze & Walker, 2004).

Σουνίτες και Σίιτες

Η πλειονότητα των μουσουλμάνων στη Γεωργία είναι Σουνίτες, ακολουθώντας τη Χαναφική σχολή της φιλοσοφίας. Σε αυτούς περιλαμβάνονται οι περισσότεροι Αζέροι Μουσουλμάνοι και οι Γεωργιανοί Μουσουλμάνοι στην Ατζάρια. Ωστόσο, υπάρχει και μία σημαντική Σιιτική μειονότητα, κυρίως μεταξύ του πληθυσμού των Αζέρων στη νότια Γεωργία (Prasad, 2012).

Προκλήσεις που Αντιμετωπίζουν οι Μουσουλμανικές Κοινότητες

Παρά τις συνταγματικές εγγυήσεις της θρησκευτικής ελευθερίας, οι μουσουλμανικές κοινότητες στη Γεωργία αντιμετωπίζουν αρκετές προκλήσεις:

- (1) Κοινωνικό στίγμα: Οι Μουσουλμάνοι μερικές φορές αντιμετωπίζουν διάκριση και συχνά θεωρούνται ύποπτοι, ιδιαίτερα μετά τις παγκόσμιες ανησυχίες για τον ισλαμικό εξτρεμισμό (Pelkmans, 2006).
- (2) Περιορισμοί στις θρησκευτικές πρακτικές: Υπήρξαν περιστατικά όπου οι τοπικές αρχές παρενέβησαν στην ανέγερση ή τη λειτουργία τζαμιών, ιδιαίτερα στην Ατζάρια (Human Rights Watch, 2012).
- (3) Διαμάχες για ιδιοκτησία: Ορισμένα ιστορικά τζαμιά, τα οποία κατασχέθηκαν κατά τη Σοβιετική εποχή, δεν έχουν επιστραφεί στις μουσουλμανικές κοινότητες (Prasad, 2012).
- (4) Ζητήματα ένταξης: Ορισμένες μουσουλμανικές κοινότητες, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, αντιμετωπίζουν προκλήσεις για την πλήρη ένταξη

τους στη γεωργιανή κοινωνία κυρίως λόγω οικονομικών προβλημάτων και όχι τόσο για θρησκευτικούς λόγους (Sanikidze & Walker, 2004).

- (5) Ανησυχίες για ριζοσπαστικοποίηση: Η κυβέρνηση της Γεωργίας έχει εκφράσει ανησυχίες για την πιθανή ριζοσπαστικοποίηση, ιδιαίτερα στην Κοιλάδα Πάνκισι, με αποτέλεσμα την αύξηση της παρακολούθησης και συχνά τεταμένες σχέσεις με τις τοπικές κοινότητες (International Crisis Group, 2018).

Ιουδαϊσμός

Αρχαίες Ρίζες

Η Γεωργία φιλοξενεί μία από τις αρχαιότερες εβραϊκές κοινότητες στον κόσμο, εκτός του Ισραήλ. Σύμφωνα με την παράδοση, οι πρώτοι Εβραίοι ήρθαν στη Γεωργία μετά τη Βαβυλωνιακή εξορία τον 6ο αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικά και ιστορικά στοιχεία επιβεβαιώνουν την παρουσία των Εβραίων στη Γεωργία από τον 3ο αιώνα π.Χ. τουλάχιστον (Bram, 2013).

Μεσαιωνικές και Πρώιμες Σύγχρονες Περίοδοι

Κατά τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου, οι εβραϊκές κοινότητες στη Γεωργία απολάμβαναν σχετική ανοχή και προστασία από τους Γεωργιανούς μονάρχες. Η βασιλεία του Δαβίδ του Οικοδόμου τον 12ο αιώνα και η εποχή της βασίλισσας Ταμάρ στις αρχές του 13ου αιώνα αναφέρονται συχνά ως «χρυσή εποχή» για τους Εβραίους της Γεωργίας (Shapira, 2010).

Ωστόσο, υπήρξαν και αντικείμενο διώξεων, ιδιαίτερα κατά τις ξένες εισβολές. Οι επιθέσεις του Τιμερλάνη τον 14ο αιώνα είχαν καταστροφικές συνέπειες για τις εβραϊκές κοινότητες της Γεωργίας (Shapira, 2010).

Σοβιετική Εποχή και Μετά την Ανεξαρτησία

Η Σοβιετική περίοδος έφερε σημαντικές αλλαγές για τους Εβραίους της Γεωργίας. Παρόλο που αντιμετώπισαν τις γενικές αντιθρησκευτικές πολιτικές του Σοβιετικού καθεστώτος, κατάφεραν να διατηρήσουν ορισμένες από τις πολιτιστικές τους πρακτικές. Ωστόσο, η περίοδος αυτή ήταν και μία περίοδος μαζικής μετανάστευσης, κυρίως προς το Ισραήλ, που εντάθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 (Bram, 2013).

Μετά την ανεξαρτησία της Γεωργίας το 1991, οι παραμείνασες εβραϊκές κοινότητες γνώρισαν αναγέννηση της θρησκευτικής και πολιτιστικής ζωής. Ωστόσο, οι οικονομικές δυσκολίες και η πολιτική αστάθεια της δεκαετίας του 1990 οδήγησαν σε περαιτέρω μετανάστευση (Shapira, 2010).

Σημερινή Κατάσταση και Πολιτιστική Σημασία

Το 2021, ο αριθμός των Εβραίων στη Γεωργία υπολογίζεται σε 4.000-5.000, δηλαδή περίπου στο 0,1% του συνολικού πληθυσμού (Geostat, 2021). Παρά το μικρό πλήθος, διατηρούν ενεργές συναγωγές και πολιτιστικά κέντρα στην Τιφλίδα, στο Κουτάισι, στο Μπατούμι και σε άλλες πόλεις.

Οι Εβραίοι της Γεωργίας έχουν συμβάλει σημαντικά στον πολιτισμό, την επιστήμη και τις τέχνες της χώρας. Είναι γνωστοί για τις μοναδικές τους παραδόσεις, όπως η χαρακτηριστική λειτουργική μουσική και η συγκεκριμένη γεωργιανική-εβραϊκή κουζίνα (Bram, 2013).

Η κυβέρνηση της Γεωργίας έχει αναλάβει μέτρα για την προστασία των εβραϊκών κληρονομιών, περιλαμβανομένης της αποκατάστασης ιστορικών συναγωγών. Η Μεγάλη Συναγωγή στην Τιφλίδα, η οποία κατασκευάστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, παραμένει σημαντικό κέντρο της εβραϊκής ζωής στη Γεωργία (Sharira, 2010).

Παρά την υπάρχουσα αντισημιτική τάση, η Γεωργία φαίνεται να έχει λιγότερο πρόβλημα με τον αντισημιτισμό από πολλές άλλες ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες. Η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία και η κυβέρνηση διατηρούν γενικά θετικές σχέσεις με την εβραϊκή κοινότητα (U.S. Department of State, 2020).

Αρμενική Αποστολική Εκκλησία

Ιστορική Παρουσία στην Γεωργία

Η Αρμενική Αποστολική Εκκλησία έχει σημαντική παρουσία στη Γεωργία για αιώνες, ιδιαίτερα στις νότιες περιοχές και στην Τιφλίδα. Οι Αρμενικές και οι Γεωργιανές εκκλησίες μοιράζονται την πρώιμη χριστιανική ιστορία, καθώς και οι δύο ανιχνεύουν την καταγωγή τους στις αποστολικές δραστηριότητες της Αγίας Νίνας τον 4ο αιώνα (Payaslian, 2007).

Κατά τη μεσαιωνική περίοδο, οι αρμενικές κοινότητες ευημερούσαν σε διάφορα μέρη της Γεωργίας, ιδιαίτερα σε αστικά κέντρα. Μετά τη Δ΄ Οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνας τον 5ο αιώνα, η Αρμενική Εκκλησία αποσχίστηκε από την Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά οι πολιτιστικές και οικονομικές σχέσεις των μελών της παρέμειναν ισχυρές (Rayfield, 2012).

Τρέχουσα Κατάσταση και Δημογραφία

Το 2021, οι Αρμένιοι αποτελούν περίπου το 2,9% του πληθυσμού της Γεωργίας, με την πλειονότητα να ανήκει στην Αρμενική Αποστολική Εκκλησία (Geostat, 2021). Οι μεγαλύτερες αρμενικές κοινότητες βρίσκονται στην Τιφλίδα και στην περιοχή Σαμτσκχέ-Τζαβαχέτι στη νότια Γεωργία.

Η Αρμενική Αποστολική Εκκλησία στη Γεωργία υπάγεται στη δικαιοδοσία της Επισκοπής της Αρμενικής Αποστολικής Ορθόδοξης Ιερής Εκκλησίας με έδρα την Τιφλίδα. Η Επισκοπή επιβλέπει πολλούς ναούς και ιερείς σε όλη τη χώρα (Diocese of the Armenian Apostolic Orthodox Holy Church in Georgia, 2021).

Πολιτιστική και Αρχιτεκτονική Κληρονομιά

Η αρμενική θρησκευτική αρχιτεκτονική έχει αφήσει σημαντικό αποτύπωμα στο πολιτιστικό τοπίο της Γεωργίας. Πολλοί αρμενικοί ναοί, μερικοί από τους οποίους χρονολογούνται από τη μεσαιωνική περίοδο, μπορούν να βρεθούν σε όλη τη χώρα. Σημαντικά δείγματα είναι (Karapetyan, 2011):

- (1) Καθεδρικός Ναός Αγίου Γεωργίου στην Τιφλίδα (13ος αιώνας)
- (2) Εκκλησία Σουρμπ Νσχαν στην Αχαλτσικέ (19ος αιώνας). Η Εκκλησία Σουρμπ Νσχαν σημαίνει «Άγιο Σημείο» ή «Ιερό Σύμβολο» είναι μια ιστορική αρμενική εκκλησία και ναοί βρίσκονται σε όλη την Αρμενία
- (3) Εκκλησία Σουρμπ Χατς στην Αχαλκαλάκι (19ος αιώνας). Η Εκκλησία Σουρμπ Χατς σημαίνει «Άγιος Σταυρός» αποδίδεται σε πολλούς αρμενικούς και χριστιανικούς ναούς αφιερωμένους στον Τίμιο Σταυρό.

Ωστόσο, η ιδιοκτησία και η συντήρηση κάποιων από αυτά τα ιστορικά μνημεία υπήρξαν πηγή εντάσεων μεταξύ της Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας και της Γεωργιανής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ιδιαίτερα στη μετα-σοβιετική περίοδο (Pelkmans, 2006).

Άλλες Θρησκευτικές Μειονότητες

Καθολικισμός

Ο Καθολικισμός έχει παρουσία στη Γεωργία από τον 13ο αιώνα, κυρίως λόγω των δραστηριοτήτων Ευρωπαίων ιεραποστόλων. Το 2021, οι Καθολικοί αποτελούν μία μικρή μειονότητα στη Γεωργία, εκτιμάται ότι είναι περίπου το 0,5% του πληθυσμού (Geostat, 2021). Η Καθολική Εκκλησία στη Γεωργία οργανώνεται στην Αποστολική Διοίκηση του Καυκάσου, με έδρα την Τιφλίδα, η οποία εξυπηρετεί τους Καθολικούς του Λατινικού Ρίτρου στη Γεωργία και την Αρμενία (Catholic Church in Georgia, 2021). Το Λατινικό Ρίτρο (ή *Rituale Romanum* στα λατινικά) είναι ένα βιβλίο που περιλαμβάνει τις λειτουργικές τελετές και τα μυστήρια της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

Γιαζίντι

Οι Γιαζίντι, μία εθνοθρησκευτική ομάδα με ρίζες στη Μεσοποταμία, είναι παρόντες στη Γεωργία από τον 19ο αιώνα. Το 2021, αποτελούν περίπου το 0,4% του πληθυσμού της Γεωργίας (Geostat, 2021). Η κοινότητα των Γιαζίντι στη Γεωργία αντιμετωπίζει προκλήσεις στη διατήρηση της ξεχωριστής θρησκευτικής και πολιτιστικής ταυτότητάς τους. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες για τη διατήρηση της κληρονομιάς των Γιαζίντι, όπως η κατασκευή ενός ναού τους στην Τιφλίδα το 2015, ο πρώτος του είδους του, εκτός Ιράκ και Αρμενίας (Szakonyi, 2007).

Μάρτυρες του Ιεχωβά

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά είναι ενεργοί στη Γεωργία από τη δεκαετία του 1950, αλλά απέκτησαν μεγαλύτερη προβολή μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης. Το 2021, αριθμούν περίπου 18.000 μέλη (Jehovah's Witnesses, 2021). Αντιμετώπισαν σημαντικές διώξεις και βία, ιδιαίτερα στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Παρόλο που η κατάσταση έχει βελτιωθεί, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά εξακολουθούν να αναφέρουν περιστατικά διακρίσεων και αντίθεσης, ιδιαίτερα από κάποια στοιχεία εντός της Γεωργιανής Ορθόδοξης Εκκλησίας (U.S. Department of State, 2020).

Προτεστάντες

Διάφορες Προτεσταντικές ομολογίες έχουν μικρή αλλά ενεργή παρουσία στη Γεωργία, περιλαμβανομένων των Βαπτιστών, Πεντηκοστιανών, Λουθηρανών και Εβδόμου Ημέρας Αποστόλων. Ο συνολικός πληθυσμός των Προτεσταντών εκτιμάται σε λιγότερο από το 0,1% του πληθυσμού (Geostat, 2021). Οι προτεσταντικές εκκλησίες στη Γεωργία συμμετέχουν σε διάφορες κοινωνικές και φιλανθρωπικές δραστηριότητες. Παρόλα αυτά, μερικές φορές αντιμετωπίζουν αντίθεση από τη Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία και τμήματα της κοινωνίας που τις βλέπουν ως ξένες ή αιρετικές επιρροές (Pelkmans, 2006).

Εκτός από τις προαναφερθείσες ομολογίες, στη Γεωργία είναι ενεργές σχετικά μικρές ομάδες: η Εκκλησία του Ιησού Χριστού των Αγίων των Εσχάτων Ημερών (Μάρμονες), οι ακολούθοι του Ουνιφικισμού, καθώς και οι πιστοί του Ινδουισμού, του Βουδισμού και της Πίστης των Μπαχάι.

Επίλογος

Το Σύνταγμα της Γεωργίας εγγυάται τη θρησκευτική ελευθερία, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τον ιδιαίτερο ιστορικό ρόλο του Ορθόδοξου Χριστιανισμού. Το 2002, το Σύμφωνο μεταξύ του κράτους και της Γεωργιανής

Ορθόδοξης Εκκλησίας καθιέρωσε νομικά προνόμια.¹ Παρ' όλα αυτά, οι τρέχουσες δυναμικές μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

- i. Έχει αυξηθεί ο θρησκευτικός πλουραλισμός.
- ii. Η Ορθόδοξη Εκκλησία διατηρεί σημαντική κοινωνική επιρροή.
- iii. Τα δικαιώματα των θρησκευτικών μειονοτήτων προστατεύονται από το Σύνταγμα, αλλά εκδηλώνονται περιστασιακές κοινωνικές προκλήσεις.
- iv. Η κρατική χρηματοδότηση υποστηρίζει πολλές θρησκευτικές οργανώσεις.
- v. Ο διάλογος μεταξύ των θρησκειών συνεχίζεται μέσω επίσημων συμβουλίων και ανεπίσημων κοινοτικών αλληλεπιδράσεων.

Η παραπάνω ανάλυση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ιστορική θρησκευτική ανοχή της Γεωργίας ξεχωρίζει ως ένα μοναδικό φαινόμενο στην περιοχή του Καυκάσου, με αρκετές βασικές επιπτώσεις:

- a) Μεσαιωνικές βάσεις: Η Γεωργία διατήρησε ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ Ορθόδοξων Χριστιανών, Αρμενίων Χριστιανών, Εβραίων και Μουσουλμάνων από τους μεσαιωνικούς χρόνους, ιδιαίτερα εμφανή στην αρχιτεκτονική της Τιφλίδας, με ναούς, συναγωγές και τζαμιά να είναι χτισμένα κοντά το ένα στο άλλο.
- b) Περιφερειακή επιρροή: Αυτή η ανεκτική προσέγγιση επηρέασε τις γειτονικές χώρες, παρέχοντας ένα μοντέλο θρησκευτικής συνύπαρξης στην Αρμενία και το Αζερμπαϊτζάν, αν και με διαφορετικά επίπεδα επιτυχίας.
- c) Σύγχρονο κληροδότημα: Το σύγχρονο Σύνταγμα της Γεωργίας εγγυάται τη θρησκευτική ελευθερία, βασιζόμενο σε αυτή την ιστορική θεμελίωση. Η Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία διατηρεί τον κυρίαρχο ρόλο της, διαφυλάσσοντας ταυτόχρονα τα δικαιώματα των θρησκευτικών μειονοτήτων.
- d) Οικονομικές επιπτώσεις: Η θρησκευτική ανοχή ιστορικά διευκόλυνε τον ρόλο της Γεωργίας ως περιφερειακού εμπορικού κόμβου, συνδέοντας διάφορες θρησκευτικές κοινότητες μέσω των διαδρομών του Δρόμου του Μεταξιού.
- e) Πολιτιστική σύνθεση: Η αλληλεπίδραση των θρησκευτικών κοινοτήτων συνέβαλε στη χαρακτηριστική αρχιτεκτονική, τις τέχνες και τις πολιτιστικές πρακτικές της Γεωργίας, δημιουργώντας μία μοναδική καυκάσια ταυτότητα.

¹Το 2002, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Γεωργίας υπέγραψε συμφωνία με το κράτος που της έδινε συγκεκριμένα προνόμια: (α) απαλλαγή από στρατιωτική θητεία για τα μέλη του κλήρου, απαλλάχθηκαν από την υποχρέωση στρατιωτικής θητείας (β) προβλέφθηκε η διδασκαλία του Ορθόδοξου Χριστιανισμού στα δημόσια σχολεία (γ) η Ορθόδοξη Εκκλησία της Γεωργίας απέκτησε αφορολόγητο καθεστώς, αποτελώντας τη μοναδική Εκκλησία με αυτό το προνόμιο (δ) Η γνώμη της Εκκλησίας λαμβάνεται υπόψη από την κυβέρνηση.

Αυτή η θρησκευτική ανοχή συνεχίζει να επηρεάζει τις περιφερειακές διπλωματικές σχέσεις και χρησιμεύει ως υπόδειγμα για τη διαχείριση της θρησκευτικής ποικιλομορφίας στις σύγχρονες καυκάσιες χώρες.

Βιβλιογραφία

- Bram, C. (2013). Israelis in Georgia: The Making of a Transnational Community. In E. Ben-Rafael, Y. Sternberg, J. B. Glikman (eds.), *Ethnicity and Beyond: Theories and Dilemmas of Jewish Group Demarcation*, 245-266. Brill.
- Catholic Church in Georgia (2021). *Official Website of the Catholic Church in Georgia*. <https://www.catholic.ge>.
- Caucasus Barometer (2020). *Caucasus Barometer 2020 Georgia*. Caucasus Research Resource Centers. <https://caucasusbarometer.org/en/datasets/>.
- Diocese of the Armenian Apostolic Orthodox Holy Church in Georgia (2021). *Official Website*. www.armenianchurch.ge.
- Geostat (National Statistics Office of Georgia) (2021). *2021 General Population Census Main Results*. <https://www.geostat.ge/en>.
- Grdzeldze, T. (2010). The Orthodox Church of Georgia: History, Challenges and Revival. In L. N. Leustean (ed.), *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-91*, 190-207. Routledge.
- Human Rights Watch (2012). *Georgia: Investigate Attacks on Muslim Georgians*. <https://www.hrw.org/world-report/2012/country-chapters/georgia>.
- International Crisis Group (2018). *Georgia's Muslim Community: A Self-Fulfilling Prophecy?* Europe Report N°251. https://www.files.ethz.ch/isn/140741/Working_Paper_58_En.pdf.
- Jehovah's Witnesses (2021). *Jehovah's Witnesses in Georgia*. <https://www.jw.org/en/jehovahs-witnesses/worldwide/GE/>.
- Kakabadze, S. (2020). The Orthodox Church in Georgian Politics Since 1989. In A. Fagan, D. Titov (eds.), *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe*, 140-166. Palgrave Macmillan.
- Karapetyan, S. (2011). *The Georgian-Armenian Church Architecture (5th-7th centuries)*. "Gitutyun" Publishing House of NAS RA.
- Patriarchate of Georgia (2021). *Official Website of the Georgian Orthodox Church*. <https://patriarchate.ge/news/1616>.
- Payaslian, S. (2007). *The History of Armenia: From the Origins to the Present*. Palgrave Macmillan.
- Pelkmans, M. (2006). *Defending the Border: Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*. Cornell University Press.
- Prasad, C. (2012). *Georgia's Muslim Community: A Self-Fulfilling Prophecy?* European Centre for Minority Issues (ECMI) Working Paper #58.
- Rapp, S. H. (2012). *The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*. Ashgate.
- Rayfield, D. (2012). *Edge of Empires: A History of Georgia*. Reaktion Books.
- Sanikidze, G., Walker, E. W. (2004). *Islam and Islamic Practices in Georgia*. Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series.
- Shapira, D. (2010). Judeo-Georgian: A Dying Jewish Language. In J. A. Fishman, O. García (eds.), *Handbook of Language and Ethnic Identity: Disciplinary and Regional Perspectives*, Vol. 1, 370-382. Oxford University Press.

- Suny, R. G. (1994). *The Making of the Georgian Nation*. 2nd Edition. Indiana University Press.
- Szakonyi, R. (2007). Ethnic Mobilization in Post-Soviet Georgia: The Case of the Yezidi-Kurds. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 6(1): 1-19.
- U.S. Department of State (2020). *2020 Report on International Religious Freedom: Georgia*. <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/georgia/>.
- Zedania, G. (2020). Religiosity, Religious Education, and Attitudes Toward Science in Post-Soviet Georgia. In S. Zrinščak, S. Ramet (eds.), *Values in Post-Soviet Central Asia*, 89-106. Springer.

Historical Religions and their Factual Situation in Modern Georgia

Giorgi Pareshishvili

Advisor to the Rector

Caucasus International University, Georgia

This article provides a comprehensive examination of the historical religions in Georgia and their current status within the modern Georgian state. It explores the complex interplay between various faiths, historical events, and contemporary societal dynamics that have shaped Georgia's religious landscape. The study focuses on the dominant Eastern Orthodox Christianity, as well as significant minority religions including Islam, Judaism, and the Armenian Apostolic Church. Additionally, it discusses other religious minorities and examines the legal framework governing religious freedom in the country. Through this analysis, the article aims to provide a nuanced understanding of Georgia's rich religious tapestry and its implications for modern Georgian society.

Keywords: *religions, Georgia, Orthodoxy, Islam, Jews, Armenians, Azeris, Yazidis, Jehovah's Witnesses, Protestants*

Επιστημονικό Άρθρο

Το Σύνταγμα του 1952 και οι Αρμοδιότητες του Βασιλιά

Αθηνά Μωραΐτη

Επιστημονική Συνεργάτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής,
Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Ευρωπαϊκό
Πανεπιστήμιο Κύπρου, Κύπρος

Το Σύνταγμα του 1952 χαρακτηρίστηκε από συντηρητισμό, χωρίς σημαντικές καινοτομίες, καθώς επανέλαβε προηγούμενες ρυθμίσεις και απέφυγε να προσαρμοστεί στις διεθνείς εξελίξεις. Στα 15 χρόνια εφαρμογής του, παραβιάστηκε αρκετές φορές. Το άρθρο εστιάζει στις διατάξεις του Συντάγματος που αφορούν τις αρμοδιότητες του Βασιλιά και είναι οργανωμένο σε τέσσερα μέρη, τα βήματα προς την ψήφιση του Συντάγματος, το περιεχόμενο του Συντάγματος, τις αρμοδιότητες του Βασιλιά και τη λήξη της θητείας του. Στόχος είναι η ανάδειξη των αυξημένων αρμοδιοτήτων του Βασιλιά και η ανάλυση των προβλημάτων που προέκυψαν κατά την εφαρμογή τους. Το πιο σημαντικό ερώτημα που τέθηκε κατά την εφαρμογή του Συντάγματος είναι κατά πόσο η αρμοδιότητα του Βασιλιά να διορίζει πρωθυπουργό με την εμπιστοσύνη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας αποτελούσε πολιτική ή και νομική υποχρέωση, βάσει του Συντάγματος και της αρχής της δεδηλωμένης.

Λέξεις κλειδιά: Σύνταγμα 1952, συνταγματική ιστορία, δημοψήφισμα, αρμοδιότητες βασιλιά

Εισαγωγή

Το Σύνταγμα του 1952 υπήρξε συντηρητικό, με ελάχιστες καινοτομίες, αφού επανέλαβε παλαιές ρυθμίσεις και απέφυγε να ενσωματώσει νέες, ανταποκρινόμενες στις διεθνείς εξελίξεις, όπως π.χ. ρυθμίσεις για κοινωνικά δικαιώματα. Τα 15 έτη που εφαρμόστηκε γίνεται δεκτό ότι παραβιάστηκε αρκετές φορές. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η παράθεση των διατάξεων του Συντάγματος που αφορούν τις αρμοδιότητες του Βασιλιά. Το άρθρο οργανώνεται σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται τα βήματα που έγιναν προς την ψήφιση του Συντάγματος του 1952, στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται το περιεχόμενο του Συντάγματος 1952, στο τρίτο μέρος οι αρμοδιότητες του Βασιλιά και στο τέταρτο μέρος η λήξη της θητείας του Βασιλιά. Στόχος του άρθρου αυτού είναι να αναδείξει τις συνταγματικά προβλεπόμενες αρμοδιότητες του Βασιλιά που ήταν σαφείς και αυξημένες, και συγχρόνως να τονίσει τα ερωτήματα που τέθηκαν κατά την εφαρμογή του Συντάγματος από το Βασιλιά, σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες. Το πιο καίριο ερώτημα που τέθηκε κατά την εφαρμογή του Συντάγματος του 1952 είναι, εάν υπό το πρίσμα της αρχής της δεδηλωμένης, η αρμοδιότητα του βασιλιά να διορίζει πρωθυπουργό, που να έχει την εμπιστοσύνη της κοινοβουλευτικής

πλειοψηφίας ήταν στην πραγματικότητα πολιτική υποχρέωση ή και νομική με βάση την ερμηνεία του Συντάγματος.

Προς την Ψήφιση του Συντάγματος 1952

Το Σύνταγμα του 1952 τέθηκε σε ισχύ το 1952, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών της Βουλής του 1951, ως συνέχεια της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής του 1946 και της Βουλής του 1950. Ωστόσο η προ-αναθεωρητική διαδικασία είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από την ψήφισή του. Η ιδιαιτερότητα του Συντάγματος του 1952 είναι ότι δεν συγκροτήθηκε με σύγχρονους όρους, αλλά υπήρξε αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών μιας προϊσχύουσας από την ψήφισή του περιόδου. Η προ-αναθεωρητική περίοδος είχε ξεκινήσει 17 χρόνια πριν την ψήφιση του Συντάγματος. Το 1935 ανέλαβε τη κυβέρνηση της χώρας η κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη, ύστερα από την προσωρινή κυβέρνηση Οθωναίου και μετά τη λήξη του στρατιωτικού πραξικοπήματος του Νικολάου Πλαστήρα (1933). Η Ελλάδα μπήκε σε μια ακόμα περίοδο ακραίας πόλωσης και φανατισμού, που τροφοδοτήθηκε και από τις δυο πλευρές αντίπαλες πλευρές (βενιζελικοί – αντιβενιζελικοί). Η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, στις 6 Ιουνίου 1933, οι δίκες εναντίον των στρατιωτικών που μετείχαν στο πραξικόπημα Πλαστήρα, η επιθυμία των βασιλοφρόνων για επαναφορά της Βασιλείας, οδήγησαν στην εκδήλωση κινήματος από βενιζελικούς αξιωματικούς, με την έγκριση του Ελευθέριου Βενιζέλου. Με τομή το κίνημα της 1ης Μαρτίου, «... αρχίζει η 'θραύση' του συνταγματικού πλαισίου [...]. Η χώρα κηρύσσεται σε κατάσταση πολιορκίας κατά παραβίαση των ουσιαστικών και διαδικαστικών προϋποθέσεων του Συντάγματος του 1927. Συλλαμβάνονται και φυλακίζονται πολιτικοί αντίπαλοι [...]. Συγκροτούνται έκτακτα στρατοδικεία [...]». Τα γεγονότα αυτά οδηγούν στην δημιουργία μιας παρα-συνταγματικής τάξης και στην ιδιοποίηση της νομοθετικής από την εκτελεστική λειτουργία. (Βλαχόπουλος, 2012). Η κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη κατέστειλε το πραξικόπημα και έδωσε την αφορμή για την επαναφορά του θεσμού της Βασιλείας. Η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη εκδίδει συνολικά 46 συντακτικές πράξεις από την 1η Απριλίου 1935 έως την 1η Ιουλίου 1935, καταργώντας τη Γερουσία του Συντάγματος του 1927 και προκηρύσσει εκλογές για την εκλογή της Εθνοσυνέλευσης που θα ψηφίσει το νέο Σύνταγμα (Βλαχόπουλος, 2012). Η πρώτη Συντακτική Πράξη εκδόθηκε την 1^η Απριλίου 1935 και κατήργησε τη Γερουσία. Η νομοθετική εξουσία θα ασκούνταν πλέον από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και το Υπουργικό Συμβούλιο. Στο άρθρο 2 της πρώτης αυτής Συντακτικής Πράξης προβλέφθηκε ότι εντός δύο μηνών από τη δημοσίευση της συντακτικής αυτής πράξης θα προκηρυχθούν εκλογές εθνοσυνελεύσεως για να ψηφιστεί το νέο Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας. Οι εκλογές, στις οποίες δεν συμμετείχε το κόμμα των «Φιλελευθέρων», διεξάγονται στις 9 Ιουνίου 1935, και πρώτο κόμμα αναδεικνύεται το «Λαϊκό Κόμμα» του Παναγή Τσαλδάρη. Το ζήτημα του πολιτεύματος ήταν πολύ σημαντικό και για αυτό ορίστηκε ημερομηνία για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος η 3^η Νοεμβρίου 1935. Στις 10 Οκτωβρίου 1935 εκδηλώνεται στρατιωτικό πραξικόπημα υπό την ηγεσία του στρατηγού Γεωργίου Κονδύλη, που αναγκάζει τον πρωθυπουργό

Τσαλδάρη σε παραίτηση. Με ψήφισμά της, στις 10 Οκτωβρίου 1935 η Εθνοσυνέλευση καταργεί το Σύνταγμα του 1927 και την Αβασίλευτη Δημοκρατία, επαναφέρει τη Βασιλευόμενη Δημοκρατία, απόφαση που επικυρώνεται τυπικά με το πιο «νόθο» δημοψήφισμα του Νοεμβρίου 1935, και επαναφέρει «προσωρινά» το Σύνταγμα του 1864/1911. Η σημασία της οκτάμηνης αυτής ιστορικής περιόδου είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τη διάρκειά της. Έτσι αφενός σηματοδοτεί τη μετάβαση στη βασιλεία, αλλά και σε μια κατάσταση συνταγματικής ανασφάλειας, ‘κατάστασης πολιορκίας’ η οποία διαρκεί μέχρι τη μεταπολίτευση. (Βλαχόπουλος, 2012). Ακριβώς επειδή η συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος ξεκίνησε το 1935, σε αυτή την ιδιαίτερος ταραγμένη περίοδο, το Σύνταγμα του 1952, αποτυπώνει τις ανάγκες και τις πεποιθήσεις πολιτικών διεργασιών και κοινωνικών αλλαγών που προηγήθηκαν πολλά έτη από την ψήφισή του.

Η Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή, που προέκυψε από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946, λίγες ημέρες μετά την έναρξη της Συνόδου (11 Ιουνίου 1946) εξέδωσε το Β΄ Ψήφισμα για την οργάνωση των εργασιών της κατά την αναθεωρητική διαδικασία. Αποφασίστηκε η συγκρότηση 40μελούς Επιτροπής, με αναλογική εκπροσώπηση των κομμάτων της Βουλής, για την εκπόνηση ενός Σχεδίου Συντάγματος. Το –εκτενές– Σχέδιο Συντάγματος του 1948, αποτελούμενο από 145 άρθρα, στηρίχθηκε κυρίως στις διατάξεις του Συντάγματος του 1911 και δευτερευόντως σε εκείνες του Συντάγματος του 1927, ενώ περιείχε και πρωτότυπες διατάξεις οι οποίες υπάρχουν και σε μεταγενέστερα ελληνικά συνταγματικά κείμενα, όπως λχ η λειτουργία της Βουλής σε Τμήμα Διακοπών, η του εκλογικού νόμου στις μεθεπόμενες εκλογές, η ρητή καθιέρωση της ισότητας των φύλων. Η Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή αποφάσισε, μετά από μια πολύ σύντομη συζήτηση και χωρίς ιδιαίτερη αιτιολογία, να θεωρήσει ως βάση των συζητήσεών της το Σύνταγμα του 1911 και να αντιμετωπίσει τις αντίστοιχες διατάξεις του Σχεδίου του 1948 ως απλές τροπολογίες.

Τον Ιούλιο του 1949, εν όψει του επικείμενου τερματισμού του τετραετούς βίου της, η Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή αποφασίζει να επιταχύνει, κατά το δυνατόν, τη διαδικασία αναθεώρησης, και εκδίδει το ΞΗ΄ Ψήφισμά της που προβλέπει σύσταση νεάς επιτροπής και αναθεώρηση άλλων διατάξεων. Η Επιτροπή του ΞΗ΄ Ψηφίσματος εργάζεται επί πεντάμηνο, περιορίζει σημαντικά τον αριθμό των προς αναθεώρηση διατάξεων (σε σχέση, πάντοτε, με το Σύνταγμα του 1911) και υποβάλει το Σχέδιό της στη Βουλή στις 23 Δεκεμβρίου 1949, ημέρα κατά την οποία η Βουλή διακόπτει, λόγω εορτών, τις εργασίες της. Όμως, η Βουλή αυτή διαλύεται στις αρχές Ιανουαρίου 1950, πριν προλάβει να επαναλάβει τις εργασίες της, και έτσι, τόσο το Σχέδιο, όσο και η όλη αναθεωρητική διαδικασία δεν έχουν κατάληξη. Στις 28 Ιουλίου 1951, συνυπογράφηκε νέο πρακτικό από τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων, παρουσία και του Βασιλέως Παύλου που προέβλεπε τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών για την ανάδειξη νεάς Βουλής που θα είχε περιορισμένη αναθεωρητική εξουσία.

Η Βουλή που αναδείχθηκε από τις εκλογές της 9ης Σεπτεμβρίου 1951 ψήφισε το Σχέδιο Συντάγματος στη συνεδρίαση της 21ης Δεκεμβρίου 1951, το δε νέο Σύνταγμα αρχίζει να ισχύει από την 1η Ιανουαρίου 1952, πεντέμισι χρόνια,

δηλαδή, μετά τη σύσταση της πρώτης Επιτροπής για την κατάρτισή του και αφού έχουν μεσολαβήσει δύο εκλογικές αναμετρήσεις¹.

Το Περιεχόμενο του Συντάγματος του 1952

Με το Ψήφισμα της Βουλής της 25ης Ιουνίου 1946 προκηρύχθηκε δημοψήφισμα, που διεξήχθη την 1^η Σεπτεμβρίου 1946. Το δημοψήφισμα αυτό ήταν ιδιαίτερο, καθώς οι πολίτες δεν ψήφισαν για το πολίτευμα που επιθυμούσαν, αλλά για την επιστροφή ή όχι του συγκεκριμένου βασιλιά. Το αποτέλεσμα ήταν υπέρ της ανόδου του βασιλιά Γεωργίου με πλειοψηφία 68,40 (Σπυρόπουλος, 2018). Ο Βασιλιάς Γεώργιος επέστρεψε στην Αθήνα στις 27 Σεπτεμβρίου 1946, όμως απεβίωσε αιφνίδια την 1η Απριλίου 1947. Τον διαδέχτηκε ο αδελφός του, και μέχρι τότε διάδοχος, Παύλος, πατέρας του τέως Βασιλιά Κωνσταντίνου. Ο Παύλος ήταν βασιλιάς των Ελλήνων από το 1947 έως το θάνατο του, το 1964. Μετά το θάνατό του το 1964 τον διαδέχθηκε ο υιός του Κωνσταντίνος². Ο τελευταίος βασίλευσε από το 1964 έως το 1973, όταν και επί του καθεστώτος της δικτατορίας των Συνταγματαρχών διεξήχθη το δημοψήφισμα του 1973 μέσω του οποίου καταργήθηκε η μοναρχία και κηρύχθηκε έκπτωτη η δυναστεία³. Μετά

¹Η νομική φύση της Βουλής του 1951 δεν είναι απολύτως σαφής. Η ίδια η Βουλή έχει υπερβεί την όποια αναθεωρητική αρμοδιότητα της έχει προσδώσει το διάταγμα εκλογών αφού, πλέον του κειμένου του Σχεδίου Συντάγματος της Επιτροπής του ΞΗΨ Ψηφίσματος, ψήφισε και ορισμένες ερμηνευτικές δηλώσεις, οι οποίες έχουν την ίδια τυπική ισχύ με το Σύνταγμα. Το Συμβούλιο της Επικρατείας αναγνώρισε στη Βουλή του 1951 «έκτακτη αναθεωρητική αρμοδιότητα» (ΣτΕ 1899/1952) για την ψήφιση του Συντάγματος του 1952, το οποίο κατ' ουσίαν αποτελεί αναθεώρηση εκείνου του 1864/1911, κατά νομική όμως ακριβολογία είναι νέο Σύνταγμα.

²Υπήρχε άλλωστε στο Σύνταγμα του 1952 ρητή διάταξη του άρθρου 45, που όριζε ότι: «Το Ελληνικόν Στέμμα και τα συνταγματικά αυτού δικαιώματα είναι διαδοχικά και περιέχονται εις τους κατ' ευθείαν γραμμίν γνησίους και νομίμους απογόνους του Βασιλέως Γεωργίου του Α' κατά τάξιν πρωτοτοκίας προτιμωμένων των αρρένων. Ερμηνευτική δήλωσις: Η αληθής έννοια του άρθρου 45 είναι ότι το Ελληνικόν Στέμμα περιέρχεται κατά προτίμησιν εις τους απογόνους του εκάστοτε Βασιλέως κατά τάξιν πρωτοτοκίας, προτιμωμένων των αρρένων.»

³Το δημοψήφισμα αυτό δεν ήταν το πρώτο που διεξήχθη στην Ελλάδα και αφορούσε την επιλογή του πολιτεύματος. Το Νοέμβριο του 1862 πραγματοποιήθηκε «δημοψήφισμα», που έχει επικρατήσει να θεωρείται το πρώτο δημοψήφισμα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας (Ουσιαστικά πρόκειται για διαδικασία εκλογής κληρονομικού μονάρχη, βλ. Α. Δημητρόπουλου., Το Δημοψήφισμα, σελ. 328.) με φανερή ψηφοφορία (αναγραφη όνόματος σε δημόσια πρωτόκολλα τηρούμενα από τριμελείς επιτροπές) σε όλους τους δήμους και τις κοινότητες, καθώς και στα προξενεία για τους Έλληνες πολίτες του εξωτερικού. Νικητής στο «δημοψήφισμα» αναδείχθηκε ο Αλφρέδος, δευτερότοκος γιος της βασίλισσας Βικτόριας της Αγγλίας που συγκέντρωσε 230.016 ψήφους και ανακηρύχθηκε συνταγματικός Βασιλεύς των Ελλήνων. Ο πρίγκιπας Αλφρέδος δεν αποδέχτηκε το στέμμα, διότι οι άλλες δυο «προστάτιδες δυνάμεις», Γαλλία και Ρωσία, εξέφρασαν αντιρρήσεις επικαλούμενες διάταξη του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1830, που απαγόρευε την εκλογή στον ελληνικό θρόνο μέλους της «οικογένειας των βασιλευουσών» στις τρεις μεγάλες Δυνάμεις. Τότε συνταγματικός βασιλιάς των Ελλήνων αναγορεύτηκε ο δευτερότοκος γιος του μετέπειτα Βασιλέα της Δανίας Χριστιανού του Θ', πρίγκιπας Γεώργιος, απόγονος του οποίου υπήρξε και ο τέως Βασιλέας Κωνσταντίνος. Η ανωτέρω ιδιότυπη διαδικασία εκλογής μονάρχη, παραμένει μοναδική στην ελληνική συνταγματική ιστορία, και είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι δεν εφαρμόστηκε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Ο Γεώργιος (1863-1913), πρότεινε την ολοκλήρωση πρωτοποριακού Συντάγματος Βασιλευόμενης Δημοκρατίας που θέσπισε και τις βασιλικές προνομίες, τις οποίες διατήρησαν τα Συντάγματα του 1911 και του 1952. Η επίδραση του

την πτώση της δικτατορίας, διεξήχθη εκ νέου δημοψήφισμα το 1974, στο οποίο επιλέχθηκε η προεδρευόμενη δημοκρατία ως μορφή του πολιτεύματος.

Το Σύνταγμα του 1952 υιοθέτησε κατά βάση ρυθμίσεις των Συνταγμάτων του 1911 και του 1927. Υπήρξε συντηρητικό, αφού επανέλαβε παλαιές ρυθμίσεις και απέφυγε να ενσωματώσει νέες, ανταποκρινόμενες στις διεθνείς εξελίξεις, όπως π.χ. ρυθμίσεις για κοινωνικά δικαιώματα.

Το Σύνταγμα του 1952 δεσμευόταν από το δημοψήφισμα του 1946 για τη μορφή του πολιτεύματος ως Βασιλευμένης Δημοκρατίας. Κατά τα λοιπά, αποτελούσε προϊόν συντακτικής εξουσίας παρά την ονομασία της Βουλής του 1946 ως Δ΄ Αναθεωρητικής και κατακρίθηκε πολλές φορές ως ένα Σύνταγμα συντηρητικό και αυταρχικό με ελάχιστες καινοτομίες. Η κριτική αυτή είναι κατά βάση ορθή, ωστόσο δεν λαμβάνει ενδεχομένως υπόψη της ότι ένα Σύνταγμα του παρελθόντος κρίνεται με βάση τα δεδομένα της εποχής που θεσπίστηκε και όχι με βάση τα σύγχρονα (και συνήθως εντελώς διαφορετικά) δεδομένα. Διότι, το Σύνταγμα του 1952 θεσπίστηκε ύστερα από την πάροδο μιας περιόδου 17χρονης πολιτικής αστάθειας, λίγο μετά από έναν εμφύλιο πόλεμο και σε τεταμένο διεθνές σκηνικό. Η διαμόρφωση του Συνταγματικού κειμένου του 1952 και ο συντηρητικός χαρακτήρας τον οποίο εισήγαγε στην Ελληνική έννομη τάξη, δεν θα μπορούσε να μην είχε επηρεαστεί από την προγενέστερη τεταμένη κοινωνικοπολιτική περίοδο του εμφυλίου πολέμου. Η αποσαφήνιση της συντηρητικότητας εμφανίζεται κυρίως από τον επεμβατικό χαρακτήρα της εκτελεστικής εξουσίας και τον μη αναλογικό περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων με την παράλληλη ισχύ των συντακτικών πράξεων και των ψηφισμάτων.

Στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος, ξεχωρίζει η πρόβλεψη μιας κοινοβουλευτικής επιτροπής – «μικρού» νομοθετικού οργάνου αποτελούμενου κατ' ελάχιστον από το ένα πέμπτο του όλου αριθμού των βουλευτών. Το όργανο αυτό είχε αποστολή την ψήφιση νόμων (που εκδίδονταν με τη μορφή βασιλικών διαταγμάτων) «κατά τον χρόνον απουσίας της Βουλής ή της διακοπής των εργασιών αυτής... προς ρύθμισιν εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων». Επίσης, για πρώτη φορά προβλέφθηκε η δυνατότητα κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας και για την αντιμετώπιση όχι μόνο εξωτερικών (πόλεμος) αλλά και «εσωτερικών κινδύνων» (διασάλυση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας).

Όσον αφορά τα ατομικά δικαιώματα, επαναλαμβάνονται πολλές από τις διατάξεις του Συντάγματος του 1864/1911 και ορισμένες από αυτές τροποποιούνται επί το αυστηρότερον. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι θεσπίζονται εκτεταμένοι περιορισμοί στην ελευθερία του Τύπου και απαγορεύεται συνταγματικά η απεργία των δημοσίων υπαλλήλων. Για τους τελευταίους, το Σύνταγμα του 1952 επιφυλάσσει και ακόμη μία απαγόρευση που εντάσσεται στο μετεμφυλιακό κλίμα της εποχής εκείνης: Στο άρθρο 100 παρ. 2 του Συντάγματος προβλέπεται ότι «Ιδεολογία σκοπούσαι την διά βιαίων μέσων ανατροπήν του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου». Στα θετικά στοιχεία του Συντάγματος εντάσσεται ότι για πρώτη φορά στη νεότερη και σύγχρονη συνταγματική μας ιστορία χορηγείται η δυνατότητα στον κοινό νομοθέτη να επεκτείνει το δικαίωμα ψήφου και στις γυναίκες. Ειδικότερα

Συντάγματος του 1864 υπήρξε ιδιαίτερα μακροχρόνια καθώς αποτέλεσε τη βάση του αναθεωρημένου Συντάγματος του 1911 καθώς και του Συντάγματος του 1952.

στο άρθρο 66 του Συντάγματος περιλαμβάνεται ερμηνευτική δήλωση, η οποία προβλέπει ότι «Νόμος δύναται να καταστήσει υποχρεωτική την ενάσκησιν του εκλογικού δικαιώματος». Έτσι με το νόμο 2159/1952 καθιερώθηκε το δικαίωμα του εκλέγειν κατά τις βουλευτικές εκλογές και για τις γυναίκες που έχουν συμπληρώσει το 21 έτος. Στις εκλογές του 1952 δεν συμμετέχουν οι γυναίκες γιατί δεν έχει ολοκληρωθεί η εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους· έτσι για πρώτη φορά στο σύνολό τους ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές του 1956, οπότε και υπερδιπλασιάζεται ο αριθμός των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων, στοιχείο ενδεικτικό του ότι μαζικά οι γυναίκες γράφτηκαν στους εκλογικούς καταλόγους, παρόλο που τελικά εμφανίζουν μειωμένη συμμετοχή στις εκλογές. Ήδη όμως, από τον Ιανουάριο του 1953 σε αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη συμμετέχουν για πρώτη φορά γυναίκες ψηφοφόροι σε βουλευτικές εκλογές και μάλιστα εκλέγεται η Ελένη Σκούρα, πρώτη Ελληνίδα βουλευτής.

Επίσης ενώ το Σύνταγμα ήταν σε ισχύ η Ελλάδα υπέγραψε την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Οι Αρμοδιότητες του Βασιλέως Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1952

Το άρθρο 21 του Συντάγματος του 1952 όριζε ότι το πολίτευμα της Ελλάδος είναι Βασιλευομένη Δημοκρατία. «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ' όν τρόπον ορίζει το Σύνταγμα». Με το άρθρο αυτό κατοχυρώθηκε η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, όπως αντίστοιχα είχε προβλεφθεί και στο Σύνταγμα του 1827 στο αντίστοιχο άρθρο 5. Το άρθρο 22 προέβλεπε ότι η νομοθετική εξουσία ενεργείται από το Βασιλιά και της Βουλής, ενώ το άρθρο 23 ότι «Το δικαίωμα της προτάσεως των νόμων ανήκει εις την Βουλήν και τον Βασιλέα, όστις ενασκει τούτο δια των Υπουργών.». Στο άρθρο 44 οριζόταν ότι: «Ο Βασιλεύς δεν έχει άλλας εξουσίας, ει μη όσας τω απομένουσι ρητώς το Σύνταγμα και οι συνάδοντες προς αυτό ιδιαίτεροι νόμοι.».

Όπως όριζε το άρθρο 27 η εκτελεστική εξουσία ανήκε στον Βασιλιά, και ενεργούνταν από τους διοριζόμενους από αυτόν υπεύθυνους Υπουργούς. Σύμφωνα με το άρθρο 29 «Το πρόσωπον του Βασιλέως είναι ανεύθυνον και απαραβίαστον, οι δε Υπουργοί αυτού είναι υπεύθυνοι», ενώ σύμφωνα με το άρθρο 31 «Ο Βασιλεύς διορίζει και παύει τους Υπουργούς αυτού». Η διατύπωση του άρθρου είναι λιτή και κατά την κρίση του 1965 οδήγησε στη διατύπωση πολλών απόψεων σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου που θα έπρεπε να ερμηνεύεται γραμματικά, αλλά υπό το πρίσμα της δημοκρατικής αρχής και της κοινοβουλευτικής αρχής, δηλαδή μέσα στο πνεύμα των οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος (Βενιζέλος, 2018).

Ερμηνεύεται συνεπώς όπως επιβάλλει η κοινοβουλευτική αρχή, η αρχή της εξάρτησης της Κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής. Αυτό προβλεπόταν ρητά από το Σύνταγμα του 1952, μόνον για τη φάση που ακολουθεί τον διορισμό του Πρωθυπουργού και των Υπουργών δηλαδή κατά την εμφάνισή της ενώπιον της Βουλής. Ο τότε Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Χρ. Σγουρίτσας (Σγουρίτσας, 1955), και ο Φ. Βεγλερής άσκησε κριτική και στις θέσεις του Α. Βαμβέτσου, ακόμη και του Αρ. Μάνεση ο οποίος όμως σαφώς διατύπωνε την άποψη (Μάνεσης, 1955) ότι «κατά το ισχύον συνταγματικό δίκαιον

οι Υπουργοί δεν διορίζονται ούτε παύονται «ελευθέρως» υπό του Βασιλέως οι δε «πλείστοι περιορισμοί» εν τη ασκήσει της αρμοδιότητος ταύτης του ανωτάτου άρχοντος αποτελούν ήδη νομικούς και όχι απλούς πολιτικούς κανόνες. Επομένως κατά το ισχύον δίκαιον θα ήτο οξύτατα αντισυνταγματική η τυχόν παύσις ή, του θ' όπερ το αυτό, εξαναγκασμός προς παραίτησιν – κυβερνήσεως απολαυσούσης της εμπιστοσύνης της Βουλής συνεπεία οιωνδήποτε λόγων σκοπιμότητος ή ειδικότερον συνεπεία διαφανείας του Βασιλέως προς την πολιτικήν της».

Η εσωτερική αυτή συνταγματική αντίφαση, επικεντρωμένη στη δυνατότητα του βασιλέως να παύει κυβερνήσεις υπό την προϋπόθεση άμεσης προσφυγής στη λαϊκή ετυμηγορία (κάτι που δεν ήταν πάντα εφικτό), δημιούργησε αρκετές φορές αναταραχή στην πολιτική ζωή του τόπου (Βενιζέλος, 2021). Ιδίως αυτό συνέβη την Μαΐου - Ιουλίου 1965. Το πολιτικό και στρατιωτικό σκάνδαλο της υπόθεσης ΑΣΠΠΑ που οδήγησε τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου στην επιθυμία αντικατάστασης του υπουργού Εθνικής Άμυνας Π. Γαρουφαλιά. Ο βασιλιάς αρνήθηκε να υπογράψει το σχετικό διάταγμα. Ο Γαρουφαλιάς παρά την αποπομπή του, ακόμα κι αφού ο Γ. Παπανδρέου τον διέγραψε από την Ένωση Κέντρου, αρνιόταν να εγκαταλείψει το υπουργείο. Κατά τον Π. Γαρουφαλιά, η άρνηση του ίδιου οφειλόταν στην αντίστασή του κατά της κομματικοποίησης των Ενόπλων Δυνάμεων. Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος αντιπρότεινε στην πρόταση του Γεωργίου Παπανδρέου, να ορίσει ένα άλλο πρόσωπο της αρεσκείας του (ο Γ. Παπανδρέου) ως υπουργό ή να μεταφερθεί η εκδίκαση της υπόθεσης ΑΣΠΠΑ από το υπουργείο στρατιωτικών στο υπουργείο δικαιοσύνης. Η άρνηση του πρωθυπουργού οδήγησε σε παραίτηση του και κατόπιν ακολούθησαν τα «Ιουλιανά». Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν όξυνση των σχέσεων ανάμεσα στον πρωθυπουργό και τα Ανάκτορα. Μέσα σε αυτήν την ιδιαίτερα φορτισμένη ατμόσφαιρα, στις 28 Ιουνίου, η κυβέρνηση Παπανδρέου ζήτησε και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, δημιουργήθηκε μείζων πολιτική κρίση, καθώς οι κινήσεις του βασιλιά ξέφευγαν της συνταγματικής νομιμότητας και έθεταν εκ των πραγμάτων ζήτημα εμπιστοσύνης προς το πρόσωπο του πρωθυπουργού. Η βασιλευόμενη δημοκρατία ήθελε τον ανεύθυνο αρχηγό του κράτους να ασκεί απλό έλεγχο νομιμότητας στις πράξεις και τις αποφάσεις της υπεύθυνης κυβέρνησης. Κάθε περαιτέρω συζήτηση που μπαίνει στην ουσία και την ορθότητα μίας κυβερνητικής επιλογής αποτελεί εκ μέρους του βασιλιά παραβίαση του Συντάγματος.

Περαιτέρω στο άρθρο 35 του συντάγματος του 1952 προβλέφθηκε η δυνατότητα του βασιλιά να εκδίδει κατά το χρόνο απουσίας της Βουλής ή διακοπής των εργασιών της νομοθετικά διατάγματα προς ρύθμιση εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων, μετά τη σύμφωνη γνώμη ειδικής επιτροπής βουλευτών. Το άρθρο όριζε τα εξής: «Ο Βασιλεύς εκδίδει τα αναγκαία διατάγματα προς εκτέλεσιν των νόμων, ουδέποτε δε δύναται να αναστείλη την ενέργειαν, ουδέ να εξαιρέση τινα, της εκτελέσεως του νόμου. Ο Βασιλεύς δύναται, διαρκούσης της βουλευτικής περιόδου, κατά τον χρόνον της απουσίας της Βουλής ή της διακοπής των εργασιών αυτής, να προβαίνει εις έκδοσιν νομοθετικών διαταγμάτων προς ρύθμισιν εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων μετά σύμφωνον γνώμην ειδικής επιτροπής εκ βουλευτών οριζομένης εις την αρχήν εκάστης συνόδου και λειτουργούσης μέχρι της ενάρξεως της νέας συνόδου. Ο αριθμός των μελών της επιτροπής δεν δύναται να είναι

κατώτερος του ενός πέμπτου του όλου αριθμού των βουλευτών, προς λήψιν δε αποφάσεων απαιτείται η παρουσία των δύο τρίτων των μελών αυτής και σχετική πλειοψηφία. Η Βουλή δύναται εκάστοτε δι' αποφάσεώς της να θέτη περιορισμούς εις την έκδοσιν των ανωτέρω νομοθετικών διαταγμάτων. Προτάσεις νόμων, υποβαλλόμεναι υπό βουλευτών κατά το πρώτον τρίμηνον από της επαναλήψεως των εργασιών της Βουλής, περί τροποποιήσεως, καταργήσεως και ακυρώσεως των διαταγμάτων τούτων, εγγράφονται τη αιτήσει δέκα πέντε τουλάχιστον βουλευτών, κατ' απόλυτον προτεραιότητα εις την ημερησίαν διάταξιν της νομοθετικής εργασίας.»

Τα ανωτέρω διατάγματα δεν τελούσαν υπό την αίρεση της μεταγενέστερης κύρωσης τους από τη Βουλή, ωστόσο προτάσεις νόμων βουλευτών για την τροποποίηση κατάργηση και ακύρωση των διαταγμάτων αυτών εγγραφόταν κατά προτεραιότητα στην ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας. Είναι δύσκολο να εντοπιστούν προτάσεις νόμων βουλευτών που είχαν κατατεθεί στη Βουλή για την κατάργηση και ακύρωση των νομοθετικών διαταγμάτων. Κάτι τέτοιο απαιτεί πολύμηνη έρευνα στα αρχεία της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Η Βουλή εξάλλου είχε τη δυνατότητα να θέτει με απόφαση της περιορισμούς στην έκδοση των ανωτέρω νομοθετικών διαταγμάτων. Έτσι προκύπτει ότι τα νομοθετικά διατάγματα που προβλέπονταν δυνάμει της διάταξης αυτής του Συντάγματος του 1952 ήταν δυνατόν να εκδοθούν μόνο κατά τη διάρκεια απουσίας της Βουλής και μόνο με τη σύμπραξη ειδικά προβλεπομένης επιτροπής της Βουλής.

Σημαντικό είναι το πώς εφαρμόζεται ένα συνταγματικό κείμενο, δεδομένου ότι, υπάρχει απόσταση μεταξύ συνταγματικής θεωρίας και πράξεως. Έτσι, τα προερχόμενα από τη «μικρή Βουλή» νομοθετικά διατάγματα αποτελούσαν θεωρητικώς μια θετική καινοτομία, καθώς αποσκοπούσαν στο να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο της αθρόας έκδοσης αναγκαστικών νόμων, νόμων δηλαδή που προέρχονταν από την εκτελεστική εξουσία χωρίς καμία συμμετοχή του νομοθετικού σώματος. Στην πράξη όμως τα νομοθετικά διατάγματα, αν και θεωρητικώς προβλεπόμενα ως εξαίρεση από τη συνήθη κοινοβουλευτική διαδικασία σε σπάνιες επείγουσες περιπτώσεις, έγιναν ο κανόνας. Την περίοδο 1953-1967 ψηφίζονται μόλις 964 νόμοι κατά τη συνήθη κοινοβουλευτική διαδικασία (τυπικοί νόμοι) και εκδίδονται 1.358 νομοθετικά διατάγματα. (Αλιβιζάτος, 1995). Το Συμβούλιο της Επικρατείας, όταν κλήθηκε να ελέγξει τη συνδρομή του εξαιρετικώς επείγοντος με την απόφασή του 401/1953 της Ολομέλειας απέδειξε ότι δεν θα αναμειχθεί στην ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στο νομοθετικό και το εκτελεστικό. Η υπόθεση αφορά το νομοθετικό διάταγμα σχετικά με την αποξήρανση της Λίμνης Κωπαΐδος, προκειμένου να διαμοιραστεί η γη στους ακτήμονες γεωργούς της περιοχής της Βοιωτίας. Η αποξήρανση διατάσσεται με νομοθετικό διάταγμα του ά. 35 του Συντάγματος του 1952. Η Ανώνυμη Εταιρία Λίμνης Κωπαΐδος ζητά την ακύρωση του εν λόγω διατάγματος προβάλλοντας, μεταξύ άλλων, ότι το άρθρο 35 απαιτεί τη συνδρομή του στοιχείου του εξαιρετικώς επείγοντος, το οποίο δεν συντρέχει στην προκειμένη περίπτωση (Καυκά, 2021)

Πάντως, μεταξύ των νομοθετικών διαταγμάτων της περιόδου περιλαμβάνονται και εκείνα με τα οποία ιδρύθηκαν η Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών και επικυρώθηκαν οι συμφωνίες Ελλάδας – ΗΠΑ για τις βάσεις τους στην Ελλάδα. Ειδικότερα, με το νομοθετικό διάταγμα 2421/1953 της 9/9 Μαΐου 1953 (ΦΕΚ Α 126) «Περί ιδρύσεως Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών», ιδρύθηκε υπηρεσία

με την ονομασία «Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών», «Δια την Εθνικήν ασφάλειαν, ασφάλειαν των Ενόπλων Δυνάμεων και την Δημοσίαν ασφάλειαν και τάξιν» (άρθρο 1 του νομοθετικού διατάγματος). Το άρθρο 2 προέβλεπε ότι η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών είναι υπηρεσία αυτοτελής, υπαγόμενη στις άμεσες διαταγές του Προέδρου της Κυβερνήσεως που αλληλογραφεί απ' ευθείας με όλα τα Υπουργεία και τις Κυβερνητικές Υπηρεσίες. Περαιτέρω με το νόμο 2733/1953 επικυρώθηκε η συμφωνία της 12^{ης} Οκτωβρίου 1952 μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ για «στρατιωτικές διευκολύνσεις». Το κείμενο του νόμου έχει ως εξής: «Κυρούται και έχει πλήρη και νόμιμον ισχύ η υπ' αριθ. 1036 από 12ης Οκτωβρίου 1953 Πράξις του Υπουργικού Συμβουλίου, διά της οποίας εκυρώθη η εν Αθήναις υπογραφείσα την 12ην Οκτωβρίου 1953 Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Κυβερνήσεως των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής» περί στρατιωτικών ευκολιών». Κυροί την υπογραφέισαν σήμερα υπό του επί των Εξωτερικών Υπουργού της Ελλάδος και του Πρεσβευτού των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής συμφωνίαν, μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδος και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής "περί στρατιωτικών ευκολιών", έχουσαν ως ακολούθως: «Το Βασίλειον της Ελλάδος και αι Ηνωμένα Πολιτεία της Αμερικής, μέλη της Βορειοατλαντικής Συνθήκης της υπογραφείσης εν Ουασινγκτόνι την 4^{ην} Απριλίου 1949, έχοντα υπ' όψιν τας εκ της Συνθήκης ταύτης απορρεούσας ευθύνας των σχετικών με την ασφάλειαν και άμυναν της περιοχής της Βορειοατλαντικής Συνθήκης και το άρθρον 3 της Συνθήκης ταύτης περί αναπτύξεως της συλλογικής αυτής ικανότητος όπως αμυνθούν εναντίον ενόπλου επιθέσεως συνήψαν την ακόλουθον συμφωνίαν»

Το τελευταίο άρθρο (άρθρο ΙΥ) του νόμου 2733/1953 αναφέρει δε ότι η συμφωνία τίθεται σε ισχύ και παραμένει σε ισχύ καθ' όλη τη διάρκεια ισχύος της Βορειοατλαντικής Συνθήκης. Τέλος με το νόμο 2329 της 18/21 Μαρτίου 1953 (ΦΕΚ Α 68) κυρώθηκε η Διεθνής Συμβάσεως της Ρώμης περί προασπίσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των Θεμελιωδών ελευθεριών και το από 20ης Μαρτίου 1952 πρόσθετο Πρωτόκολλο των Παρισίων.

Αντίθετα, στο Σύνταγμα του 1975 η έκδοση πράξης νομοθετικού περιεχομένου μπορεί να συντελεστεί σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 44 παρ. 1 του Συντάγματος και κατά την έκδοση των πράξεων αυτών δεν συμπράττει η ειδική επιτροπή της Βουλής, αλλά αποκλειστικά ο πρόεδρος της δημοκρατίας και η κυβέρνηση. Τέτοια αρμοδιότητα προβλέπει και η διάταξη του άρθρου 16 του Γαλλικού Συντάγματος 1958 για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (Παπακωνσταντίνου, 2004).

Κατά τον Α. Μάνεση υπό το Σύνταγμα του 1952 η αρχή της νομιμότητας δεν θεμελιωνόταν στο άρθρο 44 αντίστοιχο του ισχύοντος άρθρου 50 του συντάγματος του 1975, αλλά στο άρθρο 35 παρ.1 αντίστοιχο τμήματος του ισχύοντος άρθρου 43 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975. Εκείνο το άρθρο απαγόρευε στον βασιλιά την αναστολή ενέργειας των νόμων και την εξαίρεση προσώπων από την εκτέλεση των νόμων. Πράγματι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι μια έκφανση της αρχής της νομιμότητας κατοχυρωνόταν και στο άρθρο 35 παρ. 1 του Συντάγματος του 1952, ωστόσο αυτή η διάταξη δεν κάλυπτε το κατά την κρατούσα σήμερα θεωρητική και νομολογιακή ερμηνεία, περιεχόμενο της αρχής της νομιμότητας που θεωρείται ότι κατοχυρωνόταν από το άρθρο 44 του συντάγματος του 1952 (Παπανικολάου, 2018). Το άρθρο 36 όριζε ότι ο Βασιλιάς

κυρώνει και δημοσιεύει τους νόμους που έχουν ψηφιστεί από τη Βουλή, και ότι νόμος μη δημοσιευθείς εντός δύο μηνών από τη λήξη της συνόδου είναι άκυρος.

Επίσης το Σύνταγμα του 1952 όριζε την Ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία ως επικρατούσα με την έννοια της επίσημης θρησκείας. Με άλλα λόγια τα κράτος θρησκευόταν και αυτό είχε άμεσο αντίκτυπο στην νομική κατάσταση του ανώτατου Άρχοντος, δηλαδή του Βασιλέως, ο οποίος όφειλε να είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, όπως οριζόταν ρητά από το άρθρο 47 του Συντάγματος. «Πας διάδοχος του Ελληνικού θρόνου απαιτείται να πρεσβεύει την θρησκείαν της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας». Ειδικότερα ο Βασιλιάς όφειλε να είναι Χριστιανός Ορθόδοξος ήδη ως διάδοχος, όπως και ο επίτροπός του ανηλικού διαδόχου και ο Αντιβασιλέας⁴. Ο όρκος του Βασιλέως, όχι μόνο ήταν θρησκευτικός κατά τον τύπο της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας⁵, αλλά ορκιζόταν να προστατεύσει αυτή τη θρησκεία κατά την ανάληψη των καθηκόντων του. Ο όρκος αυτός δινόταν ενώπιον και της Ιεράς Συνόδου (Καστανάς, 2020).

Περαιτέρω στο άρθρο 30 οριζόταν ότι: «Ουδεμία πράξις του Βασιλέως ισχύει, ουδέ εκτελείται αν δεν είναι προσυπογεγραμμένη παρά του αρμοδίου Υπουργού, όστις δια μόνης της υπογραφής του καθίσταται υπεύθυνος. Εν περιπτώσει αλλαγής ολοκλήρου του Υπουργείου, αν ουδείς των παυσάντων Υπουργών συγκατατεθή να προσυπογράψη το της απολύσεως του παλαιού και του διορισμού του νέου Υπουργείου διάταγμα, υπογράφονται ταύτα παρά του Προέδρου του νέου Υπουργείου, αφού ούτος, διορισθείς υπό του Βασιλέως, δώσει τον όρκον.»

Ο Βασιλιάς ήταν ο ανώτατος άρχων του Κράτους, αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων, και είχε την αρμοδιότητα να κηρύττει πόλεμο ή να συνομολογεί συνθήκες ειρήνης, συμμαχίες και να συνάπτει εμπορικές σχέσεις, τις οποίες ανακοίνωνε στη Βουλή. Ωστόσο το Σύνταγμα καθιστούσε σαφές ότι σε περίπτωση που οι εμπορικές συμφωνίες επιβάρυναν ατομικά τους Έλληνες, δεν ίσχυαν χωρίς τη συγκατάθεση της Βουλής (άρθρο 35).

Διαρκούσης της ισχύος του Συντάγματος του 1952, το Φεβρουάριο του 1963 κατατέθηκε πρόταση ευρείας αναθεώρησης του Συντάγματος από την κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε τελικώς, λόγω της παραίτησης της κυβέρνησης και της διάλυσης της Βουλής μετά από λίγους μήνες (Σπυρόπουλος, 2018). Αυτό άλλωστε προέβλεπε και το άρθρο 37 «Ο Βασιλεύς συγκαλεί τακτικώς άπαξ του έτους την Βουλήν, εκτάκτως δε οσάκις το κρίνει εύλογον, κηρύττει αυτοπροσώπως ή δι' αντιπροσώπου την έναρξιν και λήξιν εκάστης βουλευτικής συνόδου και έχει το δικαίωμα να διαλύη την Βουλήν, αλλά το περί διαλύσεως διάταγμα, προσυπογεγραμμένον υπό του Υπουργείου, πρέπει

⁴Άρθρο 51 τελευταίο εδάφιο του συντάγματος του 1952 «Ο επίτροπος του ανηλικού Βασιλέως, είτε διορισθή δια διαθήκης, είτε εκλεγή υπό της Βουλής απαιτείται να είναι πολίτης Ελλην του Ανατολικού Δόγματος».

⁵Το άρθρο 43 του Συντάγματος του 1952 όριζε τα ακόλουθα: «[...] Ο Βασιλεύς, πρην ή αναβή εις τον θρόνον, ομνύει επί παρουσία των Υπουργών, της Ιεράς Συνόδου, των εν τη πρωτευσούση βουλευτών και των άλλων ανωτέρων αρχών τον ακόλουθον όρκον: «Ομνύω εις τον όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος να προστατεύω την επικρατούσαν θρησκείαν των Ελλήνων, να φυλάττω το Σύνταγμα και τους νόμους του Ελληνικού Έθνους και να διατηρώ και υπερασπίζω την εθνικήν ανεξαρτησίαν και ακεραιότητα του Ελληνικού Κράτους». Ο Βασιλεύς συγκαλεί το πολύ εντός δύο μηνών την Βουλήν και επαναλαμβάνει τον όρκον ενώπιον των βουλευτών».

να διαλαμβάνει συγχρόνως και την σύγκλησιν των μεν εκλογέων εντός τεσσαράκοντα πέντε ημερών, της δε Βουλής εντός τριών μηνών.»

Λήξη της Θητείας του Βασιλιά

Η θητεία του Βασιλιά Κωνσταντίνου υπήρξε σύντομη και γεμάτη από πολιτικές κρίσεις. Την 21^η Απριλίου 1967 η αναγγελία από το ραδιόφωνο της ανάληψης της διακυβερνήσεως της χώρας «υπό του στρατού προς σωτηρίαν της πατρίδος», συνοδεύτηκε από την ανάγνωση «βασιλικού διατάγματος», με το οποίο κηρυσσόταν η χώρα σε κατάσταση πολιορκίας βάσει προσχηματικά του σχετικού άρθρου 91 του ισχύοντος μέχρι τότε Συντάγματος του 1952. Η ανάγνωση του διατάγματος τελείωνε με τις λέξεις «Κωνσταντίνος Βασιλεύς των Ελλήνων, το υπουργικό συμβούλιον», των οποίων αφήνεται να νοηθεί ότι έφερε τις υπογραφές. Όμως ούτε ο Βασιλιάς είχε υπογράψει, ούτε το αναφερόμενο υπουργικό συμβούλιο υπήρχε για να υπογράψει, δεδομένου ότι ο μεν πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος και οι Υπουργοί του είχαν συλληφθεί από τους πραξικοπηματίες. Τον Δεκέμβριο του 1967 με τη στήριξη πιστών σε εκείνον στρατιωτικών μονάδων και με βάση την Καβάλα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επιχείρησε να ανατρέψει το δικτατορικό καθεστώς του Γεώργιου Παπαδόπουλου. Η προσπάθειά του απέτυχε και ο Κωνσταντίνος αποχώρησε με την οικογένειά του για την Ιταλία.

Τον Ιούνιο του 1973 με αφορμή το αντιδικτατορικό Κίνημα του Ναυτικού, η Χούντα προχωρά στην κατάργηση της συνταγματικής μοναρχίας, που έτσι κι αλλιώς λειτουργούσε τυπικά. Στις 23 – 24 Ιουλίου του 1974 η δικτατορία πέφτει και στις 8 Δεκεμβρίου 1974, με τη Δημοκρατία στην Ελλάδα να έχει αποκατασταθεί, διενεργείται δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος μεταξύ Βασιλευόμενης και προεδρευόμενης Δημοκρατίας. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν 69,2% υπέρ της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, γεγονός που οδήγησε στην κήρυξη του βασιλιά ως έκπτωτου.

Συμπεράσματα

Το Σύνταγμα του 1952 υπήρξε το αποτέλεσμα μιας ταραχώδους εποχής. Όχι μόνο η διαδικασία που οδήγησε στην ψήφιση και καθιέρωσή του, αλλά και οι διατάξεις που επιλέχθηκαν να αναθεωρηθούν από τα προϊσχύοντα Συντάγματα, το κατέστησαν ένα κείμενο συντηρητικό, χωρίς πρωτοτυπίες, χωρίς έμφαση στα κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα. Η θητεία του βασιλιά Κωνσταντίνου που ήταν βραχεία, άρχισε και έληξε ενόσω το Σύνταγμα του 1952 ήταν σε ισχύ. Οι αρμοδιότητες του βασιλιά ήταν σαφείς και αυξημένες, ωστόσο αρκετές φορές η δράση του βασιλιά δημιούργησε πολιτικές εντάσεις. Η κρίση του 1965 ήταν μία οξεία κρίση, τα αίτια της οποίας αποτελούν αντικείμενο συζητήσεων. Ένας ευρύς επιστημονικός κύκλος αποδίδει την κρίση αυτή στην αντιδημοκρατική και αντικοινοβουλευτική αντίληψη και πρακτική των ανακτόρων που παρατηρήθηκε μεταξύ των ετών 1950 – 1960. Στα βαθύτερα αίτια της κρίσης κατατάσσονται η

θέση της χώρας μέσα στον τότε διεθνή και περιφερειακό συσχετισμό δυνάμεων, αλλά και η πολιτική φύση της Ένωσης Κέντρου.

Το μεγάλο ερώτημα που τέθηκε με το Σύνταγμα του 1952 είναι, εάν υπό το πρίσμα της αρχής της δεδηλωμένης, η αρμοδιότητα του βασιλιά να διορίζει πρωθυπουργό, που να έχει την εμπιστοσύνη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας ήταν στην πραγματικότητα πολιτική υποχρέωση ή και νομική με βάση την ερμηνεία του Συντάγματος.

Η ελλειπτική διατύπωση των κανόνων του τότε Συντάγματος που ρύθμιζαν τον διορισμό και την παύση του Πρωθυπουργού και της Κυβέρνησης κατέστη το πεδίο μιας ερμηνευτικής σύγκρουσης, που λειτούργησε ως πρόσχημα, αλλά και ως παράγοντας πολλαπλασιασμού, διάχυσης και όξυνσης της πολιτικής κρίσης. Μια λακωνική στη διατύπωσή της διάταξη του Συντάγματος το άρθρο 31 δεν θα έπρεπε να ερμηνεύεται γραμματικά μόνο, αλλά και λαμβάνοντας υπόψη την κοινοβουλευτική και τη δημοκρατική αρχή. Αυτό προβλεπόταν ρητά από το Σύνταγμα του 1952, μόνον για τη φάση που ακολουθεί τον διορισμό του Πρωθυπουργού και των Υπουργών, δηλαδή κατά την εμφάνισή της ενώπιον της Βουλής. Αυτό που γίνεται σήμερα δεκτό ως αυτονόητο, ότι η Κυβέρνηση εξαρτάται από την εμπιστοσύνη της Βουλής, αντικατοπτρίζεται και στη φάση του διορισμού του Πρωθυπουργού μέσα από την αρχή της δεδηλωμένης, δεν θεωρήθηκε καθόλου αυτονόητο την εποχή εκείνη. Η στάση του τότε Βασιλιά συνεπώς βασίστηκε στη γραμματική διατύπωση του Συντάγματος. Ωστόσο η γραμματική διατύπωση απέχει από την πλήρη ιστορική και συστηματική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων. Πρέπει επίσης να παρατηρήσουμε ότι ο τότε Βασιλιάς δεν θα μπορούσε να διορίσει Πρωθυπουργό και Κυβέρνηση, εάν δεν υπήρχαν πολιτικά πρόσωπα πρόθυμα να διοριστούν στις θέσεις αυτές και αν τελικά δεν συνεκροτείτο στη Βουλή πλειοψηφία που να παρέχει την εμπιστοσύνη της στην Κυβέρνηση, κάτι που επετεύχθη στην τρίτη προσπάθεια με την Κυβέρνηση Στεφανόπουλου με την καταλυτική συμμετοχή των βουλευτών της ΕΡΕ που παρείχαν ψήφο εμπιστοσύνης (Βενιζέλος, 2021).

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (1995). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974): όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. 3^η έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο.
- Αναστασιάδης Γ. (2001). *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-1941*. Αθήνα, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Βαβαρέτος, Γ. Α. (1961). *Το Σύνταγμα της Ελλάδος (1952): ψήφισμα 31.12.1951, κείμενον Συντάγματος, ερμηνευτικά σχόλια και σημειώσεις υφ' έκαστον άρθρον*. 3^η έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλας.
- Βενιζέλος, Ε. (2021). *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*. Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Βενιζέλος, Ε. Η συνταγματική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας ως αντικείμενο της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/423-conferencespeech2018/5939-ev-venizelos-i-syntagmatiki-thesi-tou-proedrou-tis-dimokratias-os-antikeimeno-tis-diadikasi-as-anatheorisis-tou-syntagmatos.html>.

- Βλαχόπουλος, Σ. (2012). *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στον Μεσοπόλεμο και το Τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935 (Οι Θεσμικές Όψεις Μίας Οικονομικής Κρίσης)*. Αθήνα, Ευρασία.
- Βουλή των Ελλήνων (2023). *Συνταγματική Ιστορία*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Ελληνική εταιρεία πολιτικής επιστήμης (1998) *Η δικτατορία 1967 έως 1974, Πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικοί λόγοι, Αντίσταση*. Εισαγωγή επιμέλεια Γ. Αθανασάτου, Αλ. Ρήγου, Σ. Σεφεριάδη, Αθήνα.
- Καστανάς, Ι. (2020). *Ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας εξ επόψεως του δικαίου της εκκλησίας και της πολιτείας*. Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, 3/2020.
- Καυκά, Χ. (2021). *Η αδράνεια του νομοθέτη*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κονιδάρη, Ι. Μ. *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*. Τρίτη έκδοση. Αθήνα Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Κωνσταντίνος Β' (2015). *Χωρίς Τίτλο (Α', Β', Γ')*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Μάνεσης, Α. (1955). *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, κεφ. Β'.
- Μάνεσης, Α. (2007). *Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, τόμος 2. Σάκκουλας.
- Νικολακόπουλος, Η. (2014). *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. 9^η έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Πατάκη.
- Παπακωνσταντίνου, Ι. (2004). *Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, Συνταγματικές Ρυθμίσεις και Έλεγχος νομιμότητας, Διοικητική Δίκη*, 1.
- Παπανικολάου, Κ. (2018). *Η εξουσία των Ανεξαρτήτων Αρχών*. Σάκκουλας.
- Παπανίκος, Γ. (2023). *Η Μοναρχία στην Ελλάδα, Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 3(1): 1-20.
- Ράικος, Α. (2018). *Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σγουρίτσας, Χ. *Συνταγματικόν Δίκαιον Τομ. Α'*.
- Σπυρόπουλος, Φ. (2018). *Συνταγματικό Δίκαιο*. Σάκκουλας.
- Χρυσόγονος, Κ. (2022). *Συνταγματικό Δίκαιο*. 3^η Έκδοση. Σάκκουλας.

The 1952 Constitution and the Powers of the King

Athina Moraitis

Research Fellow, Faculty of Education, Humanities and Social Sciences, European University of Cyprus, Cyprus

The 1952 Constitution was characterized by conservatism, without significant innovations, as it repeated previous regulations and avoided adapting to international developments. In its 15 years of implementation, it was violated several times. This article focuses on the provisions of the Constitution concerning the King's powers and is organized in four parts, the steps towards the enactment of the Constitution, the content of the Constitution, the King's powers and the end of the King's term of office. The aim is to highlight the increased powers of the King and to analyse the problems that arose during their implementation. The most important question raised during the implementation of the Constitution is whether the King's power to appoint a Prime Minister with the confidence of the parliamentary majority was a political or even a legal obligation under the Constitution.

Keywords: *1952 constitution, constitutional history, referendum, King's powers*

Επιστημονικό Άρθρο

Από τη Σκηνή της Κρητικής Αναγέννησης στη Νεοελληνική Ποίηση: Η Θυσία του Αβραάμ, τα Ιντερμέδια της Ερωφίλης και οι Ποιητικές Μεταμορφώσεις του 17^{ου} και 18^{ου} Αιώνα

Βασίλειος Καλοφορίδης

Βιβλιοθηκονόμος, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος, Ελλάδα

Ο πολιτισμός της βενετοκρατούμενης Κρήτης συνδέεται αιτιακά με το κίνημα της ιταλικής Αναγέννησης. Αναφορικά με την κρητική λογοτεχνία ο όρος «Αναγέννηση» προσδιορίζει την ιστορική περίοδο κατά την οποία η Κρήτη ήλθε σε επαφή με υλικό και πνευματικό πολιτισμό της Ιταλίας, και συνάμα την ανάδυση και την άνθηση του ενδιαφέροντος για την προσωπική λογοτεχνία και τη γραφή της στην Κρήτη (και στην ελληνολατινική Ανατολή) σε μια γλωσσική μορφή που κινήθηκε, αρχικά, στον άξονα της δημώδους πριν στραφεί στο τοπικό ιδίωμα, το υιοθετήσει, το καλλιεργήσει και αναδείξει τις εκφραστικές του δυνατότητες. Την περίοδο αυτή το θέατρο αποτέλεσε τη μεγάλη δόξα της κρητικής λογοτεχνίας. Στη παρούσα εργασία παρουσιάζεται το ιστορικό-κοινωνικό και γλωσσικό πλαίσιο της κρητικής λογοτεχνικής παραγωγής κατά τα χρόνια της ακμής της. Συγκεκριμένα μέσα από το έργο του Γεώργιου Χορτάση, Ερωφίλη και το έργο Η θυσία του Αβραάμ (πιθανώς του Βιτσέντζου Κορνάρου) θα επιχειρηθεί ο σχολιασμός της σχέσης των Κρητών λογοτεχνών με την λογοτεχνική παραγωγή της Ιταλίας καθώς και η σκιαγράφηση των οικογενειακών σχέσεων, με βάση το θρησκευτικό στοιχείο. Στη συνέχεια αναφορικά με τα τέλη του 17^{ου} και τον 18^ο αιώνα αναλύεται ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία της ποίησης/στιχουργίας μέσα από τα λογοτεχνικά έργα των Μπουνιαλή, Παλλαδά, Μομάρτς, Δαπόντε και από τα Άνθη Ευλαβείας. Τέλος παρουσιάζονται συγκριτικά τα ιστορικά ποιήματα των Μπουνιαλή, Παλλαδά και Κατσαΐτη.

Λέξεις κλειδιά: κρητικό θέατρο, κρητική λογοτεχνία, η θυσία του Αβραάμ, Ιντερμέδια, νεοελληνική ποίηση 17^{ος}-18^{ος} αιώνας

Το Κοινωνικό-Ιστορικό και Γλωσσικό Πλαίσιο της Κρητικής Λογοτεχνίας κατά την Περίοδο της Ακμής

Ο πολιτισμός της ενετοκρατούμενης Κρήτης συναρτάται άμεσα με την ιταλική Αναγέννηση, περίοδος που εκφράζεται με μια διάθεση ανανεωτική απέναντι στον σχολαστικισμό και τις αυθεντίες των προηγούμενων «σκοτεινών» αιώνων και εισάγει την ιδέα της μετάβασης σε μια καινούρια εποχή κατά την οποία η ατομικότητα και η συλλογικότητα λειτουργούν συμπληρωματικά με στόχο το κοινό συμφέρον. Στο πλαίσιο της κρητικής λογοτεχνίας, ο όρος

«Αναγέννηση» έχει χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει τα λαμπρά καλλιτεχνικά και πολιτισμικά επιτεύγματα του 16^{ου} αιώνα στην Κρήτη και συνδέεται με την εκπληκτική αλληλογονιμοποίηση των δυο πολιτισμών. Την περίοδο αυτή η Μεγαλόνησος ήλθε σε επαφή με τον υλικό και πνευματικό πολιτισμό της Ιταλίας, και συνάμα την ανάδυση και την άνθηση του ενδιαφέροντος για την προσωπική λογοτεχνία και τη γραφή της στην Κρήτη (και στην ελληνολατινική Ανατολή) σε μια γλωσσική μορφή που κινήθηκε, αρχικά, στον άξονα της δημώδους πριν στραφεί στο τοπικό ιδίωμα, το υιοθετήσει, το καλλιεργήσει και αναδείξει τις εκφραστικές του δυνατότητες (Κακλαμάνης, 2020α, Κακλαμάνης, 2020β).

Η Κρήτη αποτέλεσε το σημείο τομής της Δύσης με την ελληνική Ανατολή. Η γεωγραφική θέση της Κρήτης, την οδήγησε στην δοκιμασία τριών μακρών περιόδων κατάκτησης τόσο κατά τους μεσαιωνικούς όσο και κατά τους νεότερους χρόνους. Παρόλο που η κυριαρχία της από τη Γαληνότατη Δημοκρατία της Βενετίας, υπήρξε η μακρύτερη, η επενέργεια του βενετικού πολιτισμού στην Κρήτη δεν ήταν ούτε άμεση ούτε αποφασιστική. Οι ξένες επιρροές που δέχτηκε την καθόρισαν στους τομείς της ζωγραφικής, της δραματουργίας και της ποίησης. Η Βενετία λειτούργησε το μεγαλύτερο διάστημα ως κανάλι εξάπλωσης των ιταλικών κατορθωμάτων στην Κρήτη. Οι πολιτισμικές και πνευματικές παραδόσεις της Κρήτης κατά την ενετική κυριαρχία είναι ουσιαστικά οι παραδόσεις του Βυζαντίου. Οι Έλληνες, που δοκιμάστηκαν από την βενετική κατοχή εξομοιώνονταν με τα θρησκευτικά και πολιτισμικά βυζαντινά ιδεώδη. Οι Βενετοί διανοούμενοι της Κρήτης αγνοούσαν την λόγια ελληνική γλώσσα όπως αντίστοιχα και οι Κρητικοί την κλασική λατινική γλώσσα και λογοτεχνία. Κατά τον 15^ο αι. πέρασε από την Κρήτη ένας μεγάλος αριθμός λογίων που συνέργησαν στην εκδίπλωση των γραμμάτων στο νησί. Αυτοί και το αυξημένο ενδιαφέρον των Βενετών διοικητών που κατείχαν συγχρόνως και το ρόλο των πατρώνων, για τα ελληνικά γράμματα βοήθησαν στην άνθηση της διανοητικής έξαρσης που πραγματώθηκε κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα (Holton, 2016, Κακλαμάνης, 2020α).

Ταυτόχρονα οι ντόπιοι Κρητικοί ανακάλυπταν την κλίση τους για τα γράμματα και συνέβαλλαν και αυτοί στην πνευματική κίνηση της Κρήτης τόσο μέσα στην ίδια την Κρήτη όσο και στη Βενετία αλλά και πέρα από αυτή. Τα νέα επαγγέλματα που δημιουργήθηκαν όπως αυτό του τυπογράφου πρόσφεραν εργασία σε πολλούς Έλληνες λόγιους και τεχνίτες. Στο τέλος του 15^{ου} αιώνα, η Βενετία ήταν το πιο ενεργό τυπογραφικό κέντρο¹ σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Η τύπωση της δημώδους λογοτεχνίας αποτέλεσε σταθμό στην πορεία του νεοελληνικού πολιτισμού. Ήταν κάτι που πραγματοποιήθηκε λόγω της σύνδεσης με τη Βενετία. Η χρήση της δημώδους στη λογοτεχνία και η διάσωση και η μελέτη της ελληνορωμαϊκής πνευματικής παράδοσης αποτέλεσαν την απτή απόδειξη του αγώνα για την επιβολή του νεωτερικού αυτού μέσου στην έντεχνη έκφραση, άλλα και των δυσκολιών και των καθυστερήσεων που παρατηρήθηκαν

¹Η παρουσία στη Βενετία ενός αξιοσημείωτου αριθμού ειδικευμένων Ελλήνων αντιγραφών και μελετητών κειμένων, μαζί με το γεγονός ότι η Βενετία ήταν ένα σπουδαίο κέντρο του εμπορίου ελληνικών χειρόγραφων, ήταν ο λόγος που οδήγησε τον Άλδο Μανούτιο να ανοίξει εκεί το τυπογραφείο του στα 1490. Η ίδρυση του τυπογραφείου του Άλδου Μανούτιου αποτελεί μεγάλο σταθμό στην ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας (Holton, 2016).

στη λογοτεχνία της εποχής εξαιτίας της μεγάλης γλωσσικής και πολιτισμικής απόστασης και της αμοιβαίας καχυποψίας που χώριζε τις δύο εθνότητες στο νησί. Δημόδη έργα Κρητών ποιητών, γίνονταν γνωστά σ' όλο τον ελληνόφωνο κόσμο. Αυτά, τα έργα αποτέλεσαν για τους Έλληνες τα βασικά κείμενα διδασκαλίας που τους οδήγησαν στην εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης. Σημαντικός αρωγός σε αυτό στάθηκε και το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Η Βενετία δεν είχε δικό της πανεπιστήμιο, κ' έτσι οι μελλοντικοί της δικηγόροι, γιατροί και γραμματικοί εκπαιδεύονταν στην Πάδοβα. Έδρα των ελληνικών ιδρύθηκε στην Πάδοβα μόλις στα 1463, με πρώτο της κάτοχο τον Αθηναίο Δημήτριο Χαλκοκονδύλη (1463-71). Πολλοί Κρητικοί έρχονταν στην Πάδοβα για να αποκτήσουν ανώτερη παιδεία και επαγγελματική κατάρτιση. Υπολογίζεται ότι πάνω από χίλιοι Κρητικοί σπούδασαν εκεί ανάμεσα στα 1500 και τα 1700 και ότι τουλάχιστον οι μισοί από τους Έλληνες που σπούδαζαν εκεί πριν από τα 1669 ήταν κρητικής καταγωγής (Holton, 2016).

Κατά την περίοδο της ακμής στην κρητική λογοτεχνική παραγωγή κυριαρχούν έμμετρα δραματικά όπως κωμωδίες, τραγωδίες, ποιμενικά και θρησκευτικά δράματα. Βρίσκουμε επίσης δείγματα ποιμενικής ποίησης και επικής μυθιστορίας, στα οποία κύριοι δάσκαλοι των Κρητικών είναι ο Guarini και ο Ariosto. Η εισαγωγή της ομοιοκαταληξίας στην ελληνική ποίηση της πρώιμης φάσης παγιώνεται την περίοδο της ακμής. Στον 16^ο αιώνα το ομοιοκατάληκτο δίστιχο έχει γίνει ο κανόνας, ο βαθμός μάλιστα στον οποίο επικρατεί φαίνεται από το γεγονός ότι ορισμένα παλαιότερα ποιήματα, κυρίως μυθιστορηματικά, διασκευάστηκαν για να γίνουν «ριμάδες», σύμφωνα με τις προτιμήσεις της εποχής. Προς το τέλος της βενετικής περιόδου, η κρητική διάλεκτος, είχε αναδειχθεί σε ένα περίκομπο λογοτεχνικό όργανο, εκλεπτυσμένη από ποιητές όπως ο Κορνάρος, ο Χορτάτσος και ο Φόσκολος. Η γλώσσα των κωμωδιών, όπως είναι αναμενόμενο, αγγίζει το ομιλούμενο ιδίωμα της εποχής, ενώ η μορφή της κρητικής διαλέκτου που χρησιμοποιείται στην τραγωδία, στην ποιμενική και στην αφηγηματική ποίηση έχει ανεχθεί μια μορφή υφολογικής επεξεργασίας. Ορισμένοι από αυτούς τους ποιητές εισάγουν λόγια λεξιλογικά στοιχεία, χωρίς όμως να παραβιάζουν γενικά τη μορφολογία και τη φωνολογία της διαλέκτου. Σε σύγκριση με τον αρκετά μεγάλο αριθμό έργων της δημόδους κρητικής ποίησης, ο όγκος της δημιουργικής πεζογραφίας στη λαϊκή γλώσσα είναι μικρός και πολύ μικρότερης λογοτεχνικής αξίας. Τα πεζά κείμενα της περιόδου αυτής είναι κυρίως διδακτικού χαρακτήρα και έχουν στόχο, ως επί το πλείστον, να ερμηνεύσουν θρησκευτικές δοξασίες και να δώσουν παραδείγματα, σε απλή, καθημερινή γλώσσα. Από τον 14^ο έως και τον 17^ο αιώνα σημειώνεται μια ανοδική πορεία της δημόδους γλώσσας. Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι η κοινή γλώσσα στην Κρήτη ήταν η ελληνική, δηλαδή η κρητική διάλεκτος, και, έως το τέλος της περιόδου, η χρήση της ιταλικής περιορίστηκε στους χώρους της διοίκησης και του πολιτισμού (Holton, 2016).

Τα Ιντερμέδια της *Ερωφίλης*: Η Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ

Τα ιντερμέδια² είναι ενδιάμεσες παραστάσεις, πού εκτυλίσσονται ως ανεξάρτητα μικρά δράματα ανάμεσα στις πράξεις μιας κανονικής παράστασης. Στα ιντερμέδια του κρητικού θεάτρου κυριαρχεί το θεαματικό στοιχείο και η έντονη χρήση της μουσικής και του σκηνικού χορού. Τα θέματα των έργων αυτών είναι ανεξάρτητα από τα δράματα στα όποια ανήκουν, και σχηματίζουν μια θεματική ενότητα ανά τέσσερα, όπως τα Ιντερμέδια της *Ερωφίλης*. Στα ιντερμέδια της *Ερωφίλης*, πού είναι μουσικοχορευτικά κομμάτια³ με ξεχωριστή υπόθεση, ο Χορτάτσης ακολουθεί το έργο του Tasso *Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ* (*Gerusalanine Liberata*, 1581) και συγκεκριμένα το επεισόδιο της αιχμαλωσίας του σταυροφόρου ιππότη Rinaldo από τη μουσουλμάνα μάγισσα Armida, και της απελευθέρωσής του από τους ιππότες Carlo και Ubaldo, καθώς και η τελική φάση της κατάκτησης της Ιερουσαλήμ κατά την Α΄ Σταυροφορία. Τα τέσσερα ιντερμέδια τα βρίσκουμε στη δεύτερη έκδοση της τραγωδίας, του 1676, ανάμεσα στις πέντε πράξεις της. Διατηρώντας την ενότητα του μύθου και της πλοκής μπορούνε κάλλιστα ν' αποκοπούν από το βασικό έργο και να παιχτούν ανεξάρτητα, σαν ένα τετράπρακτο δράμα (Λυδάκη, 2012, Μαστροδημήτρης, 1991, Πούχγερ, 2006, Σολομός, 1998).

Εκείνο που συναρπάζει τον θεατή από τη αρχή είναι πως ο Χορτάτσης ταυτίζει το Θεό με τους Χριστιανούς και το Σατανά με τους Τούρκους. Το ιντερμέδιο αρχίζει με μια διαβολική σύναξη σε μακρινό τόπο πού δεν κατονομάζεται, όπου ένας δαίμονας παίρνει το λόγο για να θυμίσει στους συντρόφους του τη φοβερή εκείνη μάχη, όπου χάσανε για πάντα τη βασιλεία των ουρανών, γιατί είχαν «αντίδικη την τύχη». Μισεί τον Θεό και τον Υιό του που με το θάνατο και την Ανάσταση του νίκησε τον Άδη. Πρέπει, τονίζει να λάβουν τα μέτρα τους το ταχύτερο, γιατί ένα πλήθος στρατηγών (σταυροφόροι), πιστοί στο Θεό, έχουνε μαζευτεί στα «Γεροσόλυμα». Ευτυχώς όμως για τους δαίμονες υπάρχει η Αρμίντα, μια «φίλαινα πιστή μας κορασίδα», που κάνει όλους τους Χριστιανούς να την ερωτευτούν. Και τώρα έχει σκλαβώσει με τα μάγια της αγάπης ακόμα κι αυτόν τον ζακουστό Ρινάλντο. Η Αρμίντα ωστόσο τον έκανε να ξεχάσει τον πόλεμο στην αγκαλιά της. Γι' αυτό και παρακάλεσε τους δαίμονες να τη βοηθήσουν, φτιάχνοντας ένα όμορφο περιβόλι, απ' όπου να μη θελήσει ποτέ ο Ρινάλντο να φύγει. Και «εις τούτο, έρχονται οι Δαίμονες μετασχηματισμένοι ωσάν κορασίδες» και φιλούν τα πόδια το Ρινάλντου με «γαλουφιές». Και, με γαλιφιά πάλι, η Αρμίντα του λέει να βγάλει την αρματωσιά του, γιατί σ' αυτό το περιβόλι δεν γίνονται μάχες παρά μόνο γάμοι και χαρές και να φορέσει ένα ρούχο «ξεφάντωσης κι αγάπης». Κι αφού οι «κορασίδες» σερβίρουνε φρούτα, νερό και κρασί, το ιντερμέδιο τελειώνει με γενικό χορό (Πούχγερ, 2006, Σολομός, 1998).

²Τα έργα αυτά, αναπτύχθηκαν κυρίως στην Ιταλία του 16^{ου} αι. και είχαν συνήθως περιορισμένη έκταση και μικρή υπόθεση. Πλαισιώνονταν με πολεμικά μπαλέτα, σκηνικές μάχες, έντονη χρήση φωνητικής και ενόργανης μουσικής και οπτικά στοιχεία. Το είδος αυτής της παράστασης αποτέλεσε τη βάση από την οποία προήλθε αργότερα η όπερα (Πούχγερ, 2006).

³Τα χορικά του «έργου» χαρακτηρίζονται από έντονο λυρισμό και βασίζονται στην τραγωδία *Fedra* του Σενέκα (Μαστροδημήτρης, 1991).

Το εκλεκτικό αντάμωμα των Κρητικών ποιητών με την Ιταλία και τον πολιτισμό της αποτυπώνεται στο σύνολο της κρητικής λογοτεχνικής παραγωγής με τη χρήση της ομοιοκαταληξίας, το ανάλαφρο ύφος, και τα διάφορα ξενόφερτα ονόματα και για αυτό το λόγο μπορεί να αποκληθεί ιταλίζουσα. Λαμβάνοντας υπόψη τον βενετικό πληθυσμό του νησιού τα φραγκολεβαντίνικα είχαν γίνει τμήμα της μητρικής τους γλώσσας. Οι ποιητές της Κρήτης ανήκουν στα ανώτερα στρώματα της κρητικής κοινωνίας, έχουν απώτερη βυζαντινή (Σαχλίκης) και βενετική καταγωγή (Φαλιέρος, Μπεργαδής, Πικατόρος) και είναι ευγενείς, φεουδάρχες, γαιοκτήμονες και ευκατάστατοι αστοί, που υπηρέτησαν τη Γαληνότητα ως υπάλληλοι της τοπικής Διοίκησης και ως αξιωματούχοι που ανέλαβαν δύσκολες διπλωματικές αποστολές του βενετικού κράτους. Εκτός από το γλωσσικό στοιχείο που επηρέασε τη λογοτεχνική παραγωγή της Κρήτης σημαντικό ρόλο έπαιξε και η οικειοποίηση των ξένων κειμένων. Η αλληλοεπίδραση στο θέατρο της εποχής αποτελούσε σχεδόν κανόνα των πνευματικών έργων. Οι Ιταλοί κωμωδιογράφοι για παράδειγμα μιμούνται και συχνά αντιγράφουν σε μετάφραση τους Ρωμαίους προπάτορες τους οι οποίοι και εκείνοι με την σειρά τους είχαν στηριχθεί σε ελληνικά πρότυπα (Κακλαμάνης, 2020α · Σολομός, 1998).

Το κρητικό θέατρο και κατ' επέκταση ολόκληρη η κρητική λογοτεχνία συνδέεται άμεσα με τη Βενετοκρατία στη Μεγαλόνησο και το ιταλικό θέατρο της Αναγέννησης. Αυτό αφορά κυρίως τη δεύτερη, την περίοδο της ακμής κατά την οποία Βενετοί και Κρήτες συμβίωναν ειρηνικά. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο Φραγκίσκος Πόρτος (1511-1581) στη Γενεύη, ο Κρητικός μουσικοσυνθέτης Νικόλαος Λεονταρίτης ο οποίος βρέθηκε στην αυλή της Βαυαρίας στο Μόναχο, και η ο εμβληματικός ζωγράφος Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (1540-1614) που θριάμβευσε στην μακρινή Ισπανία. Λόγιοι και ιερείς δίδασκαν τα κλασικά γράμματα στα ιταλικά πανεπιστήμια και οι Κρητικοί αποτελούσαν το κύριο σώμα της ελληνικής παροικίας στη Βενετία. Τα ιντερμέδια των θεατρικών έργων επίσης υπήρξαν εξίσου δημοφιλή στην Κρήτη και τα Επτάνησα όσο και στην Ιταλία και τη Γαλλία και άντλησαν το υλικό τους από ιταλικές πηγές (λυρικά έργα, νουβέλες, μεταφράσεις αρχαίων). Η μελέτη των έργων του Χορτάτση μας δείχνει ότι ο ποιητής τους είχε σημαντική μόρφωση, γνώριζε τους Λατίνους κλασικούς συγγραφείς και τα έργα της σύγχρονης του ιταλικής θεατρικής παραγωγής, και θεωρείται πολύ πιθανό ότι σπούδασε στην Ιταλία (ίσως στην Πάδοβα). Η *Ερωφίλη*, με την έννοια του συμβατικού χρόνου που εκφράζεται με τις χρονολογίες, ανήκει στον χρόνο της Αντιμεταρρύθμισης, στον χρόνο του Ludovico Carracci και του καρδινάλιου Paleotti, αρχιεπισκόπου της Μπολόνια από το 1582, στον χρόνο του κατά δεκαπέντε χρόνια νεότερου του Χορτάτση, Claudio Monteverdi, στον χρόνο της *Orbecche* του Giovan Battista Giraldi και του περίπου συνομηλικού του *Torquato Tasso*. Ο πρόλογος του Χάρου στην *Ερωφίλη* προϋποθέτει τουλάχιστον πως ο συγγραφέας του έχει ιταλική παιδεία και ότι σκηνοθετικά αποτελεί κλασικό παράδειγμα της εποχής του Μπαρόκ, με τον Χάρο να βγαίνει, σύμφωνα με τις οδηγίες του συγγραφέα «από τον Άδη με αστραπές και βροντές και ταραχή μεγάλη». Ο τύπος της πολιτικής εξουσίας που συναντάμε στην *Ερωφίλη* είναι ακριβώς ίδιος με εκείνον της *Orbecche*. Όλα τα παραπάνω μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι η μόρφωση της

εποχής ήταν η ουμανιστική ιταλική και στο χωρίς υπερβολή συμπέρασμα πως τον 16^ο αι. η Κρήτη αποτελούσε τη νοτιότερη επαρχία ενός πανευρωπαϊκού ανθρωπισμού τον οποίο είχε γεννήσει η ιταλική Αναγέννηση (Κακλαμάνης, 2020α, Σολομός, 1998, Χατζηνικολάου, 2007).

Η Θυσία του Αβραάμ

Η *Θυσία του Αβραάμ* αποτελεί ένα μοναδικό έργο στην ελληνική λογοτεχνία. Σύμφωνα με τον Σολομό (1998) η *Θυσία του Αβραάμ* είναι ένα καθυστερημένο βυζαντινό μυστήριο παράλο που την εποχή που γράφεται δεν υπάρχει πλέον το Βυζάντιο ενώ σύμφωνα με τους επιμελητές της τελευταίας κριτικής έκδοσης του κειμένου, Bakker & Gemert (2012) το έργο είναι ένα θρησκευτικό ή βιβλικό δράμα. Μοναδικό του είδους αυτού στη θεατρική παραγωγή της Κρήτης, εκτείνεται σε 1144 δεκαπεντασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους (οργανωμένους σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα) και δεν ακολουθεί το συνηθισμένο πεντάπρακτο σχήμα. Τα κοινά στοιχεία⁴ της *Θυσίας* με τον *Ερωτόκριτο* οδηγούν πολλούς μελετητές στην υπόθεση, ότι το έργο ανήκει στον Βιτσέντζο Κορνάρο, χωρίς όμως να καταλήγουν με βεβαιότητα σε οριστικά συμπεράσματα (Κακλαμάνης, 2021, Μαστροδημήτρης, 1991, Πούχγερ, 2006).

Η *Θυσία* βασίζεται στο έργο του ιταλικού μανιεριστικού θεάτρου, του ποιητή Luigi Groto *Lo Isach*, εμπνευσμένο από τη γνωστή βιβλική ιστορία της *Παλαιάς Διαθήκης* κατά την οποία δοκιμάζεται η πίστη του πατριάρχη Αβραάμ από τον Θεό (Γένεσις ΚΒ'). Ο Κρητικός ποιητής εδώ έχει εφαρμόσει πολλές καινοτομίες με τη μορφή του έργου να είναι διαλογική. Χωρίς πρόλογο, όπου να καθορίζονται οι χωροχρονικές συντεταγμένες της ιστορίας και χωρίς πράξεις και ιντερμέδια, οι ήρωες εναλλάσσονται στα διάφορα επεισόδια χωρίς την παρεμβολή ενός αφηγητή που να κινεί τα νήματα της πλοκής και να καθοδηγεί το κοινό. Ο δραματουργός ακολουθεί πιστά τη γραμμή της βιβλικής αφήγησης ζωντανεύοντας την με το διάλογο και με την ψυχολογική ανάπτυξη των τριών κεντρικών προσώπων: του Αβραάμ, της Σάρρας και του Ισαάκ. Η υπόθεση είναι απλή και διαδραματίζεται στη σκηνή του Αβραάμ εκεί όπου κοιμούνται οι γονείς και το παιδί, με το ξύπνημα του πρώτου από τον άγγελο που του φέρνει το μήνυμα, στον προθάλαμο, και έξω από αυτήν, με τον Αβραάμ να δίνει εντολές στους υπηρέτες του να ετοιμάσουν τα απαραίτητα για τη θυσία, εκτός του αρνιού. Ακολουθεί η τριήμερη πορεία προς το όρος Μορία, μέχρι εκεί όπου ο Αβραάμ θα αφήσει πίσω του τους υπηρέτες του Σιμπάν και Σοφέρ και θα προχωρήσει μόνος του πια με τον ανυποψίαστο γιό του ως την κορυφή του βουνού, ως τον τόπο της προσευχής, της ύστατης δοκιμασίας, της αναπάντεχης λύτρωσης και της συμβατικής θυσίας του κριαριού (στ. 979). Η ιστορία κλείνει με τη χαρμόσυνη αναγγελία της επιστροφής τους από το βουνό και την ευφρόσυνη υποδοχή του Αβραάμ και του Ισαάκ από

⁴Από την συγκριτική όμως έρευνα του κειμένου της *Θυσίας* με το κείμενο του *Ερωτόκριτου* αποδεικνύεται ότι υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία στα δύο έργα όπως ομοιότητα στο ύφος και την στιχουργία καθώς και σημαντικός αριθμός παράλληλων χωρίων (Μαστροδημήτρης, 1991).

την εξαντλημένη από τον θρήνο Σάρρα και τους υποτακτικούς τους (Boklund-Lαγοπούλου, 2001, Κακλαμάνης, 2021, Μαστροδημήτρης, 1991, Πούχγερ, 2006).

Το διαλογικό στιχούργημα της *Θυσίας* αποτελεί ένα ποιητικό αριστούργημα του κρητικού θεάτρου που συγκινεί με την ανθρωπιά του και την οικογενειακή αγάπη γεγονός που δεν συναντάται σε παρεμφερή βιβλικά δράματα στη δυτική Ευρώπη, ούτε στο πρότυπο του έργου, *Lo Isach*. Τα περισσότερα από τα έργα αυτά είναι θεολογικά διδάγματα για την ολοσχερή πίστη στον Θεό, που αποθεώνουν την ευπείθεια του Αβραάμ ως «μαχητή» της θεϊκής βούλησης. Αντίθετα, το κρητικό δράμα κινείται στο πεδίο του ουμανισμού, όπου το ενδιαφέρον για τον άνθρωπο και την ψυχολογία του είναι ολοφάνερο. Ο Αβραάμ, και η οικογένεια, του δεν δέχονται αδιαμαρτύρητα κι αγόγγυστα την σκληρή προσταγή του Θεού, αλλά μάχονται με τον εαυτό τους και τους άλλους⁵. Η μάχη αυτή προσδίδει στο έργο ένα ιδιαίτερο φιλοσοφικό υπόβαθρο. Επειδή ο καθένας συμμορφώνεται μετά από σκληρό αγώνα με τη θεϊκή θέληση και οδηγείται οικειοθελώς στη θυσία, αυτή δεν χρειάζεται πλέον να εκτελεστεί, γιατί στην πραγματικότητα έχει ήδη εκτελεστεί μέσα στην ψυχή του. Έτσι η δοκιμασία που ζητά ο Θεός δεν πραγματώνεται με άβουλη υποταγή σε αυτόν, αλλά στη σφαίρα της ολοσχερούς αυτοσυνείδησης και ευθύνης. Αυτό το ψυχικό βάθος, καθώς και η ανεπανάληπτη ποίηση και στιχουργική, αποτρέπουν το έργο από τα αντίστοιχα θεολογικά διδακτικά έργα της Δύσης (Πούχγερ, 2006, Σολομός, 1998).

Το έργο ξεκινάει με την εντυπωσιακή εμφάνιση του Αγγέλου μέσα στη νύχτα, ο οποίος αναγγέλλει στον Αβραάμ τη φρικτή διαταγή του Θεού να θυσιάσει τον μονάκριβο γιό του. Όταν ο Άγγελος εξαφανίζεται, δίχως να περιμένει απάντηση, ο Αβραάμ σαστισμένος πασχίζει να επικοινωνήσει με τον Κύριο του (στ.29). Τον παρακαλεί να μην του πάρει το μοναχοπαιδί, που ύστερα από τόσες προσευχές του χάρισε. Μα σ' απόκριση του έρχεται μονάχα η σιωπή του Θεού. Μετριάζοντας τότε την παράκληση, «έπαρε, Θεέ, τον Αβραάμ» του λέει, κι όχι το αθώο παιδί. Όταν αρχίζει να λαμβάνει ενεργή δράση στο δράμα η Σάρρα, εμφανίζεται σε μια νέα διάσταση. Στη σκηνή μπαίνει η μάνα και ο Αβραάμ πρέπει να αντιμετωπίσει ακόμη μια δυσκολία. Η κρητική Σάρρα αντιλαμβανόμενη τη σημασία του θεϊκού αγγέλματος εμπιστεύεται τον Αβραάμ, τον αγαπά και ασυνείδητα τον βοηθά ή ίδια να πραγματοποιήσει το ακατόρθωτο. Ας μη νομίσουμε όμως πώς ο ποιητής την απεικονίζει σαν μια απλή γυναίκα, που ακολουθεί τον σύζυγο της χωρίς να προβάλλει αντιρρήσεις. Η διαφορά είναι ότι αγωνίζεται για τη ζωή του παιδιού της αλλά όχι ενάντια στον άντρα της. Πιο έντονες, ανθρώπινες και μητρικές είναι οι αντιδράσεις της Σάρρας στην ανεξιχνίαστη θεϊκή θέληση. Ο Αβραάμ, ο οποίος πιο γρήγορα ενέδωσε στη θέληση του Θεού, τις φοβόταν αλλά δίσταζε να αντιμετωπίσει τη γυναίκα του και τον μητρικό της πόνο. Πράγματι, το ξέσπασμα της είναι δυσβάσταχτο. Η θεϊκή διαταγή δεν εξηγείται και δεν κατανοείται, δεν χαρακτηρίζεται από λογική και παραμένει μυστήριο. Πώς να υπακούσεις στη διαταγή της παιδοκτονίας, της ανθρωποθυσίας του ίδιου του παιδιού σου; Εδώ δοκιμάζεται όχι μόνο η πίστη

⁵Στο έργο υπάρχουν σκηνές στις οποίες ο Αβραάμ παλεύει τόσο μόνος του όσο και με τη Σάρρα, με τον Ισαάκ και ακόμα και με τους δούλους του (Πούχγερ, 2006).

αλλά και η λογική, η φύση, το γονικό ένστικτο και ο ανθρωπισμός (Κακλαμάνης, 2021, Πούχγερ, 2006).

Ο ανώνυμος δημιουργός αφορμάται από ένα αυστηρά θρησκευτικό θέμα για να χτίσει ένα πρωτότυπο ανθρώπινο δράμα με σκοτεινή εξέλιξη αλλά προδικασμένο τέλος. Η υπέρβαση της θρησκευτικής σκοπιμότητας που επέβαλε η βιβλική ιστορία γίνεται με οδηγό το αξιακό σύστημα του Αβραάμ και βρίσκεται σε συνάρτηση με την εκλεπτυσμένη διαχείριση των θεμελιακών προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος στη ζωή. Η πίστη του δοκιμάζεται από μίαν αντίφαση που αντιλαμβάνεται τόσο ο ίδιος όσο και οι δικοί του: η υπόσχεση (τάσσιμο) και η εντολή (μαντάτο) που του δόθηκαν από τον Θεό για τον προορισμό της σποράς του αλληλοαναιρούνται κι αυτό δεν δυσκολεύονται να το πουν όλοι όσο πιο επιγραμματικά μπορούν. Για τον ανώνυμο Κρητικό ο Αβραάμ ξεπέρασε το δίλημμα αυτό από τη στιγμή που κατανόησε ότι η υπόσχεση θεμελιώνεται μέσω της υλοποίησης της θείας προσταγής και ότι αυτή θα πρέπει να είναι μια συνειδητή απόφαση και πράξη. Σε μια εποχή πειστικού ελέγχου της ατομικής και της συλλογικής συνείδησης από την Εκκλησία σαν εκείνη του τέλους του 16^{ου} αιώνα, η ιδεολογική πρόταση του ανώνυμου κρητικού ποιητή είναι αξιοπρόσεκτη. Η ιστορία του Αβραάμ, της Σάρρας, του Ισαάκ και των υπηρετών τους, που εμπλέκονται σταδιακά στο μεγάλο ερώτημα της αποδοχής ή της απόρριψης της θείας εντολής, λειτουργεί ως άλλη μια επώδυνη δοκιμασία του ανθρώπου της Αντιμεταρρύθμισης στην αγωνιώδη αναζήτηση της πνευματικής και συναισθηματικής ελευθερίας του και στην κατάκτηση μιας πρωτόγνωρης όσο και αναπάντεχης εμπειρίας (Κακλαμάνης, 2021, Πούχγερ, 2006, Σολομό 1998).

Τα Έργα των Μπουνιαλή, Παλλαδά και Κατσαΐτη

Ήδη από τις αρχές του 15^{ου} αι. είχαν αρχίσει να γίνονται αισθητοί μεταξύ των Ελλήνων της Ιταλίας οι σοβαροί κίνδυνοι, που δημιουργούνταν εξαιτίας της ραγδαίας κατάρρευσης του πολιτικού κέντρου του Ελληνισμού. Για την αντιμετώπιση των μακροπρόθεσμων προβλημάτων, που προμηνούνταν για το πολιτιστικό μέλλον του Γένους, ορισμένοι Έλληνες της Ιταλίας άρχισαν να αναλαμβάνουν ενδιαφέρουσες πρωτοβουλίες για τη δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων, που θα επέτρεπαν την, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων. Σημαντική ήταν η προσφορά στην προσπάθεια αυτή της Φλαγγινείου Σχολής της Βενετίας (1665-1797 και 1798-1905) σκοπός της οποίας ήταν η δημιουργία και η αποστολή στην Ελλάδα ικανών πνευματικών στελεχών για την καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων, η στελέχωση του ανώτερου ορθόδοξου κλήρου και η αντιμετώπιση της καθολικής προπαγάνδας καθώς και η ενδυνάμωση του ελληνικού εμπορίου της Ανατολής (Καραθανάσης, 1986).

Στο χρονικό διάστημα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα ανδρώθηκαν δημιουργοί σαν τον Χορτάτση και τον Κορνάρο που εξέφρασαν με το έργο τους την αρμονική συναίρεση των παραδόσεων των δυο εθνότητων της Κρήτης. Στα χρόνια ακμής του Χορτάτση ιδρύεται στον Χάνδακα η Ακαδημία των *Stravaganti* στο πρότυπο ανάλογων ακαδημιών της Ιταλίας με σκοπό την καλλιέργεια των γραμμάτων, τη

διοργάνωση ποιητικών διαγωνισμών και την ενίσχυση και διάδοση της δραματικής τέχνης. Ο 17^{ος} αιώνας αποτέλεσε τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας στη Κρήτη. Στα χρόνια που ακολουθούν οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν την Κρήτη και από το Μάιο του 1648 πολιορκούν τον Χάνδακα μέχρι την τελική πτώση του το 1669. Ο κρητικός πόλεμος (1645-1669) με τις τεράστιες ανθρώπινες απώλειες του, συντάραξε τον χριστιανικό κόσμο και πήρε τον χαρακτήρα της πάλης του χριστιανισμού εναντίον του ισλαμισμού, αφού η έκβαση του θα καθόριζε αποφασιστικά τα όρια και τις σχέσεις διαφορετικών κόσμων και πολιτισμών. Η Κρήτη έγινε το συμβολικό πεδίο μάχης δύο κόσμων και ιδεολογιών, η σωτηρία των οποίων αποτελούσε ένα παγκόσμιο γεγονός υψίστης πολιτικής και στρατιωτικής σημασίας ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου. Ο σκληρός κρητικός Πόλεμος, και κυρίως το μοναδικό σε δραματικότητα γεγονός της πολιορκίας του Χάνδακα, που βάσταξε είκοσι ένα ολόκληρα χρόνια, προσέλαβε γρήγορα πανευρωπαϊκές διαστάσεις, γιατί ήταν ο πιο τρομερός, ο πιο καταστρεπτικός πόλεμος⁶ που είχε γίνει ποτέ στην ανθρωπότητα. Για τον πόλεμο αυτό γράφτηκαν κρητικά τραγούδια, μια έμμετρη αφήγηση του Κυπρίου αρχιμανδρίτη Ιωακείμ, ποίημα του μετέπειτα Πατριάρχη Αλεξανδρείας Κρητικού Γεράσιμου Παλλαδά, και δύο εκτενή έμμετρα κείμενα, επίσης Κρητικών: ένα του Αθανασίου Πικρού σε αρχαία γλώσσα και άλλο ένα, ιδιωματικό με τίτλο *Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης γενομένου*, του Ρεθυμναίου Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή (Αλεξίου, 2008, Μαρκομιχελάκη, 2004, Μαυρομάτης, 2008).

Ο κρητικός πόλεμος είναι ένα πολύστιχο αφήγημα με θέμα τον επικό αγώνα που διεξάχθηκε στην Κρήτη και στο Αιγαίο πέλαγος μεταξύ Οθωμανών και Βενετών για τον έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου. Είναι το εκτενέστερο αφήγημα της κρητικής λογοτεχνίας, με πάνω από 11.000 δεκαπεντασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους που οργανώνονται σε 151 μικρότερες ενότητες κειμένου και ξεχωρίζουν μεταξύ τους με ισάριθμες κατατοπιστικές διδασκαλίες. Χωρίζεται σε τρεις ενότητες διακριτές εξωτερικά με τους περιγραφικούς τίτλους: *Ἀρχὴ τῆς διηγῆσεως τῆς ἐπανελεύσεως καὶ γενομένης ἐν τῇ ἀθλία νήσῳ Κρήτης*, *Διήγησις εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ρεθήμενου* και *Ἀρχὴ τοῦ πολέμου τοῦ Κάστρου*. Το αφήγημα τελειώνει με τον αυτοβιογραφικό επίλογο και την ένδειξη «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα», ενώ το έντυπο κλείνει με τη «Φιλονικία τοῦ Χάνδακος καὶ τοῦ Ρεθήμενου». Προτάσσονται η έμμετρη αφιέρωση ενός άγνωστου από άλλου Κερκυραίου («Τῆς Φαιακ<ί>ης πατριώτης») που υπογράφει με τα αρχικά Γ.Θ. «εἰς τὸν κύριον Μαρίνον τὸν Τζάνε τὸν ἱστορίσαντα τὸν πόλεμον τῆς Κρήτης», ὁ «Πίναξ τῆς Διηγῆσεως», καθώς και μερικά άλλα ολιγόστιχα ποιήματα, από τα όποια ενυπόγραφα είναι μόνο α) ένας επιστολιμαίος πρόλογος του ποιητή «πρὸς τοὺς ἀνδρειοτάτους καὶ θεοσεβεστάτους ἰσπανούς», σε 62 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους, και β) ένα εγκώμιο («δόξαν τιμὴν καὶ ἔπαινον») του συντοπίτη του Μάρκου Καγιάννη, εμπόρου και μέλους της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα σε 68

⁶Ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης γράφει χαρακτηριστικά: «ἂν αὐτὸς ὁ πόλεμος, ἀκολουθοῦσεν ἐπὶ τῶν πάλαι ποιητῶν, ἤθελε γυμνάσει τοὺς καλάμους ὄλων τῶν τότε συγγραφέων, καὶ ὁ Παρνασσὸς ἤθελεν εὕρει ὕλην μεγαλυτέραν ἀπὸ τῆς τοῦ ἐν Τρωάδι πολέμου» (Μαυρομάτης, 2008).

ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Στην πρώτη ενότητα (σσ. 15-46) περιγράφεται το ναυτικό επεισόδιο ανοιχτά της Ρόδου, όπου οι Ιωαννίτες Ιππότες της Μάλτας αιχμαλώτισαν ένα πλοίο που μετέφερε προσκυνητές στη Μέκκα, γεγονός που στάθηκε η αφορμή του πολέμου. Η δεύτερη ενότητα (σσ. 47-103) πλαισιώνεται από έναν αλληγορικό διάλογο του ποιητή με την πατρίδα του το Ρέθυμνο (σσ. 47-50) και την έκθεση της πολιορκίας. Στην τρίτη, και εκτενέστερη, ενότητα (σσ. 103-425) παρακολουθούμε τη μεταφορά των πολεμικών επιχειρήσεων στον Χάνδακα και τους σποραδικούς και αναποτελεσματικούς αντιπερισπασμούς των Βενετών στην κρητική ύπαιθρο με σκοπό να ανακόψουν την επέλαση των Τούρκων. Στην αφήγηση παρεμβάλλονται διάφορα ναυτικά επεισόδια (Κακλαμάνης, 2020β, Μαστροδημήτρης, 1991).

Τα έργα του Μπουνιαλή δεν συνδέονται μόνο με την ελληνική αλλά και με την ιταλική λογοτεχνία. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τη συστηματική χρήση της προσωποποίησης, μιας ρητορικής τεχνικής που απαντάται συχνά στη λόγια και τη δημόδη βυζαντινή λογοτεχνία. Συχνότερα, εμφανίζεται στην ιταλική ποίηση του 17^{ου} αιώνα, απ' όπου και επηρεάστηκε. Με την προσωποποίηση ο Μπουνιαλής επιχειρεί να ανασυνθέσει την πρόσφατη ένδοξη εποχή του Ρεθύμνου. Στη «Φιλονικία του Χάνδακος και του Ρεθύμνου» δύο πόλεις, το Ρέθυμνο και ο Χάνδακας, ερίζουν για τις επιδόσεις των τέκνων τους στα γράμματα και στις τέχνες και για την ανάδειξη των αρίστων στην κοινωνική και τη θρησκευτική, στην οικονομική και την επαγγελματική τους ζωή. Το Ρέθυμνο υποστηρίζει ότι στα χρόνια της ειρήνης όχι μόνο δεν του έλειψαν οι εκλεκτοί πολίτες μεταξύ των ευγενών, των αστών και των χειρωνακτών και οι όποιοι με τη δράση τους αναβάθμιζαν την ποιότητα της ζωής στην πόλη και συνέβαλλαν στην προκοπή και στην προβολή του στην Κρήτη και στον κόσμο, αλλά και ήταν σε θέση να προσφέρουν σημαντικές υπηρεσίες και στον Χάνδακα, που τους είχε μεγάλη ανάγκη. Χάρη σ' αυτήν την έξοδο των δημιουργών του (ζωγράφων, γλυπτών, ποιητών) και των σπουδαγμένων στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας γιατρών και δικηγόρων του, ο Χάνδακας κέρδισε μεγαλύτερη φήμη και λάμψη και ζωηρότερη πνευματική και καλλιτεχνική ζωή απ' ό,τι είχε να επιδείξει παλαιότερα. Ακόμη και στις δύσκολες περιστάσεις της πολιορκίας του από τους Τούρκους, δεν είναι λίγοι οι Ρεθύμνιοι που αγωνίζονταν για τη σωτηρία του. Περισσότερα από πενήντα επώνυμα πρόσωπα βρίσκουν τη θέση τους στον κατάλογο του Μπουνιαλή, ο οποίος φαίνεται να επιδεικνύει εξαιρετική ενημέρωση για το εκλεκτό ανθρώπινο δυναμικό της ιδιαίτερης πατρίδας του (Κακλαμάνης, 2020β).

Την πτώση και κυρίως τις συνέπειες από την κατάκτηση της πατρίδας του, της Κρήτης, θρήνησε και ο Γεράσιμος Παλλαδάς⁷ σε ένα παραϋμνογραφικό ποίημα του με τίτλο *Θρήνος της Κρήτης*. Ο Παλλαδάς, έγραψε έργα ποικίλου περιεχομένου όπως θεολογικά, ρητορικά, φιλοσοφικά, λόγοι, επιστολές, ύμνοι, κλπ). Ο *Θρήνος της Κρήτης* συγκροτείται από 42 πεντάστιχες στροφές που

⁷Ο κρητικός λόγιος ιερωμένος Γεράσιμος Παλλαδάς καταγόταν από τους Σκιλλούς και σπούδασε στην Ιταλία. Γεννήθηκε γύρω στα 1625 στον Χάνδακα και έμεινε στην Κρήτη, ως την άλωση της από τους Τούρκους και υπηρέτησε την ορθόδοξη Εκκλησία ως ιεροκήρυκας. Αργότερα έγινε μητροπολίτης στην Καστοριά και την Αδριανούπολη και κατά το διάστημα 1688-1710 διατέλεσε πατριάρχης Αλεξανδρείας. Πέθανε στο Άγιο Όρος το 1714 (Κακλαμάνης, 2020β, Μαστροδημήτρης, 1991).

συγκροτούν 210 στίχους γραμμένους σε ιδιότυπη μετρική μορφή και με βαθύ αίσθημα. Κάθε στροφή απαρτίζεται από τρεις εννεασύλλαβους προπαροξύτονους (1, 2 και 5) και δύο πεντασύλλαβους παροξύτονους (3, 4) στίχους πού ομοιοκαταληκτούν κατά το σχήμα ααββα. Η γλώσσα είναι απλή και με αρκετά κρητικά στοιχεία. Η ρυθμική ταυτότητα της σύνθεσης αυτής οφείλεται στην πρόθεση του Παλλαδά να γράψει ιδιόμελο τροπάριο που να ψάλλεται σε ήχο πλάγιο β'. Στον *Θρήνο* ο ποιητής, χωρίς την παρουσία ιστορικών στοιχείων, αναφέρεται στην αστάθεια του κόσμου, στον Κρητικό Πόλεμο και στα δεινά που προκάλεσε, στον εκπατρισμό των Κρητικών, στις περιπέτειες των προσφύγων ώσπου να φθάσουν στα Επτάνησα, στη ζωή τους εκεί, στην επιστροφή ορισμένων από αυτούς στην πατρίδα και τον συγκλονισμό τους όταν αντίκρυσαν τις εκκλησίες τους να έχουν μεταβληθεί από τους κατακτητές σε τζαμιά, λουτρά και στάβλους, και τα οστά των προπατόρων τους να έχουν παταχθεί έξω από τάφους τους. Με το έργο του αυτό ο Παλλαδάς θρηνεί για την υποταγή της Κρήτης στους Τούρκους το 1669 (Κακλαμάνης, 2020β, Μαστροδημήτρης, 1991, Μαυρομάτης, 2008).

Ο Πέτρος Κατσαΐτης γεννημένος στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς μεταξύ 1660 και 1665 έζησε στην βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο και αιχμαλωτίστηκε στην Κρήτη. Η ιδεολογική διαμόρφωση του είναι απόρροια των ιστορικών και προσωπικών βημάτων του. Η ζωή του θα μπορούσε να αποτελέσει από μόνη της ένα λογοτεχνικό έργο. Ο Κατσαΐτης χωρίς να έχει σπουδάσει σε κάποιο ιταλικό πανεπιστήμιο, διάβαζε ιταλικά λογοτεχνικά έργα, γνώριζε την παλαιότερη κρητική και βυζαντινή λογοτεχνία και είχε επαφή με τα εκκλησιαστικά κείμενα. Είχε δει επίσης θεατρικές παραστάσεις και *φεστίνια* στο Ναύπλιο κατά την εκεί διαμονή του. Κατά την παραμονή του στην Κρήτη, το 1716, γράφει το εκτενές στιχούργημα *Ιστορία καλούμενη Κλαθμός Πελοποννήσου* (στος εξής *Κλαθμός*) σε 2994 ενδεκασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους. Το έργο αποτελεί μια περίτεχνη μαρτυρία των συνιστωσών της εθνικής συνείδησης. Πρόκειται για ιστορικό ποίημα, το οποίο, κατ' αναλογία με τον *Κρητικό Πόλεμο* του Μπουνιαλή, έχει ως αφετηρία ένα ιστορικό γεγονός βιωμένο από τον συγγραφέα: την πτώση του Μοριά στους Τούρκους (Αθήνη et al., 2005, Δημαράς, 1987, Παπαγεωργίου, 2014).

Στον *Κλαθμό* ο ποιητής σφραγίζει με εύγλωττο τρόπο τη θεώρηση του για τη γεωγραφία, την ιστορία και την ταυτότητα του ελληνικού γένους. Η προσωποποιημένη Πελοπόννησος, μετά την κατάληψη της από τους «Ισμαηλίτες» καταφεύγει σε ένα ψηλό βουνό για να θρηνήσει και η αδελφή της Ελλάδα έρχεται προς παρηγοριά της. Η λεηλατημένη αδελφή αποδίδει την καταστροφή της στην τιμωρία της Θείας Πρόνοιας για την άνομη ζωή των κατοίκων, στην απροθυμία τους να πολεμήσουν εναντίον των Τούρκων και στις προδοτικές ενέργειες αξιωματούχων της Βενετίας. Στο τέλος επικρίνει τόσο τους Ευρωπαίους για την απροθυμία τους να τη βοηθήσουν όσο και την αδελφή της Κρήτη για την ολιγωρία της να προσφέρει άσυλο στα κατατρεγμένα παιδιά της. Αντίθετα επαινούνται οι αδελφές τους Κωνσταντινούπολη και Χίος για τη συνδρομή προς αυτά. Από αισθητικής άποψης ο *Κλαθμός* εντάσσεται στην εξέλιξη μιας καλλιτεχνικής παράδοσης που ζυμώθηκε στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, αξιοποίησε τη δημοτική γλώσσα και μέσω της κρητικής λογοτεχνίας,

επηρεάστηκε από τη Δυτική Αναγέννηση. Το έργο είναι γραμμένο στη δημοτική, σε ιαμβικό μέτρο, με κρητικούς και κεφαλληνιακούς ιδιωματισμούς και δάνειες λέξεις από τη λόγια ελληνική, την εκκλησιαστική, καθώς και την ιταλική γλώσσα. Μορφολογικά και θεματολογικά εντάσσεται στην ανατολική έκφραση του χριστιανικού ουμανισμού με φανερές τις βυζαντινές καταβολές. Ιδεολογικά όμως διαφοροποιείται από το κοσμοπολίτικο πνεύμα αυτής της παράδοσης αποτυπώνοντας την εμπειρία μιας κοινής, αλλά τοπικά διαμελισμένης, εθνικής συνείδησης (Αθήνη et al., 2005, Δημαράς, 1987, Παπαγεωργίου, 2014).

Η Ποίηση του 17^{ου} και του 18^{ου} Αιώνα

Οι ανάγκες της νεοελληνικής πραγματικότητας οδηγούν τους λόγιους των επομένων δεκαετιών να ασχοληθούν με τα προβλήματα της παιδείας του υπόδουλου Γένους, αφού οι λόγιοι μας συνειδητοποίησαν ότι ο πολιτισμός αποτελεί το βασικό συστατικό της επιβίωσης του Γένους. Οι ανάγκες της παιδείας και η διαφώτιση του Γένους και πιθανώς η προσπάθεια του Νικολάου Σοφιανού έστρεψαν τους λόγιους - οι περισσότεροι ζούσαν στη Βενετία -, να χρησιμοποιήσουν τη λαϊκή γλώσσα δεδομένου ότι απευθύνονταν στο λαό. Εμφανίζεται έτσι ένα νέο είδος εκκλησιαστικής φιλολογίας, αυτό της εκλαϊκευμένης χριστιανικής διδασκαλίας. Οι προσπάθειες εκλαϊκευσης⁸ των θρησκευτικών κειμένων και η προσέγγιση στη νεοελληνική γλώσσα προκάλεσαν την αντίδραση του κύκλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Πόλη, στην οποία όμως, υπήρχαν και λόγιοι⁹ που ενδιαφέρονταν για την ανάπλαση των γραμμάτων σε δημώδη γλώσσα. Στη Βενετία εκείνη την περίοδο ο Ελληνισμός συνεχίζει την πνευματική του δραστηριότητα με κύριους συντελεστές τους λόγιους¹⁰ από την Κρήτη, με σκοπό την ενίσχυση του λαού μέσω της γλώσσας του. Τα έργα αυτής της περιόδου είναι έργα λαϊκής χρονογραφίας τα οποία όμως δεν έχουν καμιά σχέση με την επιστήμη της ιστορίας. Η θρησκευτική φιλολογία¹¹ συνεχίστηκε και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα (Καραθανάσης, 2005, Πολίτης, 2015).

Οι αρχές του 17^{ου} αι. σηματοδοτούνται με μια θαυμαστή άνθηση των ελληνικών γραμμάτων ακόμη και στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, όπου εμφανίζεται ο λεγόμενος θρησκευτικός ουμανισμός.

⁸Ο Παχώμιος Ρουσάνος (; -1553), πολυγραφότατος λόγιος και διδάσκαλος της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας, κατήγγειλε την προσπάθεια του Καρτάνου, αναδεικνύοντας ναυρίς το φαινόμενο που θα συναντήσουμε λίγο αργότερα:

τη συντήρηση που εκπροσωπεί η Πόλη με τον κύκλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και την τάση για ανανέωση (με τις πιθανές αρνητικές συνέπειες εις βάρος της παράδοσης) που εμφανίστηκαν στην ελληνική λογιόσφαιρα της Βενετίας (Καραθανάσης, 2005).

⁹Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Ματθαίου Καμαριώτη (1400- 1490), του Μανουήλ Κορίνθιου (1460-1551) και του Μανουήλ Μαλαξού έγραψε την *Ιστορία των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως* (Καραθανάσης, 2005).

¹⁰Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι ήταν ο Μάξιμος Μαργούνιος, ο Ναθαναήλ Χίκας και ο Μάξιμος Πελοποννήσιος (Καραθανάσης, 2005).

¹¹Εκπρόσωποι της ήταν ο Ιωάννης Μορεζίνος, ο Αγάπιος Λάνδος και ο Νεόφυτος Ροδιός (Καραθανάσης, 2005).

Στη Βενετία ιδρύεται η Φλαγγίνειος¹² Σχολή, με έξοδα του πλούσιου Κερκυραίου Θωμά Φλαγγίνη (1579-1648), που έζησε όλη τη ζωή του στην πόλη των Δόγηδων. Η Σχολή αυτή σύμφωνα με τον Καραθανάση (1978) αποτέλεσε το «Πανεπιστήμιο του σκλαβωμένου Γένους», γιατί υπήρξε το «φυτώριο» από το οποίο αποφοίτησαν εκατοντάδες Έλληνες. Η σχολή έγινε εστία που απάλυνε τον πόνο του σκλαβωμένου ελληνισμού όταν το 1669 με την πτώση του Χάνδακα, δέχτηκε νέους σπουδαστές από την Κρήτη, καθώς και το 1715 με την πτώση της Πελοποννήσου. Οι ποικίλες εκδόσεις που επιμελήθηκαν άνθρωποι του κύκλου της Φλαγγινείου είναι ένα από τα σημαντικά επιτεύγματα της Σχολής στην ελληνική γραμματεία. *Τά Άνθη Ευλαβείας* αποτελούν την πρώτη γνωστή ποιητική συλλογή¹³ της Φλαγγινείου Σχολής. Τα κείμενα της είναι τρία πεζά και τα υπόλοιπα έμμετρα. Τα έμμετρα, είναι όλα στην πλειοψηφία τους επιγράμματα, σονέτα και σαπφικές ωδές. Εκείνα που ξεχωρίζουν στα *Άνθη Ευλαβείας* είναι τα τέσσερα νεοελληνικά σονέτα των νεαρών συνεργατών της τα οποία αποτελούν την τρίτη¹⁴ περίπτωση, ως τότε, εμφάνισης σονέτων στα νεοελληνικά γράμματα. Η επίδραση της ιταλικής παράδοσης γίνεται άμεσα αντιληπτή στα σονέτα της συλλογής. Οι σπουδαστές της Φλαγγινείου Σχολής και συγγραφείς των σονέτων είναι βαθιά επηρεασμένοι από τον ιταλικό τρόπο γραφής σονέτων. Εμπεριέχουν μια πολύ αξιόλογη γλωσσική επεξεργασία και μια δομή μίμησης των ιταλικών σονέτων. Την εποχή αυτή οι Ιταλοί συγγραφείς σονέτων προσπάθησαν να αποδώσουν τα έργα τους μέσα από τα επιγράμματα δίνοντας τους ένα νέο τόνο και ύφος. Έτσι η τελευταία στροφή τόσο του σονέτου του Φραγκίσκου Κολομπή όσο και του Αντώνιου Στρατηγού δομημένη επιγραμματικά χαρακτηρίζεται από μια λακωνικότητα και καταλήγει σαν ένα συμπέρασμα. Το μέτρο που χρησιμοποιούν οι μαθητές της Σχολής είναι το παροξύτονο ιταλικό ενδεκασύλλαβο (Καραθανάσης, 1978, Πολίτης, 2015).

Σημείο αναφοράς όλων των έργων αποτελεί η πατρίδα και ο αβάσταχτος πόνος που προκάλεσε η κατάκτησή της από τους αλλόθρησκους. Τα έργα των Τζάνε Μπουνιαλή *Ο κρητικός πόλεμος* και του Γεράσιμου Παλλαδά *Ο Θρήνος της Κρήτης* είναι έμμετρα και εξιστορούν μέσα από τα προσωπικά τους βιώματα τα ιστορικά γεγονότα της εποχής με λογοτεχνικό τρόπο. Στον «Θρήνο των Ρεθεμνιώτων» του *κρητικού πολέμου*, ο λόγος του Μπουνιαλή (στ. 1-24) αποτυπώνει τον ψυχικό του κόσμο και τα βαθιά συναισθήματα του για την καταστροφή της πόλης την οποία παραπάνω (στ. 5-12) προσωποποιεί μαζί με το

¹²Η Σχολή αυτή λειτούργησε ως τα μέσα του 19ου αι. και με διαλείμματα και λίγο αργότερα. Από αυτήν αποφοίτησαν εκατοντάδες νέοι, πολλοί από τους οποίους διακρίθηκαν στα νεοελληνικά γράμματα. Παράλληλα λειτουργούσε στη γειτονική Πάδοβα το Κωττουνιακό Κολέγιο, του οποίου ο ιδρυτής Ιωάννης Κωττούνιος (1572-1657), από τη Βέροια, διακρίθηκε ως καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας· και από το Κολέγιο αυτό αποφοίτησαν αξιόλογες προσωπικότητες του Ν. Ελληνισμού κατά τον 17ο και 18ο αι. (Καραθανάσης, 2005).

¹³Η έκδοση ποιητικών συλλογών ήταν μια από τις χαρακτηριστικές συνήθειες που παρατηρούνται στην Ιταλία και κυρίως στην Βενετία και στην Πάντοβα (Καραθανάσης, 1978).

¹⁴Η πρώτη περίπτωση εμφάνισης σονέτου είναι τα κυπριώτικα ερωτικά σονέτα, που εμφανίστηκαν λίγο πριν την κατάκτηση της Κύπρου από τους Τούρκους το 1570 και η δεύτερη τα χορικά της τραγωδίας του Ιωάννη Ανδρέα Τρώιλου «Βασιλεύς Ροδολίνος» (1647) στη Κρήτη (Καραθανάσης, 1978).

φυσικό της περιβάλλον. Εγκωμιάζει την πατρίδα του (στ. 29-34) για να ζωντανέψει τον πόνο που προκαλεί ο αποχωρισμός του απ' αυτήν. Στον *Αποχαιρετισμό* του η προσωποποιημένη πατρίδα ελπίζει στην επιστροφή των παιδιών της. Το θρησκευτικό στοιχείο και η νίκη του χριστιανισμού αποτυπώνονται έντονα και χαρακτηριστικά στον *Αποχαιρετισμό* μέσα από τους στ. 51-54. Το θρησκευτικό στοιχείο κυριαρχεί και στον *Θρήνο* του Παλλαδά αφού το ιδιάζον μέτρο που χρησιμοποιεί παραπέμπει σε εκκλησιαστική ποίηση και στην βυζαντινή υμνογραφία (Αθήνη et al., 2005, Καγιαλής, 2005).

Ο ιερωμένος Καϊσάριος Δαπόντες αποτέλεσε ένα πολυγραφότατο παράδειγμα του αντιποητικού¹⁵, όπως χαρακτηρίστηκε από πολλούς μελετητές, 18^ο αιώνα. Έγραψε έργα ποιητικά και πεζά, χρονογραφικά, ιστορικά, αυτοβιογραφικά, γεωγραφικά, ηθοπλαστικά, πανηγυρικούς λόγους, παρωδίες, συναξάρια, ύμνους, κανόνες και επιστολές. Το πιο γνωστό έργο του φέρει τον τίτλο *Κανών περιεκτικός πολλῶν ἐξαιρέτων πραγμάτων των εἰς πολλὰ πόλεις καὶ νήσους καὶ ἔθνη Καὶ ζῶα ἐγνωσμένων* και εμπεριέχει γύρω στα διακόσια πενήντα (Εξαποστειλάριο 1) «εκλεκτά, όντως εξάίρετα, ευμορφότατα, αξιάγαστα κλπ. πράγματα», από τα οποία ξεχωρίζουν η «κουμανταριά» και ο «λάδανος» (θυμίαμα) της Κύπρου (στρ. 2-4). Στην επανέκδοση των έργων του ο Σαββίδης (1991) όπως αναφέρεται στον Βαγενά (1994) εντάσσει ειδο λογικά τον *Κανόνα* στην «καταλογική ποίηση» που ξεκινά από την *Ιλιάδα* και καταλήγει, όπως γράφει, «στον Ελύτη» Ο ίδιος σημειώνει και ότι «η παρεκκλησιαστική χειρόγραφη παράδοση παρείχε στο Δαπόντε ποικίλα πρότυπα κοσμικής, διδακτικής (ή και σατιρικής) χρήσης των καθιερωμένων υμνογραφικών μορφών» (Βαγενάς, 1994, Κακριδής, 2005).

Ένα από τα γνωστότερα έργα της φαναριώτικης λογοτεχνικής παραγωγής του 18^ο αι. είναι η *Βοσπορομαχία*¹⁶ του Μόμαρς, που τυπώθηκε το 1766 στη Λειψία, με επιμέλεια του Ευγένιου Βούλγαρη. Η *Βοσπορομαχία*, ένα ποίημα περίπου 4.000 ομοιοκατάληκτων δεκαπεντασύλλαβων στίχων, σε διαλογική¹⁷

¹⁵Ο όρος «αντιποητικός», πού στην εποχή μας αντικατοπτρίζει τον αντιλυρικό χαρακτήρα της ποίησης θα ήταν φρόνιμο να χρησιμοποιείται με φειδώ αφού χαρακτηρίζει συνάμα την ευρωπαϊκή ποίηση του Αιώνα των Φώτων καθώς και γιατί «παραβλέπει τις διαφορετικές προσωδιακές αντιλήψεις ανάμεσα στον ευρωπαϊκό χώρο και τον ελληνικό» δηλ. την φαναριώτικη εποχή. Ο Σαββίδης με τις επανεκδόσεις των έργων του Δαπόντε *Κανών ἐξαιρέτων πραγμάτων* («Λέσχη», 1991) *Θυσία του Ίεφθάε και Ιστορία Σωσάνης* («Ιστός», 1993) αναγνωρίζει τον ποιητικό δυναμισμό των έργων και δείχνει ν' αμφισβητεί τον χαρακτηρισμό ολόκληρου του ελληνικού 18^ο αιώνα ως αντιποητικού (Βαγενάς, 1994).

¹⁶Ο πλήρης τίτλος της πρώτης έκδοτης είναι: *Βοσπορομαχία, ήγουν φιλονεικία Ασίας και Ευρώπης εις το κατάστένον της Κωνσταντινουπόλεως. Ποίημα συντεθέν κατά το αψνβ' σωτήριον έτος υπό του ποτέ ενδοξοτάτου και αξιοπρεπεστάτου κυρίου σενιόρ Μόμαρς, πρώτου δραγουμάνου του εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως του Αυστριακού κράτους. Νυν δε τύποις εκδοθέν μετά και δύο άλλων ποιημάτων ηθικών. Εν Λειψία της Σαξονίας εν τη τυπογραφία του Βρεϊτκόφφ, έτει 1766* (Berger, 2009).

¹⁷Ο διάλογος είναι ένα παλιό λογοτεχνικό είδος, πού πρωτοεμφανίστηκε στα έργα του Πλάτωνα, και χρησιμοποιούνταν στη συζήτηση φιλοσοφικών ζητημάτων, αρχικά με πραγματικούς ανθρώπους και αργότερα με αλληγορικά πρόσωπα. Στη μεσαιωνική λογοτεχνία της Ανατολής και της Δύσης, τη σκυτάλη παίρνουν οι θεολογικοί διάλογοι ανάμεσα σε χριστιανούς και εβραίους ή μουσουλμάνους. Οι αλληγορικοί διάλογοι συνεχίζονται με χριστιανικά θέματα, αναφερόμενα στο σώμα και στη ψυχή. Στη νεοελληνική λογοτεχνία, το

μορφή που, με ποιητικά μέσα, περιγράφει μία λογομαχία ανάμεσα σε δύο αδελφές την Ευρώπη και την Ασία. Οι δυο αδελφές συγκρίνουν τα κάλλη τους από τις δύο όχθες του Βοσπόρου και υπερηφανεύονται με πάθος, η μεν Ευρώπη για τα κτίσματα και τα χωριά της, η δε Ασία για τα θαυμάσια τοπία της. Το τέλος της λογομαχίας είναι συμφιλιωτικό αφού η ομορφιά μιας τοποθεσίας εξαρτάται από την αντίστοιχη θέα που έχει κανείς από κάθε πλευρά του Βοσπόρου. Η *Βοσπορομαχία* όμως δεν είναι μόνον αγωνιστικός διάλογος, αλλά και έπαινος (στ.1-10 «Περιγραφή του Κατασθέντου και της Κωνσταντινουπόλεως») του Βοσπόρου και της Κωνσταντινούπολης διάχυτος από έναν ξεχωριστό ειδυλλιακό τόνο. Βασικό στοιχείο της αποτελεί η παρουσίαση της φύσης και της ομορφιάς, χαρακτηριστικό που συνδέεται άμεσα με τη μετέπειτα φαναριώτικη ποίηση και πεζογραφία. Το πολιτιστικό ιδεώδες που εξάιρείται στη *Βοσπορομαχία* ανταποκρίνεται απολύτως στις δυτικοευρωπαϊκές προσδοκίες των εύπορων εκείνης της εποχής και δεν είναι άλλο παρά το ιδανικό της ελεύθερης ζωής στην ύπαιθρο, μακριά από τους κοινωνικούς καταναγκασμούς της μεγαλούπολης, μιας ζωής που στο κείμενο χαρακτηρίζεται συχνά με τις λέξεις «ελευθερία», «ζεύκυ» και ιδίως «σεργιάν» (Berger, 2009, Berger, 2022).

Συμπεράσματα

Η Κρητική λογοτεχνία και ιδιαίτερα το κρητικό θέατρο προσδιορίστηκε μέσα από την ενετοκρατία και την ιταλική Αναγέννηση. Η ιταλική ουμανιστική μόρφωση της εποχής οδήγησε στην λογοτεχνική άνθηση ιδιαίτερα κατά τον 17^ο αιώνα. Οι ποιητές των κρητικών έργων ανήκουν στην κρητική αριστοκρατία, είναι γαιοκτήμονες και αστοί στην υπηρεσία των βενετικών αρχών, διαθέτουν την απαραίτητη για την εποχή ουμανιστική μόρφωση και παρακολουθούν με άνεση την ιταλική λογοτεχνική κίνηση της εποχής τους. Η επίδραση της *Gerusalemme liberata* καθόρισε τη λογοτεχνική παραγωγή σε όλη τη διάρκεια του αιώνα και ιδιαίτερος τα ιντερμέδια και τα μελοδράματα. Από τα έργα του κρητικού θεάτρου, η *Ερωφίλη* και η *Θυσία του Αβραάμ* αποτέλεσαν τα πιο συγκινητικά και ψυχοφελή λαϊκά αναγνώσματα, τα οποία διέδιδαν τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας σε όλη τη Βαλκανική. Η περίοδος του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα δεν χαρακτηρίζεται από αξιόλογες λογοτεχνικές περιστάσεις και διακεκριμένα λογοτεχνικά έργα. Η λογοτεχνική παράγωγή της εποχής αυτής είναι χαλαρή αλλά γίνεται μια αξιόλογη προσπάθεια για την συνέχιση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού στοιχείου μέσα από την γραφή με απλό και κατανοητό τρόπο για τον υπόδουλο ελληνικό λαό. Σε αυτό το σκηνικό σημαντικό ρόλο κατέχουν Κρήτες και Επτανήσιοι λογοτέχνες όπως οι Μπουνιαλής, Παλλαδάς και Κατσαΐτης. Η ιταλική λογοτεχνία εξακολουθεί να λειτουργεί ως διάυλος για τη σύνδεση της ελληνικής λογοτεχνίας και του πνευματικού της κόσμου με την ευρωπαϊκή γραμματεία. Με την παράδοση του Χάνδακα στους Τούρκους στα 1669, αρχίζει να αναπτύσσεται στην Κωνσταντινούπολη η τάξη των Φαναριώτων η οποία παίρνει τα σκήπτρα της παιδείας, με κατεύθυνση εντελώς διαφορετική

διαλογικό είδος επηρεάζεται από το ιταλικό *contrastato*. Ένα από τα θέματα των *contrastato* μετά τον 17ο αιώνα είναι και ο αγωνιστικός διάλογος μεταξύ πόλεων (Berger, 2022).

από εκείνη που είχε ο κρητικός πολιτισμός. Στον κύκλο τους η κρητική λογοτεχνία και η γλώσσα της περιφρονούνται. Όλοι οι λόγιοι του νέου ελληνισμού φέρνουν στις νέες πατρίδες τους και στην ανθρωπότητα, ένα ανεκτίμητο δώρο, τη μεταφύτευση στη Δύση του βυζαντινού πολιτισμού που κινδυνεύει να χαθεί, αφυπνίζοντας τη Δύση από ένα λήθαργο πολλών αιώνων.

Βιβλιογραφία

- Bakker, W. F., Gemert, A. F. (2012). *Η θυσία του Αβραάμ. Κριτική έκδοση*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Berger, A. (2009). Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η *Βοσπορομαχία*. Σε Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (Επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, 419-430. Αθήνα: Κανάκη.
- Berger, A. (2022). *Η Βοσπορομαχία*. Αθήνα. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Boklund-Λαγοπούλου, Κ. (2001). Η θυσία του Αβραάμ. Σε Έ. Έ. Κωστής, *Κρήτη και Ευρώπη: Συγκρίσεις, συγκλίσεις και άποκλίσεις στη λογοτεχνία Πρακτικά Α' διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Βαρβάροι, Δήμος "Νίκος Καζαντζάκης", 30 Ιουνίου, 1 και 2 Ιουλίου 2000*, Κ. Ψυχογιός (Επιμ.). Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας.
- Holton, D. (2016). Η κρητική Αναγέννηση» στο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*. David Holton (Επιμ.), Ν. Δεληγιαννάκη (Μεταφ.). Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αθήνη, Σ., Δανιήλ, Χ., Σταυρακοπούλου, Σ. (2005). *Όψεις της νεοελληνικής γραμματείας: (από τις απαρχές ως την ίδρυση του Ελληνικού κράτους) εγχειρίδιο μελέτης*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Αλεξίου, Σ. (2008). Ο κρητικός πόλεμος του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή ως λογοτέχνημα. Σε Σ. Κακλαμάνης (Επιμ.), *Ο κρητικός πόλεμος: από την ιστορία στη λογοτεχνία*, 13-20. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Βαγενάς, Ν. Α. (1994). *Η ειρωνική γλώσσα: Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*. Στιγμή.
- Δημαράς, Κ. Θ. (1987). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. 7η Έκδοση. Αθήνα: Ίκαρος.
- Καγιαλής, Τ. (2005). *Όψεις της νεοελληνικής γραμματείας: (Από τις απαρχές ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους) Νεοελληνική φιλολογία από τις απαρχές ως τον 18ο αιώνα Ανθολόγιο κειμένων*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κακλαμάνης, Σ. (2020α). *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.): Τόμος Α΄: Εισαγωγή*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κακλαμάνης, Σ. (2020β). *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14^{ος}-17ος αι.): ανθολογία (14ος αι.-περ. 1580) Τόμος Β΄*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κακλαμάνης, Σ. (2021). *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.) Ανθολογία (περ. 1580-17ος αι.)* (Τόμ. Γ). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κακριδής, Φ. (2005). *Παρατηρήσεις στην ποιητική του Καισάριου Δαπόντε*. Δωδώνη: Φιλολογία: επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 34, 25-38. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/6481>.
- Καραθανάσης, Α. (1978). *Άνθη ευλαβείας*. Αθήνα. Ερμής.
- Καραθανάσης, Α. (1986). *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*. 2η Έκδοση. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Καραθανάσης, Α. (2005). Τουρκοκρατία. Σε Φ. Ι. Κακριδής, *Η ελληνική λογοτεχνία: από τον Όμηρο έως τις μέρες μας*, 79-104. Εκδοτική Αθηνών.

- Λυδάκη, Ε. (2012). *Τα ιντερμέδια του κρητικού θεάτρου: πηγές και πρότυπα*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Μαρκομιχλάκη, Α. (2004). Οι ποιητές του Χάνδακα (14ος-18ος αιώνας). Σε Μ. Νίκος Γιγουρτάκης (Επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: διαδρομή στο χρόνο*. Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας.
- Μαστροδημήτρης, Π. (1991). *Η ποίηση του Νέου Ελληνισμού*. Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν.
- Μαυρομάτης, Γ. (2008). Ο κρητικός πόλεμος (1645-1649) σε ελληνικά κείμενα του 17^{ου} αιώνα. Σε Σ. Κακλαμάνης (Επιμ.), *Ο κρητικός πόλεμος: από την ιστορία στη λογοτεχνία*, 21-34. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Παπαγεωργίου, Ι. (2014). *Από τον κοσμοπολίτικο ανθρωπισμό της κρητικής λογοτεχνίας στον εθνικό πατριωτισμό: ο Κλαθμός Πελοποννήσου και η Ιφιγένεια του Πέτρου Κατσαΐτη*. Ανάτυπο από τον 15^ο των Κεφαλληνικών Χρονικών. Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.
- Πολίτης, Λ. (2015). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πούχγερ, Β. (2006). *Ανθολογία νεοελληνικής δραματουργίας* (Τόμ. Α). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Σολομός, Α. (1998). *Το κρητικό θέατρο: Από τη φιλολογία στη σκηνή*. Κέδρος.
- Χατζηνικολάου, Ν. (2007). *Αναζητώντας τό στίγμα της Έρωφίλης: Διάλεξη στη μνήμη Νίκου Παναγιωτάκη, 28 Μαΐου 2005*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

From the Stage of the Cretan Renaissance to Modern Greek Poetry: The Sacrifice of Abraham, the Intermedia of Erophile and the Poetic Transformations of the 17th and 18th Centuries

Vasileios Kaloforidis

Librarian, International Hellenic University, Greece

The culture of Venetian-occupied Crete is causally linked to the Italian Renaissance movement. Regarding Cretan literature, the term "Renaissance" refers to the historical period during which Crete came into contact with both the material and intellectual culture of Italy, while also witnessing the rise and flourishing of interest in personal literature and its writing in Crete (and in the Greek-Latin East). Initially, this literary development moved along the axis of the vernacular before shifting to the local dialect, adopting, cultivating, and showcasing its expressive potential. During this period, theater became the great glory of Cretan literature. This paper presents the historical, social, and linguistic context of Cretan literary production during its peak years. Specifically, through the work of Georgios Hortatsis, "Erophile", and the work "The Sacrifice of Abraham" (likely by Vincenzo Cornaro), an attempt will be made to discuss the relationship of Cretan writers with the literary production of Italy, as well as to outline family relations, based on religious elements. Then, with reference to the late 17th century and the 18th century, the character and physiognomy of poetry/songwriting is analyzed through the literary works of Bounialis, Palladas, Momarts, Daponte and from the "Flowers of Piety". Finally, the historical poems of Bounialis, Palladas and Katsaitis are presented in comparison.

Keywords: *Cretan theater, Cretan literature, the sacrifice of Abraham, Intermedia, modern Greek poetry 17th -18th century*

Επιστημονικό Άρθρο

Η Έννοια της «Προόδου» Πριν από τον Πλάτωνα

Μιχαήλ Μπακαούκας

Διευθυντής, 2ο Γυμνάσιο Σαλαμίνας, Ελλάδα

Η έννοια της γραμμικής «μη κυκλικής προόδου» (linear progress) εντοπίζεται για πρώτη φορά στους Προσωκρατικούς. Όπως διαπιστώνουμε σε προπλάτωνικά κείμενα, η γραμμική «μη κυκλική πρόοδος» προϋποθέτει έναν σκεπτόμενο άνθρωπο με αυτονομία. Η νοοτροπία που απορρέει από αυτήν την πρόοδο, χωρίς να απορρίπτει τους θεούς εξ ολοκλήρου, διαχωρίζει τους ανθρώπους από την «θεία επέμβαση» και τους καθιστά υπεύθυνους για τις πράξεις τους. Ο θείος νόμος μπορεί να υπάρχει και να είναι αντικειμενικός (φύσει), αλλά οι ανθρώπινοι νόμοι είναι συμβατικοί (θέσει). Ήτοι, απαραίτητη φιλοσοφική-λογική προϋπόθεση, για να αναπτυχθεί η έννοια της γραμμικής «μη κυκλικής προόδου» τον 5^ο αι. π.Χ. ήταν η αποστασιοποίηση του ανθρώπου από την παντοδυναμία των Θεών και της θεοποιημένης φύσης.

Λέξεις κλειδιά: γραμμική πρόοδος, Προσωκρατικοί, τραγικοί, Ξενοφάνης, Δημόκριτος, Πρωταγόρας, Dodds, Popper

Εισαγωγή

Ο όρος «πρόοδος» εντοπίζεται για πρώτη φορά στον Εμπεδοκλή (5^{ος} αι. π.Χ.) ως εξής: *ὡς δ' ὅτε τις πρόοδον νοέων πλίσσατο λύχνον χειμερὶν διὰ νύκτα*, δηλαδή, «όταν κάποιος σκέπτεται να ταξιδέψει (να εξέλθει) την νύκτα τον Χειμώνα προετοιμάζει το λυχνάρι του» (Diels & Kranz, A84). Η αρχαία ελληνική σημασία της «προόδου» είναι το προχωρείν, το προβαίνειν, η έξοδος εκ του στρατοπέδου, αλλά και μεταφορικά σημαίνει, όπως και σήμερα, την επίδοση, την αναβάθμιση, την βελτίωση (progress). Ήτοι, είναι μια κίνηση, μια πορεία προς τα εμπρός, εμπιρεύουσα εν δυνάμει βελτίωση (Liddell & Scott, 1897, σσ. 1293, Σταματάκος, 1972, σ. 837, Βερναδάκης, σσ. 947-948). Τι είδος όμως βελτίωσης;

Η πλέον διαδεδομένη σήμερα σημασία της «προόδου» (Αγγλ. progress, Γαλλ. progres, Γερμ. Fortschritt) είναι η βελτίωση των όρων ζωής σε οικονομικό επίπεδο (κατανάλωση αγαθών), σε πολιτικό επίπεδο (χειραφέτηση, εκδημοκρατισμός, κοινωνική ασφάλεια, δικαιώματα, ελευθερία) και σε επίπεδο επιστήμης (υψηλότερος μέσος όρος ζωής). Η ιδέα της ιστορικής «προόδου» με αυτήν την έννοια είναι σχετικά πρόσφατη. Εμφανίζεται με τη γέννηση του «διαφωτισμού», τον 17^ο και 18^ο αιώνα μ.Χ., με την άνοδο της χειραφετημένης αστικής τάξης που διεκδίκησε καλύτερη ποιότητα ζωής από τους βασιλείς και τους ευγενείς με τη βοήθεια της οργανωμένης επιστήμης. Η αντίληψη ότι η «πρόοδος» του ανθρωπίνου γένους είναι γραμμική και εξελικτική έρχεται σε

αντίθεση με τις αρχαίες «θεωρίες της κυκλικότητας» (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, 1992, τόμος 51, σσ. 14-15, Μαρκόπουλος, 2017).

Τι Είναι η Θεωρία της «Κυκλικότητας» ή της «Αντίστροφης Προόδου» και Πώς Προέκυψε η Σύγχρονη Έννοια της «Γραμμικής Προόδου»;

Η σύγχρονη έννοια της «γραμμικής προόδου» αντιστρατεύεται μια λαϊκή αντίληψη, η οποία χαρακτήριζε τις περισσότερες παραδοσιακές «μη αστικές» κοινωνίες, όπως είναι και η αρχαία ελληνική. Σε αυτές οι άνθρωποι πίστευαν ότι «η ιστορία επαναλαμβάνεται», ότι «το μέλλον θα επαναλάβει το παρελθόν» και ότι οι δραστικές αλλαγές στην ιστορία γίνονται με «θεία επέμβαση». Η ιστορική αλλαγή γινόταν αντιληπτή ως σημείο παρακμής και χειροτέρευσης της προτέρας καλύτερης θέσης των ανθρώπων. Για παράδειγμα η πτώση του Αδάμ και το παρηκμασμένο σιδερένιο γένος των Ελλήνων (Frankel, 1967, σσ. 483-487).

Η σύγχρονη έννοια της «γραμμικής προόδου» προέκυψε από τη διαμάχη των λεγόμενων «αρχαίων» και «μοντέρνων» διανοητών του 17ου αι. για το εάν οι αρχαίοι συγγραφείς ήταν όντως ακλόνητες αυθεντίες. Το ζωτικό ερώτημα τότε, όπως και τώρα, ήταν «ποια πρέπει να είναι η διανοητική μας στάση απέναντι στο παρελθόν, δεκτική ή κριτική;». Οι μοντέρνοι αντέστρεψαν την εσφαλμένη, κατά την γνώμη τους, άποψη ότι οι αρχαίοι συγγραφείς είναι οι παππούδες μας και γι' αυτό αξίζουν την προσοχή μας, λέγοντας ότι, αφού στην πραγματικότητα αυτοί εκφράζουν την παιδική ηλικία της ανθρωπότητας, εμείς είμαστε πιο αναπτυγμένοι και ως εκ τούτου δεν πρέπει να δεχθούμε τις παρωχημένες απόψεις τους περί «κυκλικής προόδου» (Fontenelle, 1825).

Η Αρχαία Ελληνική Έννοια της «Προόδου» - Πίστευαν Όλοι οι Αρχαίοι Έλληνες Διανοητές στην «Κυκλική ή Παρακμιακή Πρόοδο»;

Στην προσπάθειά μας να εντοπίσουμε την αρχαία ελληνική έννοια της «προόδου» πριν από τον Πλάτωνα θα ξεκινήσουμε από την αξιωματική πλέον στην έρευνα διαπίστωση του Dodds (1973) ότι οι αρχαίοι Έλληνες μόνο στον «χρυσό αιώνα του Περικλέους» (ήδη πριν από τον Πλάτωνα) πίστευαν στην σύγχρονη έννοια της «γραμμικής προόδου» και όχι στην «κυκλική πρόοδο». Κατά τον Dodds:

Η αρετή είναι διδακτή: κρίνοντας ο άνθρωπος τις παραδόσεις του, εκσυγχρονίζοντας το Νόμο, που οι πρόγονοί του δημιούργησαν, και εξαλείφοντας απ' αυτόν τα τελευταία ίχνη της βαρβαρικής ηλιθιότητας θα μπορούσε να αποκτήσει μια νέα τέχνη του ζην, και η ανθρώπινη ζωή θα μπορούσε να υψωθεί σε νέα επίπεδα, που κανένας δεν τα είχε ονειρευτεί μέχρι τώρα. Μια τέτοια ελπίδα είναι κατανοητή για τους ανθρώπους εκείνους που είχαν γίνει μάρτυρες στη γρήγορη ανάπτυξη της υλικής ευημερίας μετά τους Περσικούς πολέμους, και τη δίχως προηγούμενο άνθηση του πνεύματος, που κορυφώθηκε στα μοναδικά επιτεύγματα της Αθήνας του Περικλή. Για τη γενιά αυτή η χρυσή εποχή δεν ήταν ο χαμένος παράδεισος του σκοτεινού παρελθόντος, καθώς πίστευε ο Ησίοδος. Γι' αυτούς βρίσκεται όχι πίσω, αλλά

μπροστά κι όχι πολύ μακριά τους. Σε μια πολιτισμένη κοινότητα, διεκήρυττε με τόλμη ο Πρωταγόρας, ο χειρότερος πολίτης είναι κιόλας πολύ καλύτερος απ' τον δήθεν ευγενή άγριο.
(Dodds, 1977, σ. 157)

Ο Dodds αποδίδει αυτήν την εννοιολογική μεταβολή της «προόδου» σε οικονομικούς λόγους, ήτοι, σε άνοδο του βιοτικού επιπέδου με συνακόλουθη πνευματική ανάπτυξη στην Αθήνα. Οι φιλοσοφικοί λόγοι, όμως, είναι κρυμμένοι στα ίδια τα αρχαία κείμενα, στα οποία φαίνεται τι άλλαξε στη νοοτροπία των διανοητών μαζί με το βιοτικό επίπεδο.

Για να εντοπίσουμε και να κατανοήσουμε την αρχαία ελληνική αντίληψη «περί της προόδου», θα ανατρέξουμε πρώτα στα προπλατωνικά κείμενα του Ησιόδου, τα οποία υποστηρίζουν την «κυκλική ή παρακμιακή πρόοδο» και έπειτα στα προπλατωνικά χωρία, στα οποία αναφαίνεται για πρώτη φορά στην ιστορία των ιδεών μια γραμμική «μη κυκλική πρόοδος» (linear progress). Ο Ησιόδος παρουσιάζει την «κυκλική πρόοδο» ως εξής:

*Χρυσό πρώτα-πρώτα γένος από ανθρώπους με λαλιά
Οι αθάνατοι εκάμαν που 'ναι στα ολύμπια δώματα...
Και όπως οι θεοί εξούσαν, ξενοιαστο νου έχοντας,
Δίχως πόνο, δίχως θλίψη και κακά γεράματα ...
Δεύτερο κατόπι γένος και πολύ χειρότερο αργυρό
Κάμαν αυτοί που έχουν ολύμπια δώματα,
Στο χρυσό ούτε στη φύτρα όμοιο ούτε και στον νου...
Πολύ λίγο ζούσαν χρόνο, έχοντας και βάσανα
Απ' τις αμυαλιές. Το θράσος τ' άτσαλο δεν δύνονταν
Πέρα να κρατήσουν ούτε να λατρεύουν τους θεούς
Ήθελαν ούτε θυσίες πάνω σε ιερούς βωμούς,
Ως οι άνθρωποι θέσπισαν κατά τόπους. Κι έπειτα
Τούτους μες στη γη ο Δίας χολωμένος έκρυσσε
Κι ο πατέρας Δίας τρίτο, γένος άλλο από θνητούς,
Χάλκινο έκανε, που διόλου στ' αργυρό δεν έμοιαζε
Φοβερό και τρομερό. Μέλημά τους του Άρη έργα θλιβερά
και αδιαντροπιές... κι αυτούς τους πήρε μαύρος θάνατος
Ας μην έσωνα ποτέ μου με τους πέμπτους να' μια εγώ...
Γιατί τώρα το γένος είναι σιδερένιο και ποτέ
μέρα και νύχτα δεν θα πάψουν κάματος και βάσανα...
άθλιοι κι ούτε θεία δίκη θα λογιάζουν....*

Ησιόδος, *Έργα και Ημέραι*, σσ. 109-201, στο Ρούσσος (1999): 199, σσ. 92-99

Αυτός ο προπλατωνικός μύθος με τα διαδοχικά δημιουργημένα ανθρώπινα γένη, με την απαισιοδοξία για το φαινόμενο της ζωής, με την ουτοπική ιδέα ότι η ζωή ξεκίνησε από ιδανικές μορφές και κατέληξε στην έσχατη αθλιότητα, με βαθμιαία πτώση της αξίας της ζωής αισθητοποιημένη με τα πιο ευτελή μέταλλα, κατά τον Dodds (1973, 1977), επανήλθε στο προσκήνιο δριμύτερος στον Πλάτωνα και στην παραγμένη ελληνοιστική περίοδο. Γι' αυτό και ο Popper (1980, 1982) στο έργο του *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της* επικρίνει τον Πλάτωνα μαζί με τον Hegel και τον Marx για «ανορθολογικό ιστορικισμό». Ο ανορθολογικός ιστορικισμός, κατά την σύγχρονη έρευνα, είναι «the implied

theory of history – that the world is a flux, as much in physical nature as in human affairs» (Margolis, 1995, σσ. 208-210). Ήτοι, κατά τον Popper, αυτός ο ιστορικισμός βασίζεται σε μια λανθασμένη φυσικαλιστική, επιστημονιστική αναλογία και ταυτοποίηση φύσης και κοινωνίας μεταξύ των οποίων δεν υπάρχει άμεση «ντετερμινιστική» αιτιακή σχέση (Wilkins, 1978, σσ. 178-179).

Για να κατανοήσουμε το λάθος του «πλατωνικού ιστορικισμού» και την προσωκρατική υπέρβασή του πρέπει πρώτα να απαντήσουμε στο ερώτημα «πώς» και «γιατί» διευτώθη η έννοια της γραμμικής «μη κυκλικής προόδου» στους προπλατωνικούς συγγραφείς. Κατά τον Guthrie (1969, σσ. 60-67, 78-79, 80-83, 242-3), τον 5^ο αι. π.Χ. οι θεωρίες της γραμμικής «μη κυκλικής προόδου» προέκυψαν ως φυσική συνέπεια των προσωκρατικών υλιστικών θεωριών περί εξελίξεως της ζωής από την άψυχη ύλη, θεωρίες που αντικατέστησαν την μυθική ιδέα της παρακμής της πρωτόγονης τελειότητας του χρυσού γένους. Αυτές οι προπλατωνικές θεωρίες εντοπίζονται στον Ξενοφάνη, στον Δημόκριτο (που απηχεί προπλατωνικές επιστημονικές θεωρίες), στον Αισχύλο, στον Σοφοκλή, στον Ευριπίδη, στα Ιπποκρατικά κείμενα, στον σοφιστή Πρωταγόρα και στον αριστοκράτη Κριτία.

Ειδικότερα, ο Σοφοκλής στην *Αντιγόνη* στιχ. 332-371 (περί το 440 π.Χ.) με τον χορό, αν και δεν περιγράφει την αρχική άγρια κατάσταση των ανθρώπων, μιλάει για την «τεχνολογική πρόοδο» του ανθρώπου, η οποία τον απελευθέρωσε από τις δυνάμεις της φύσης με την σύγχρονη έννοια. Ο Αισχύλος στον *Προμηθέα Δεσμώτη* στιχ. 442-68, 478-506, περί το 450 π.Χ., θεωρεί τον Προμηθέα ως δάσκαλο της σοφίας των ανθρώπων. Ο Ευριπίδης, στις *Ικέτιδες* (*Supplikes* 201-213, γρ. 421), παρουσιάζει τον Θησέα ως αντιπρόσωπο της Αθηναϊκής δημοκρατίας εναντίον του τυράννου από τη γενιά του Κρέοντος και δεν ορίζει ως δάσκαλο της σωφροσύνης κάποιον Θεό (Lesky, 2010, σσ. 152-153), ενώ στο Σοφοκλή είναι μόνος του ο άνθρωπος *αυτουργός της σοφίας και της προόδου του* (Guthrie, 1969, σσ. 60-61).

Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες γραμμικής «μη κυκλικής προόδου» οι πρώτοι άνθρωποι ζούσαν ως ζώα χωρίς ρούχα και σπίτια σε σπηλιές. Συγκεντρώνονταν ανοργάνωτα και τρέφονταν με ό,τι εύρισκαν, ακόμη και με κανιβαλισμό. Πέθαιναν εύκολα από αρρώστιες και επιθέσεις ζώων. Η ανάγκη της επιβίωσης ωστόσο και της έλλογης επικοινωνίας τούς έκαναν να οργανωθούν σε κοινότητες και να αναπτύξουν γλώσσα. Επίσης, πέρασαν και ένα στάδιο αποθήκευσης τροφίμων για το χειμώνα και καλλιέργειας της γης. Αυτή η «πρόοδος» ήταν και η αρχή του πολιτισμού, η αρχή της αναγνώρισης των δικαιωμάτων των άλλων, του νόμου και της τάξης [*αιδώς, δίκη*] (Lesky, 2010, σ. 153). Γι' αυτό και η *θεά της γης Δήμητρα* ονομάστηκε *Θεσμοφόρος* (γεννήτρια των θεσμών). Όπως το επιβεβαιώνει και ο Rousseau (1987) στο έργο του *The Origin of Inequality*, ποιος θα ήταν τόσο παράλογος ώστε να καλλιεργεί γη σε μια κοινωνία άνομη χωρίς θεσμούς και προστασία; Έτσι, σπίτια και πόλεις χτίστηκαν, χρησιμοποιήθηκε η φωτιά στη μαγειρική και στη μεταλλουργία, πλοία ναυπηγήθηκαν, άρχισε το ποντοπόρο εμπόριο και οι αρρώστιες ελέγχθηκαν. Τα ίδια περίπου υποστηρίζουν ο Ξενοφάνης και ο προπλατωνικός σοφιστής Πρωταγόρας στο χαμένο έργο του *περί της έν αρχή καταστάσεως*, αλλά και στον μύθο του περί γενέσεως του

πολιτισμού στον διάλογο του Πλάτωνος *Πρωταγόρας* [320cff] (Guthrie, 1969, σσ. 61-67).

Αυτή η ορθολογική ανάλυση της ανθρώπινης «προόδου» σε οικονομικό, επιστημονικό και πολιτικό επίπεδο ήλθε σε άμεση αντίθεση προς τις παλαιές θρησκευτικές αντιλήψεις της παρακμής (“of degeneration from an age of perfection”), σαν το «χρυσό γένος» του Ησίοδου ή «την εποχή της φιλότητος» στους «Καθαρμούς» του Εμπεδοκλή, όπου η καλοσύνη του «καθαρμένου» ανθρώπου ταυτιζόταν με την αφθονία της φύσης μέσα από μυστήρια Ελευσινιακού τύπου (στην ουσία εντελώς άγνωστα σε μας). Η έρευνα παραδέχεται ότι πηγή αυτής της ορθολογικής ανάλυσης είναι ο γνωστός στην Αθήνα προσωκρατικός φιλόσοφος Ξενοφάνης (+470 π.Χ.), ο οποίος δεν πιστεύει στην «μη κυκλική πρόοδο» και απορρίπτει την «παρακμή» ως εξής (Guthrie, 1969, σσ. 62-63, Βέικος, 1988, σσ. 94-96, Βουδούρης, 1988, σσ. 68-70):

οὔτοι ἀπ’ ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖσ’ ὑπέδειξαν, ἀλλὰ χρόνω ζητοῦντες ἐφευρίσκουσι ἄμεινον

οι Θεοί δεν αποκάλυψαν στον άνθρωπο όλα τα πράγματα εξ αρχής, αλλά σταδιακά, με έρευνα, οι άνθρωποι τα βρίσκουν και βελτιώνονται

(Diels & Kranz, B18)

Κατά τον Popper (1975, σσ. 149-153), ο Ξενοφάνης χαράσσει τον ορθό τρόπο της επιστημονικής έρευνας. Κατ’ αυτόν, ο ανθρώπινος πολιτισμός προχωρεί προς το καλύτερο και υπάρχει η καλώς νοούμενη γραμμική «μη κυκλική» πρόοδος, η οποία συνδέεται με τις συνεχείς έρευνες των επιστημόνων και των σοφών και όχι με την ανθρωπομορφική θρησκεία, η οποία πλανάται, όταν υποστηρίζει την «κυκλική πρόοδο» και αποδίδει στους Θεούς «ανθρώπινα ελαττώματα» (Diels & Kranz, B 15, 16). Ο ανθρωπομορφισμός είναι, κατά τον Ξενοφάνη, υποκειμενικός και άνευ αξίας και η ομηρική και ησιόδεια πολυθεϊστική θεολογία, οι οποίες δέχονται την αντίληψη περί «κυκλικής προόδου», πρέπει να εγκαταλειφθούν (*εἷς καὶ ἀσώματος ὁ Θεός* Diels & Kranz, B 23). Γι’ αυτό και στους ανθρώπους δεν υπάρχει απόλυτη θεϊκή γνώση, αλλά μόνο γνώμες (*καὶ το μὲν οὖν σαφές οὔτις ἀνὴρ ἴδεν..... δόκος δ’ ἐπὶ πᾶσι τέτυκται* Diels & Kranz, B 34). Αυτήν ακριβώς την κριτική στάση απέναντι στους θεούς επιβεβαιώνει και ο προπλατωνικός Πρωταγόρας με την γνωστή ρήση του *περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἶδέναι, οὔθ’ ὡς εἰσὶν οὔθ’ ὡς οὐκ εἰσὶν οὔθ’ ὅποιοι τινες ἰδέαν* (δεν μπορώ να γνωρίζω ούτε αν υπάρχουν οι θεοί ούτε αν δεν υπάρχουν ούτε ποια μορφή έχουν Diels & Kranz, B4).

Σε όλα τα προαναφερθέντα κείμενα η γραμμική «μη κυκλική πρόοδος» προϋποθέτει έναν άνθρωπο με αυτενέργεια. Γι’ αυτό και ο Πρωταγόρας στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνος, εν αντιθέσει προς τον Πλάτωνα, λέγει ότι, αν και την «έντεχνον σοφίαν» την έδωσε ο Προμηθέας στους ανθρώπους, «η πολιτική αρετή δεν είναι έμφυτη, αλλά διδάσκεται» (322 a-cff), δηλαδή μπορεί να την αποκτήσει οποιοσδήποτε άνθρωπος, φτωχός ή πλούσιος, δημοκράτης ή αριστοκράτης από έναν καλό δάσκαλο σαν τον Πρωταγόρα και να «προοδεύσει» στην πολιτική. Με άλλα λόγια, η νοοτροπία της «μη κυκλικής προόδου», χωρίς να απορρίπτει τους θεούς εξ ολοκλήρου, διαχωρίζει τους ανθρώπους από την «θεία επέμβαση» και τους καθιστά υπεύθυνους για τις πράξεις και την εξέλιξή τους. Ο

θείος νόμος μπορεί να υπάρχει και να είναι αντικειμενικός (φύσει), αλλά οι ανθρώπινοι νόμοι, κατά τους υποστηρικτές της γραμμικής «μη κυκλικής προόδου», είναι συμβατικοί (θέσει).

Εντέλει, η εν λόγω πολιτική αποστασιοποίηση του ανθρώπου από την (θεοποιημένη) φύση επιβεβαιώνεται και από τον προπλατωνικό σοφιστή Γοργία, ο οποίος το 427 π.Χ. είχε έλθει στην Αθήνα από τους Λεοντίνους της Σικελίας ως αρχηγός διπλωματικής αντιπροσωπείας, για να πείσει τους Αθηναίους να βοηθήσουν την πόλη του εναντίον των Καρχηδονίων, αλλά και με τον *Ολυμπικό* του λόγο προέτρεψε τους Έλληνες τον 5^ο αι. π.Χ. να ενωθούν κατά των βαρβάρων (Diels & Kranz, A4, B7, B8). Μάς παραδίδει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* 1275b26 ότι, κατά τον Γοργία, ορθώς η ιδιότητα του πολίτη δεν εξαρτάται από την καταγωγή του, δηλαδή από τον εάν και οι δύο γονείς του είναι πχ. Αθηναίοι ή Λαρισαίοι, αλλά από μια πολιτική πράξη διαμέσου της οποίας η πόλις τον αναγνωρίζει ως πολίτη. Το κατ' αναλογία παράδειγμα του Γοργία αντλείται από την Λάρισα, όπου ο ίδιος έζησε ως ξένος και πέθανε τον 4^ο αι. π.Χ. (Σκουτερόπουλος, 1991, σ. 162, Kennedy, 1972, σ. 38):

καθάπερ ὄλμους εἶναι τοὺς ὑπὸ τῶν ὀλμοποιῶν πεποιημένους, οὕτω και Λαρισαίους τοὺς ὑπὸ τῶν δημιουργῶν πεποιημένους• εἶναι γάρ τινες λαρισσοποιούς ὅπως τα γουδιά τα ἔχουν φτιάξει κατασκευαστές γουδιῶν, ἔτσι και οι Λαρισαίοι δημιουργούνται ἀπὸ τεχνίτες που κατασκευάζουν Λαρισαίους
(Diels & Kranz, A 19)

Σε αυτό το κριτικό πλαίσιο του 5^{ου} αι. π.Χ., ο προπλατωνικός σοφιστής Κριτίας (+403 π.Χ.), οπαδός της «μη κυκλικής προόδου», στο έργο του «Σίσυφος», σαν τον Πρωταγόρα και τον Πρόδικο, παρουσιάζει την θρησκεία σαν μια συμβατική εφεύρεση του νομοθέτη, για να αποτρέψει τους αδικούντες από την αδικία, ενσταλάζοντας στην ψυχή τους το φόβο του Θεού (Guthrie, 1969, σσ. 60-67, 78-79, 80-83, 242-3). Ήτοι, ποιος είναι ο ρόλος των παντοδύναμων θεών, οι οποίοι στον Ησίοδο «στα ολύμπια δώματά τους» επεμβαίνουν και δεν επιτρέπουν στον άνθρωπο να μη τους λατρεύει; Εδώ πλέον με τις νέες θεωρίες των προσωκρατικών οι θεοί δεν είναι παρά φυσικά φαινόμενα τα οποία, κατά τον Δημόκριτο, τα συλλαμβάνουμε ως «απορροές υλικών εικόνων», δηλαδή είναι σύνολα πολύ λεπτών υλικών ατόμων που ερεθίζουν τις αισθήσεις μας προκαλώντας μας διάφορες εντυπώσεις. Με άλλα λόγια, τα φυσικά φαινόμενα (φύσει) διαχωρίζονται από την «ανθρώπινη αντίληψη», η οποία είναι συμβατική (θέσει) και γι' αυτό δημιουργεί πολλές υποκειμενικές εικόνες για τους Θεούς (Guthrie, 1969, σσ. 473-6). Απόδειξη της εν λόγω προσωκρατικής κριτικής αποστασιοποίησης από τους θεούς είναι και η άποψη του Ξενοφάνη ότι αν «αν τα βόδια, τα άλογα ή τα λιοντάρια είχαν χέρια ή αν ζωγράφιζαν με τα χέρια τους ... τα άλογα θα απεικόνιζαν τους θεούς σαν άλογα και τα βόδια σαν βόδια» (Diels & Kranz, B15).

Μια επιπλέον ενδιαφέρουσα πτυχή της θεωρίας της προσωκρατικής γραμμικής «μη κυκλικής προόδου» είναι και η Δημοκρίτεια θεωρία περί της αρχικής πηγής της γλώσσας. Κατά τον «Κρατύλο» του Πλάτωνος, δύο ήταν οι θεωρίες περί γλώσσας και νοήματος. Σύμφωνα με την «πραγματοκρατική» (αναφορική) θεωρία οι λέξεις ταυτίζονται με το φυσικό αντικείμενο, το οποίο

αναπαριστούν λεκτικώς, μια θεωρία που δεν διαχωρίζει το «ανθρώπινο» από το «φυσικό», συμφωνώντας με την θεωρία της «κυκλικής προόδου». Σύμφωνα με την δεύτερη προσωκρατική θεωρία του 5^{ου} αι. π.Χ. (πριν από τον Πλάτωνα), οι λέξεις είναι απλώς ήχοι, τους οποίους συμβατικώς οι άνθρωποι συνδέουν με τα πράγματα, δηλαδή η γλώσσα είναι μια τεχνητή κατασκευή του ανθρώπου, μια θεωρία που σαφώς διαχωρίζει «το φυσικό» από το «ανθρώπινο» (Guthrie, 1969, σσ. 473-6).

Συμπέρασμα

Ως εκ τούτου, απαραίτητη φιλοσοφική-λογική προϋπόθεση, για να αναπτυχθεί η έννοια της προσωκρατικής γραμμικής «μη κυκλικής προόδου» τον 5^ο αι. π.Χ. ήταν η **αποστασιοποίηση του ανθρώπου από την παντοδυναμία της θεοποιημένης φύσης και των θεών**, οι οποίοι στο νου του αρχαία Έλληνα ταυτίζονταν εν πολλοίς με τις δυνάμεις της φύσης και με μια «σταθερή αντικειμενική πραγματικότητα», η οποία επαναλαμβάνεται όπως τα φυσικά φαινόμενα. Δηλαδή, απαιτείται **διαχωρισμός του «ανθρώπινου» από το «φυσικό, το υλικό, το θεϊκό»**. Αυτό έγινε πριν από τον Πλάτωνα, τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., με τους Προσωκρατικούς σαν τον Πρωταγόρα, τον Ξενοφάνη και τον Δημόκριτο (Μπακαούκας, 2019).

Με άλλα λόγια, δύο είναι τα λογικά προαπαιτούμενα, τα οποία οδήγησαν στην σύλληψη της σύγχρονης γραμμικής «μη κυκλικής» έννοιας της προόδου (κατά Dodds μόνο στην Αθήνα τον 5^ο αι. π.Χ.): α) Η ευημερία και η πνευματική ανάπτυξη της Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ. και β) υπό το κράτος αυτής της ευημερίας η πρόσληψη και ο ενστερνισμός των ορθολογικών προσωκρατικών επιχειρημάτων υπέρ της **αποστασιοποίησης του «θείου» από το «ανθρώπινο»** από τους εν Αθήναις τραγικούς ποιητές, φιλοσόφους και σοφιστές.

Βιβλιογραφία

- Diels, H., Kranz, W. (2005, 2007). *Die Fragmente der Vorsokratiker*. (Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα των Προσωκρατικών). Τόμοι Α & Β. Μετάφραση & Επιμέλεια: Β. Α. Κύρκος. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμας.
- Dodds E. R. (1977). *Οι Έλληνες και το παράλογο*. Μετάφραση: Γ. Γιατρομανωλάκης. Καρδαμίτσα.
- Lesky, A. (2010). *Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων. Ο Ευριπίδης και το τέλος του είδους*. Μετάφραση: Νίκος Χ. Χουρμουζιάδης. 5η Έκδοση. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Popper, K. (1980, 1982). *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*. Τόμοι Ι & ΙΙ. Μετάφραση: Ειρήνη Παπαδάκη. Δωδώνη.
- Βέικος, Θ. (1988). *Οι Προσωκρατικοί, Ζαχαρόπουλος*. Αθήνα.
- Βουδούρης, Κ. (1988). *Προσωκρατική Φιλοσοφία*. Ιωνία.
- Βερναδάκης, Γ. (χχ). *Λεξικόν Ερμηνευτικόν*. Τόμος 2. Αθήνα: ΑΤΛΑΣ.
- Μαρκόπουλος, Ι. Ν. (2017, 23 Μαΐου). *Η ιδέα της προόδου στην αρχαιότητα, Απόψεις*. EfSyn.
- Μπακαούκας, Μ. (2019). *Από τη μαγεία και τη θεογονία στην προσωκρατική φιλοσοφία. Η γέννηση της (προσωκρατικής) φιλοσοφίας κατά την αρχαία δοξογραφία. Επιστημονική*

Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος, Διάλογος «Σπουδές στη Θεολογία», 196-204. ΕΑΠ.

Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα (1992). Τόμος 51.

Ρούσσο, Ε. (1999). *Προσωκρατικοί. Ιστορική Εισαγωγή*. Τόμος Ι. Εκδόσεις Στιγμή.

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. (1991). *Η Αρχαία Σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα*.

Επιμέλεια κειμένων, μετάφραση σχολιασμός, Εκδόσεις Γνώση. Αθήνα.

Σταματάκος, Ι. (1972). *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Φοίνιξ.

Ξενόγλωσση

Dodds, E. R. (1973). *The Ancient Concept of Progress and Other Essays on Greek Literature and Belief*. Oxford Clarendon Press.

Fontenelle, B. (1825). *Digression sur les anciens et les modernes* (1683). (Digression on the Ancients and the Moderns (1683)). Vol. IV. Paris.

Frankel, C. (1967). The Idea of Progress. *The Encyclopedia of Philosophy*. Vol. 5-6. MacMillan.

Guthrie, W. K. C. (1969). *A History of Greek Philosophy, III*. Cambridge.

Kennedy, G. (1972). Gorgias. In Rosamond Kent Sprague (ed.), *The Older Sophists. A complete translation of the fragments in Die Fragmente Der Vorsokratiker edited by Diels-Kranz*. Columbia: University of South Carolina Press.

Liddell, H., Scott, R. (1897). *A Greek-English Lexicon*. 8th Edition. New York: American Book Company.

Margolis, J. (1995). Historicism. In J. Kim Ernest Sosa (ed.), *A Companion to Metaphysics*, 208-210. Blackwell.

Popper, K. (1975). Back to the Presocratics. In D. Furley, R. Allen (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy*, I. Routledge.

Rousseau, J.-J. (1987). *Discourse on the Origin of Inequality*. Translated and Edited by Donald A. Cress. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.

Wilkins, B. T. (1978). *Has History any Meaning? A Critique of Popper's Philosophy of History*. Hassocks, Sussex, USA: The Harvester Press.

The Concept of “Progress” Before Plato

Michael Bakaoukas

Principal, 2nd Gymnasium of Salamis, Greece

The concept of linear progress was first found in the Pre-Socratics. As we see in pre-Platonic texts, linear progress presupposes a thinking man with autonomy. The mentality that results from this progress, without rejecting Gods entirely, separates people from “divine intervention” and makes them responsible for their actions. Divine law may exist and be objective (by nature), but human laws are conventional (by position). In other words, a necessary philosophical-prerequisite for the development of the concept of linear progress in the 5th century BC was the distancing of man from the omnipotence of the Gods and the deified nature.

Keywords: *linear progress, Presocratics, tragic poets, Xenophanes, Democritus, Protagoras, Dodds, Popper*

Σύντομο Άρθρο

Υπήρξαν τα Κρυφά Σχολεία; Μια Συζήτηση με την Τεχνητή Νοημοσύνη

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ινστιτούτο, Ελλάδα

Σε άρθρο μου που δημοσιεύτηκε στο πρώτο τεύχος του περιοδικού το 2021, ισχυρίστηκα: «...ότι τα κρυφά σχολεία, να μεν υπήρχαν, αλλά ήταν παράνομα.» Στο παρόν σύντομο άρθρο μου, παρουσιάζω έναν διάλογο που είχα με μία πολύ ωραία και ευφυή «κυρία», την τεχνητή νοημοσύνη. Της έθεσα ορισμένα πολύ συγκεκριμένα ερωτήματα και παρουσιάζω τις απαντήσεις της. Στο τέλος, σχολιάζω αυτές τις απαντήσεις.

Λέξεις κλειδιά: ελληνική επανάσταση, οθωμανική αυτοκρατορία, κρυφά σχολεία, ελληνική παιδεία, εκκλησία, τεχνητή νοημοσύνη

Εισαγωγή

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επιστήμονες της ιστορίας είναι η έλλειψη απτών δεδομένων, με τα οποία διάφορα ερωτήματα ή υποθέσεις μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά. Όπου υπάρχουν τέτοια αντικειμενικά στοιχεία και επιστημονικές (στατιστικές) τεχνικές επεξεργασίας τους, περιορίζονται και εκείνοι που θεωρούν την επιστημονική ιστορία φιλολογικό είδος, επιτρέποντας στον οποιονδήποτε άσχετο να γράφει ή να λέει οποιοδήποτε φληνάφημα.¹ Αυτοί συχνά το στηρίζουν στο ψευδο-επιστημονικό επιχείρημα ότι η ιστορία είναι «υποκειμενική» και «σχετική», συγχέοντας την επιστήμη της ιστορίας με τα διάφορα φιλολογικά είδη.

Τα ιστορικά μυθιστορήματα αποτελούν εξαιρετικό φιλολογικό είδος, αλλά δεν είναι επιστημονική ιστορία. Παρόλα αυτά, πολλοί γράφουν κακής ποιότητας αφηγήματα, τα οποία προσπαθούν να «πουλήσουν» ως επιστημονική ιστορία. Σε αυτήν την κατηγορία δεν εξαιρώ ακόμη και μεγάλους ιστορικούς, όπως έχω εξηγήσει στο βιβλίο μου «*What is History*» (Papanikos, 2020).

Επιστημονική ιστορία είναι εκείνη που μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά, βασιζόμενη σε ένα θεωρητικό υπόδειγμα που επιτρέπει τη διάψευση μιας υπόθεσης ή ενός ερωτήματος. Να δώσω ένα παράδειγμα από μια πρόσφατη

¹Φυσικά, δεν είμαι ο πρώτος που το επισημαίνει αυτό. Ο Λουκιανός, γράφοντας το βιβλίο του «*Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*» τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, αναφέρει ότι, με αφορμή έναν νικηφόρο πόλεμο, επί λέξει τα εξής: «οὐδείς ὅστις οὐχ ἱστορίαν συγγράφει, μᾶλλον δὲ Θουκυδίδαι καὶ Ἡρόδοτοι καὶ Ξενοφῶντες ἡμῖν ἅπαντες, καὶ ὡς ἔοικεν, ἀληθὲς ἄρ' ἦν ἐκεῖνο τό "Πόλεμος ἀπάντων πατῆρ", εἴ γε καὶ συγγραφέας τοσούτους ἀνέφυσεν ὑπὸ μιᾷ τῇ ὀρμῇ.» Θαυμάζω το ύφος του.

μελέτη μου για την άνοδο και πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια των 600 χρόνων κυριαρχίας της αποτελεί ένα αντικειμενικό ιστορικό στοιχείο, και όχι υποκειμενικό ή σχετικό. Μπορεί δε να χρησιμοποιηθεί για την αντικειμενική ανάλυση της ανόδου και πτώσης της Αυτοκρατορίας, καθώς και για να ελεγχθεί, για παράδειγμα, η θεωρία της «παγίδας του Θουκυδίδη». Αυτό έκανα στο Papanikos (2025).

Στο άρθρο μου για τα Κρυφά Σχολεία ακολούθησα μια αντικειμενική οικονομική επιστημονική προσέγγιση, η οποία κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων δραστηριοτήτων αποτελεί ένα αντικειμενικό γεγονός. Συνεπώς, μια ορθολογική προσέγγιση δεν μπορεί να αποκλείσει την ύπαρξη παράνομων ελληνικών σχολείων την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτή ήταν η θεωρητική υπόθεση. Δυστυχώς, οι απογραφές, ανεξαρτήτως χρόνου και χώρας, δεν καταγράφουν τις παράνομες δραστηριότητες. Έτσι, η εύρεση απτών στοιχείων, όπως τα στοιχεία που έχουμε σήμερα για τα ελληνικά σχολεία (κτίρια, αριθμός μαθητών, αριθμός δασκάλων κ.λπ.), δεν είναι εφικτή για τα «κρυφά σχολεία» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ούτε για τα νόμιμα σχολεία υπάρχουν τέτοια στοιχεία, ενώ σήμερα έχουμε αντικειμενικά δεδομένα για τον αριθμό των μαθητών, των δασκάλων και των κτιρίων στην Ελλάδα και την Τουρκία. Δεν έχουμε όμως στοιχεία για τα σημερινά «κρυφά σχολεία», ή όπως αποκαλούνται σήμερα, «παραπαιδεία».

Απηυδαμένος με την ανθρώπινη νοημοσύνη, ή μάλλον με την ανθρώπινη βλακεία, όπως την έχω ορίσει στο βιβλίο μου (Παπανίκος, 2021β), σκέφτηκα να καταφύγω σε μία ευφυή «κυρία», την τεχνητή νοημοσύνη, και να της θέσω κάποια ερωτήματα.² Στην αρχή, δεν μου άρεσαν πολύ οι απαντήσεις της, διότι, ως «κυρία» του παλιού καλού καιρού, κάτι μου έκρυβε. Χρησιμοποιώντας τη Σωκρατική μέθοδο, κατάφερα να την «ξεγυμνώσω» και να μου αποκαλύψει όλη την αλήθεια που έκρυβε μέσα της.

Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνω το παρόν άρθρο είναι ο εξής: Θέτω το ερώτημα και αμέσως παρουσιάζω την απάντηση. Στη συνέχεια, ακολουθούν τα δικά μου σχόλια. Πάντως, ο αναγνώστης που δεν έχει διαβάσει το άρθρο μου για τα Κρυφά Σχολεία ίσως να μην καταλάβει γιατί κάνω αυτές τις ερωτήσεις στην «κυρία». Θα έλεγα ότι καλό θα ήταν να το διαβάσει πρώτα, διότι κινδυνεύω να με χαρακτηρίσει «αγενή» και «απρεπή» λόγω της συμπεριφοράς μου απέναντι σε μία τόσο ευφυή «κυρία». Τέλος πάντων! Κλείνω το παρόν άρθρο με τα δικά μου συμπεράσματα και παρατηρήσεις.

Ακολουθεί ένα παράρτημα που προστέθηκε μετά την ανάρτηση του πρώτου σχεδίου, ύστερα από την παρατήρηση του αρχισυντάκτη του περιοδικού ότι η «κυρία» δεν είχε αναφέρει το άρθρο μου. Στο παράρτημα παραθέτω την απάντησή της στο ερώτημα για τη γνώμη της σχετικά με το άρθρο μου περί των κρυφών σχολείων.

²Χρησιμοποίησα το ChatGPT. Στο μέλλον, πιθανότατα θα συναντήσω και άλλες τέτοιες ευφυείς «κυρίες», οι οποίες ανήκουν στην κατηγορία των ευπόληπτων «μοντέλων» που, όχι τυχαία, αποκαλούνται Large Language Models (LLMs), με σκοπό να τις «ξεγυμνώσω» και να μου αποκαλύψουν τα «κάλλη» τους, δηλαδή τις γνώσεις τους.

Ερώτημα 1^ο: Υπήρχαν τα κρυφά σχολεία;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Η ύπαρξη των κρυφών σχολείων αποτελεί ένα θέμα που έχει απασχολήσει την ιστορική έρευνα και τη λαϊκή παράδοση στην Ελλάδα. Η βασική ιδέα είναι ότι κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, οι Έλληνες διατηρούσαν την ελληνική γλώσσα, την παράδοση και τη θρησκεία τους μέσω παράνομων σχολείων που λειτουργούσαν μυστικά, συχνά σε εκκλησίες ή μοναστήρια. Ωστόσο, η ύπαρξή τους έχει γίνει αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ ιστορικών.

Υπέρ της ύπαρξης των κρυφών σχολείων

- Η λαϊκή παράδοση διατηρεί πολλές αφηγήσεις για τα κρυφά σχολεία, όπου οι δάσκαλοι και οι κληρικοί δίδασκαν τα ελληνικά γράμματα και την ορθόδοξη πίστη.
- Δημοτικά τραγούδια, όπως το «Φεγγαράκι μου λαμπρό», αναφέρονται συχνά ως ενδείξεις αυτής της πρακτικής.
- Η θρησκευτική και εθνική αφύπνιση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία θεωρείται ότι υποστηρίχθηκε από τέτοιες προσπάθειες.

Κατά της ύπαρξης των κρυφών σχολείων

- Πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν απαγόρευε την εκπαίδευση των υπόδουλων λαών και ότι υπήρχαν νόμιμα ελληνικά σχολεία, συχνά με την υποστήριξη της Εκκλησίας.
- Τα αρχεία της εποχής δεν περιέχουν σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη μυστικών σχολείων, ενώ καταγράφουν την ύπαρξη οργανωμένων ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.
- Η ιδέα των κρυφών σχολείων θεωρείται από ορισμένους μια μεταγενέστερη ρομαντική αφήγηση, που αναδείχθηκε κυρίως κατά την περίοδο της εθνικής αφύπνισης και της δημιουργίας του ελληνικού κράτους.

Συμπέρασμα

Αν και η λαϊκή παράδοση παρουσιάζει τα κρυφά σχολεία ως πραγματικότητα, η ιστορική έρευνα δείχνει ότι η εικόνα αυτή μπορεί να είναι περισσότερο μύθος παρά ιστορικό γεγονός. Η Εκκλησία έπαιξε αναμφίβολα σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας, αλλά οι «κρυφές» μορφές εκπαίδευσης ίσως να μην ήταν τόσο ευρέως διαδεδομένες όσο υποστηρίζεται στη λαϊκή φαντασία.

Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η απάντηση δεν είναι ικανοποιητική. Εγώ τη ρώτησα αν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία, και αυτή «πετάει τη μπάλα στην εξέδρα», αναφέροντας τι υποστηρίζει η μία πλευρά και τι υποστηρίζει η άλλη. Τα τρία επιχειρήματα που, σύμφωνα με την «κυρία», προβάλλουν όσοι αμφισβητούν την ύπαρξη των Κρυφών Σχολείων, τα

έχω ήδη αποδομήσει στο άρθρο μου για τα Κρυφά Σχολεία. Όμως, δεν θα μου ξέφευγε τόσο εύκολα. Της έκανα αμέσως την επόμενη ερώτηση, η οποία ήταν λίγο πιο πονηρή.

Ερώτημα 2^ο: Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, λειτουργούσαν ελληνικά σχολεία χωρίς την επίσημη άδεια του Σουλτάνου;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, πολλά ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν χωρίς την επίσημη άδεια του Σουλτάνου. Αυτά τα σχολεία συχνά ονομάζονται «κρυφά σχολεία» και έχουν αποκτήσει μια ιδιαίτερη θέση στη λαϊκή παράδοση. Σκοπός τους ήταν η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας, της θρησκείας και της εθνικής ταυτότητας, σε μια εποχή που η οθωμανική κυριαρχία επέβαλλε περιορισμούς στις εκπαιδευτικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των υπόδουλων πληθυσμών.

Ωστόσο, η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει ότι η έννοια των «κρυφών σχολείων» συχνά διογκώνεται από τη λαϊκή φαντασία και τη ρομαντική εθνική αφήγηση. Υπήρχαν σχολεία που λειτουργούσαν με την ανοχή ή ακόμα και την άδεια των τοπικών αρχών, καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχε πάντα συστηματική πολιτική καταπίεσης της εκπαίδευσης. Σε πολλά μέρη, οι τοπικές κοινότητες και η Εκκλησία αναλάμβαναν την οργάνωση της εκπαίδευσης, και μοναστήρια ή εκκλησίες χρησίμευαν ως κέντρα μάθησης.

Η διατήρηση της γλώσσας και της πίστης, με ή χωρίς επίσημη άδεια, ήταν κρίσιμος παράγοντας για την ενδυνάμωση της ελληνικής ταυτότητας, προετοιμάζοντας το έδαφος για την Επανάσταση του 1821.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Κάπως καλύτερη η απάντηση. Πρώτον, μας λέει η «κυρία» ότι υπήρχαν σχολεία που λειτουργούσαν χωρίς άδεια. Υποθέτω, παράνομα. Γιατί, όμως, δεν τα χαρακτηρίζει παράνομα; Ωστόσο, παραδέχεται κάτι άλλο, πιο σημαντικό. Τα σχολεία αυτά συχνά ονομάζονται «κρυφά». Δηλαδή, τι; Υπήρχαν και άλλα σχολεία χωρίς άδεια που δεν ονομάζονταν συχνά «κρυφά»; Εδώ, νομίζω, η «κυρία» έπεσε θύμα των ανιστόρητων ιστορικών της Ελλάδος. Κάποιος από αυτούς τους απατεώνες ιστορικούς τη διέφθειρε.

Το πότε ονομάστηκαν κρυφά σχολεία δεν έχει απολύτως καμία σχέση με το αν υπήρξαν ή όχι. Πάντως, πετύχαμε κάτι: η «κυρία» παραδέχθηκε ότι υπήρχαν κρυφά σχολεία, αλλά ισχυρίζεται ότι η έννοιά τους «διογκώνεται». Ε! Με αυτούς που έχουμε μπλέξει, μας έχουν «πρήξει», και εκεί οφείλεται η διόγκωση.

Πάντως, η απάντησή της είναι «με άλλα λόγια να αγαπιόμαστε». Έτσι, αποφάσισα να την στριμώξω ακόμη περισσότερο και της έθεσα την παρακάτω ερώτηση.

Ερώτημα 3^ο: Μπορείτε να μου αναφέρετε παραδείγματα τέτοιων σχολείων;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Βεβαίως! Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, υπήρξαν διάφορα παραδείγματα σχολείων που λειτούργησαν για τη διατήρηση της ελληνικής παιδείας και της θρησκευτικής παράδοσης, είτε φανερά με την ανοχή των οθωμανικών αρχών είτε «κρυφά» όταν υπήρχαν περιορισμοί. Ακολουθούν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

1. Σχολεία στις Μονές

- Μονή Φιλοσόφου (Πελοπόννησος): Στην Αρκαδία, η Μονή Φιλοσόφου ήταν γνωστή για τη συμβολή της στη μόρφωση του ελληνικού λαού. Ονομαζόταν «κρυφό σχολείο» στη λαϊκή παράδοση, αν και λειτούργησε και φανερά κατά περιόδους.
- Μονή Παναγίας Σπηλιανής (Σάμος): Στη Σάμο, μοναστήρια όπως αυτό χρησίμευαν ως εκπαιδευτικά κέντρα.

2. Σχολεία σε Εκκλησίες

- Οι ιερείς συχνά δίδασκαν παιδιά μέσα στις εκκλησίες, συνδυάζοντας θρησκευτική εκπαίδευση με την εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής στα ελληνικά. Για παράδειγμα:
 - Ιερά Μονή Κύκκου (Κύπρος): Λειτούργησε ως κέντρο μόρφωσης των Κυπρίων Ελλήνων.

3. Σχολές Φανερές με Ενοριακή Υποστήριξη

- Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης: Παρά την τουρκική κυριαρχία, λειτούργησε νόμιμα ως κέντρο εκπαίδευσης και παιδείας.
- Ελληνομουσείο Ζαγοράς (Πήλιο): Η σχολή αυτή ήταν από τις παλαιότερες που λειτούργησαν στο Πήλιο, γνωστή για την υψηλή της παιδαγωγική ποιότητα.

4. Σχολεία που Συνδέονταν με Κοινότητες

- Η Σχολή της Χίου (Γυμνάσιο Χίου): Ένα φημισμένο κέντρο εκπαίδευσης, ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα.
- Ελληνομουσείο Καπνικαρέας (Αθήνα): Αν και σε περιορισμένο πλαίσιο, οι ιερείς δίδασκαν βασικές δεξιότητες σε παιδιά της περιοχής.

5. «Κρυφά Σχολεία» στη Λαϊκή Παράδοση

Η παράδοση των «κρυφών σχολείων» αντλεί πολλά παραδείγματα από περιοχές όπως η Πελοπόννησος, η Ήπειρος και η Στερεά Ελλάδα, όπου οι δάσκαλοι δίδασκαν κρυφά τη γλώσσα και την πίστη κάτω από δύσκολες συνθήκες.

Σημείωση

Ορισμένα από τα παραπάνω σχολεία λειτούργησαν με την ανοχή των Οθωμανών, ενώ άλλα, όπως τα κρυφά σχολεία στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, απαιτούσαν μεγαλύτερη προσοχή για να αποφύγουν την καταστολή. Ο συνδυασμός θρησκευτικής και κοσμικής εκπαίδευσης έπαιξε κρίσιμο ρόλο στη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Τέλεια! Μας λέει ότι, κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνυπήρχαν νόμιμα και παράνομα σχολεία στον χώρο και στον χρόνο. Κάποια σχολεία που ήταν νόμιμα κάποτε, γίνονταν παράνομα αργότερα. Αυτό μου αρκεί και μου περισσεύει, αλλά ήθελα πειστήρια, οπότε της έκανα την ακόλουθη ερώτηση.

Ερώτημα 4^ο: Υπάρχει κάποιο έγγραφο που να δείχνει την άδεια του Σουλτάνου για ένα ελληνικό σχολείο;*Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024*

Ναι, υπάρχουν ορισμένα ιστορικά έγγραφα που αποδεικνύουν ότι ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν με την επίσημη άδεια του Σουλτάνου ή των τοπικών οθωμανικών αρχών. Αυτές οι άδειες συχνά δίνονταν μέσω φερμανιών (σουλτανικών διαταγμάτων) ή άλλων διοικητικών εγγράφων, ειδικά όταν οι ελληνικές κοινότητες ήταν οργανωμένες και μπορούσαν να διαπραγματευτούν τέτοιες εξαιρέσεις.

Παραδείγματα εγγράφων:

1. Η Μεγάλη του Γένους Σχολή (Κωνσταντινούπολη):
 - ο Η λειτουργία της Σχολής, που ήταν το σημαντικότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα της εποχής, βασιζόταν στην ανοχή και επίσημη έγκριση των οθωμανικών αρχών. Υπάρχουν φερμάνια που επιβεβαιώνουν ότι επιτρεπόταν να παρέχει εκπαίδευση στους Έλληνες.
2. Σχολεία στη Σμύρνη:
 - ο Οι άδειες λειτουργίας ελληνικών σχολείων στη Σμύρνη, όπως η Ευαγγελική Σχολή, εκδόθηκαν με τη συγκατάθεση των τοπικών οθωμανικών αρχών. Τεκμηριώνεται η χρήση φερμανιών για την ίδρυση και λειτουργία τους.

3. Σχολεία σε μοναστήρια:
 - ο Μοναστήρια όπως αυτά του Άθω ή στην Ήπειρο (π.χ., Μονή Βελανιδιάς στα Ιωάννινα) συχνά είχαν φιρμάνια που επιβεβαίωναν την ανεμπόδιστη λειτουργία τους ως κέντρα μάθησης.
4. Συγκεκριμένα παραδείγματα από την Πελοπόννησο:
 - ο Έχουν εντοπιστεί έγγραφα που επιτρέπουν σε εκκλησίες και μοναστήρια να ιδρύουν σχολεία, αρκεί να μην αποτελούσαν απειλή για την οθωμανική κυριαρχία. Αυτά τα έγγραφα εκδίδονταν από τοπικούς αξιωματούχους.

Σημαντικές παρατηρήσεις:

- Οι ελληνικές κοινότητες, μέσω των προεστών και της Εκκλησίας, συχνά διαπραγματεύονταν με τις οθωμανικές αρχές για τη λειτουργία σχολείων.
- Τα σχολεία που διέθεταν άδεια ήταν κυρίως σε μεγάλα αστικά κέντρα ή περιοχές όπου υπήρχε ισχυρή ελληνική παρουσία.
- Στα έγγραφα αυτά, οι κοινότητες εμφανίζονται να αναλαμβάνουν την ευθύνη για τα έξοδα και τη λειτουργία των σχολείων, συχνά υπό την αιγίδα της Εκκλησίας.

Αν και τα περισσότερα από αυτά τα έγγραφα βρίσκονται σε οθωμανικά αρχεία ή αρχεία της Εκκλησίας, υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξή τους σε δημοσιευμένες ιστορικές έρευνες. Ένα παράδειγμα είναι τα αρχεία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που περιλαμβάνουν αναφορές σε σχολεία υπό την επίσημη άδεια των Οθωμανών.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Τόμπολα! Έπεσε στην παγίδα μου η «κυρία». Αν για τα νόμιμα σχολεία υπάρχουν ενδείξεις και όχι αποδείξεις, πόσο μάλλον για τα παράνομα σχολεία, για τα οποία μερικοί απατεώνες Έλληνες ιστορικοί απαιτούν αποδείξεις. Θέλουν έγγραφα. Θέλουν στοιχεία. Σημειωτέον, ούτε σήμερα έχουμε στοιχεία για την παραπαιδεία. Οπότε, κάνω την ίδια ερώτηση με διαφορετικό τρόπο.

Ερώτημα 5^ο: Υπάρχει έγγραφο (φιρμάνι) του Σουλτάνου που να έκλεινε ελληνικό σχολείο;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Ναι, υπάρχουν καταγεγραμμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξέδωσε φιρμάνια (επίσημες διαταγές) που επηρέασαν τη λειτουργία ελληνικών σχολείων. Σε αρκετές περιπτώσεις, αυτά τα φιρμάνια δεν έκλειναν

άμεσα τα σχολεία, αλλά περιορίζαν τη λειτουργία τους ή επέβαλαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις για την εκπαίδευση.

Οι λόγοι για τέτοιες αποφάσεις ποικίλλουν και συνήθως συνδέονταν με πολιτικές ή θρησκευτικές εντάσεις, καθώς και με την προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να ελέγξει την εκπαίδευση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών. Για παράδειγμα:

1. Περιορισμοί στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ή της θρησκείας: Οι οθωμανικές αρχές συχνά ανησυχούσαν για τη διάδοση των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού μέσα από την εκπαίδευση. Έτσι, ενδέχεται να διέτασσαν την απαγόρευση ορισμένων μαθημάτων ή τη λειτουργία σχολείων σε περιοχές με έντονη εθνική δραστηριότητα.
2. Άδειες λειτουργίας: Κάποια σχολεία έκλειναν αν δεν είχαν την απαιτούμενη άδεια ή αν θεωρούνταν ότι παραβίαζαν οθωμανικούς νόμους ή θρησκευτικές ευαισθησίες.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στα ελληνικά σχολεία στη διάρκεια των χρόνων πριν από την Ελληνική Επανάσταση (1821). Τα σχολεία θεωρούνταν εστίες εθνικής αφύπνισης, και σε ορισμένες περιπτώσεις, τοπικοί άρχοντες ή και ο ίδιος ο Σουλτάνος έλαβαν μέτρα για την παύση της λειτουργίας τους.

Αν έχετε συγκεκριμένη περίοδο ή περιστατικό στο μυαλό σας, θα μπορούσα να εμβαθύνω περισσότερο ή να αναζητήσω πρόσθετες πληροφορίες.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η «κυρία» άρχισε πλέον να μου ενδίδει. Κατάλαβε ότι δεν θα τα βγάλει εύκολα πέρα μαζί μου και μου ζητάει βοήθεια, ρωτώντας αν έχω κάτι στο μυαλό μου. Συνειδητοποίησε ότι έχει να κάνει με «μυαλό», και αυτό αποτελεί μία έμμεση αναγνώριση. Η απάντησή της γίνεται πλέον σαφής, και αυτό δεν διαψεύδει όσα μας είπε και ο Γόρδωνας, όπως αναφέρω και στο άρθρο μου (Παπανίκος, 2021α, σ. 21):

Ο Γόρδων μας πληροφορεί ότι ένα απλό νεύμα του Σουλτάνου αρκούσε να καταστρέψει διδασκάλους και να κλείσει τα σχολεία των Ελλήνων (2015/1833, Τόμος Α', σσ. 132-133):

Προσοχή! Αυτά γράφονταν πριν αυτά τα σχολεία χαρακτηριστούν ως «κρυφά». Πλέον, η «κυρία» έχει στριμωχτεί, και αποφάσισα να την πιέσω ακόμη περισσότερο με την επόμενη ερώτηση.

Ερώτημα 6^ο: Μπορείτε να μου δώσετε κάποια παραδείγματα τέτοιων σχολείων;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Η λειτουργία ελληνικών σχολείων κατά την Οθωμανική περίοδο συχνά βρισκόταν στο επίκεντρο της πολιτικής και θρησκευτικής έντασης. Ορισμένα παραδείγματα όπου τα ελληνικά σχολεία είτε περιορίστηκαν είτε έκλεισαν περιλαμβάνουν:

1. Η περίπτωση της Σχολής των Κυδωνιών (Αϊβαλί)
 - Τι συνέβη: Η Σχολή των Κυδωνιών (18ος-19ος αιώνας), ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά κέντρα του Ελληνισμού, βρέθηκε στο στόχαστρο των οθωμανικών αρχών. Μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821, η περιοχή καταστράφηκε από τους Οθωμανούς, και η Σχολή έκλεισε. Οι δραστηριότητες της σχολής θεωρούνταν επικίνδυνες, καθώς προωθούσαν την ελληνική παιδεία και τον εθνικισμό.
 - Αιτία: Η σύνδεση της Σχολής με εθνικές ιδέες και υποψίες για συμμετοχή στην επαναστατική δράση.
2. Η Σχολή των Φιλικών στη Σμύρνη
 - Τι συνέβη: Σχολεία στη Σμύρνη, όπως αυτό της Φιλικής Εταιρείας, βρέθηκαν υπό την επιτήρηση των οθωμανικών αρχών. Τα φιρμάνια συχνά στόχευαν στη ρύθμιση της λειτουργίας τους και, σε περιόδους έντασης, κάποια από αυτά έκλειναν προσωρινά.
 - Αιτία: Υποψίες ότι προωθούσαν την ανεξαρτησία και την επανάσταση.
3. Σχολεία στη Μακεδονία και την Ήπειρο
 - Τι συνέβη: Στη διάρκεια του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα, πολλές ελληνικές σχολές στη Μακεδονία και την Ήπειρο (υπό οθωμανικό έλεγχο) αντιμετώπισαν πιέσεις από τις αρχές. Στόχος ήταν ο περιορισμός της επιρροής της ελληνικής παιδείας, κυρίως σε περιοχές όπου υπήρχε σύγκρουση μεταξύ ελληνικών και άλλων βαλκανικών εθνικισμών.
 - Αιτία: Οι εκπαιδευτικές πολιτικές είχαν εθνοτικό χαρακτήρα, με σκοπό την προώθηση της οθωμανικής ταυτότητας και την καταστολή των εθνικών ιδεών.
4. Σχολεία σε περιοχές με Φαναριώτικη επιρροή
 - Τι συνέβη: Σε περιοχές με ισχυρή ελληνική παρούσα (π.χ. στην Κωνσταντινούπολη ή στη Μολδοβλαχία), τα ελληνικά σχολεία μερικές φορές δέχθηκαν πιέσεις ή περιορισμούς, εάν θεωρήθηκε ότι προωθούσαν υπερβολικά την ελληνική γλώσσα ή ότι συνδέονταν με εξεγέρσεις.
 - Αιτία: Η ανησυχία για πολιτική αποσταθεροποίηση και η ενίσχυση της μουσουλμανικής κυριαρχίας.

5. Το παράδειγμα του Πατριαρχείου

- Τι συνέβη: Αν και το Πατριαρχείο είχε εξασφαλίσει ορισμένα προνόμια για τη λειτουργία σχολείων, υπήρχαν περιπτώσεις που το οθωμανικό κράτος εξέδωσε φερμάνια για τον περιορισμό της ίδρυσης νέων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε συγκεκριμένες περιοχές.
- Αιτία: Ο φόβος ότι η εκπαίδευση χρησιμοποιούνταν ως μέσο για την καλλιέργεια του ελληνικού εθνικού φρονήματος.

Συμπέρασμα

Τα ελληνικά σχολεία υπήρξαν πεδίο αντιπαράθεσης, καθώς συνδέονταν με την καλλιέργεια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Τα φερμάνια που επηρέαζαν τη λειτουργία τους αποσκοπούσαν στον περιορισμό της επιρροής της ελληνικής παιδείας, ιδίως σε περιοχές που η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεωρούσε ευαίσθητες.

Αν θέλετε πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για κάποιο σχολείο ή περίοδο, μπορώ να σας δώσω περισσότερες λεπτομέρειες.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η «κυρία» αρχίζει να με αντιμετωπίζει πολύ σοβαρά! Ξέρει ότι θα της κάνω κι άλλες ερωτήσεις, και ευγενικά μου το επιτρέπει. Αν ήταν κάποιες άλλες «κυρίες», θα με είχαν στείλει στο διάολο. Είναι πονηρή, διότι δεν μου λέει τι απέγιναν αυτά τα σχολεία που έκλεισε ο Σουλτάνος, έστω και προσωρινά.

Ερώτημα 7^ο: Μπορείτε να μου πείτε σχολεία που έκλεισε ο Σουλτάνος και συνέχιζαν να λειτουργούν παράνομα;*Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024*

Η λειτουργία σχολείων χωρίς την άδεια του Σουλτάνου ή παρά τη ρητή απαγόρευση αποτελούσε πράξη αντίστασης και συχνά συνδέεται με την προσπάθεια διατήρησης της ελληνικής παιδείας και ταυτότητας κατά την Τουρκοκρατία. Ενώ η ιστορία αυτών των σχολείων δεν έχει πάντα τεκμηριωθεί με ακρίβεια, υπάρχουν παραδείγματα που υποδηλώνουν ότι, παρόλο που είχαν κλείσει με διαταγές του Σουλτάνου ή των τοπικών αρχών, συνέχισαν να λειτουργούν κρυφά:

1. Σχολή στις Μονές του Άθω

- Ο Άθως υπήρξε πνευματικό και εκπαιδευτικό κέντρο για αιώνες. Κατά περιόδους, ορισμένες μονές δέχθηκαν πιέσεις από τις οθωμανικές αρχές να περιορίσουν τις εκπαιδευτικές τους δραστηριότητες, ιδιαίτερα όταν θεωρούνταν εστίες πατριωτισμού. Παρόλα αυτά, οι μοναχοί συχνά συνέχιζαν κρυφά τη διδασκαλία.

2. Σχολή Βελανιδιάς (Ιωάννινα)

- Η Σχολή αυτή, η οποία είχε σημαντική παιδευτική δράση, κάποια στιγμή περιορίστηκε από τις οθωμανικές αρχές. Παρά τις απαγορεύσεις, οι δάσκαλοι και οι μαθητές βρήκαν τρόπους να συνεχίσουν τη λειτουργία της σε μικρότερα, πιο διακριτικά πλαίσια.

3. Σχολεία της Πελοποννήσου

- Στην Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Αρκαδία και τη Μάνη, υπήρξαν σχολεία που οι τοπικές αρχές προσπάθησαν να κλείσουν, θεωρώντας τα εστίες επαναστατικής δράσης. Οι δάσκαλοι συνέχισαν να διδάσκουν, μεταφέροντας τη δραστηριότητά τους σε εκκλησίες, μοναστήρια ή ορεινές περιοχές.

4. Κοινότητες Σμύρνης

- Στη Σμύρνη, ελληνικά σχολεία, όπως η Ευαγγελική Σχολή, βρέθηκαν κατά περιόδους υπό απειλή κλεισίματος όταν οι Οθωμανοί υποψιάζονταν ότι οι δραστηριότητές τους ενίσχυαν τον εθνικισμό. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι μερικές φορές τα σχολεία συνέχιζαν να λειτουργούν κρυφά ή υπό την προστασία πλούσιων Ελλήνων της διασποράς.

5. Το παράδειγμα των «Κρυφών Σχολείων»

- Παρότι ο όρος «κρυφό σχολείο» ενίοτε υπερβάλλεται στη λαϊκή παράδοση, υπήρχαν σχολεία που έκλειναν με εντολή των αρχών αλλά επαναλειτούργούσαν υπό μορφή «κατήχησης» ή «διαίτερων μαθημάτων» σε μικρές ομάδες μαθητών. Αυτό συνέβη σε πολλές περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Στερεάς Ελλάδας.

Κοινά Χαρακτηριστικά των Παράνομων Σχολείων:

1. Τοποθεσία: Συνήθως λειτουργούσαν σε απομονωμένες περιοχές, όπως εκκλησίες, μοναστήρια ή κελιά.
2. Δάσκαλοι: Ιερείς ή λόγιοι που είχαν πρόσβαση σε ελληνικά βιβλία.
3. Μέθοδοι: Η διδασκαλία γινόταν κρυφά, κυρίως τις βραδινές ώρες ή σε μέρη όπου δεν υπήρχε οθωμανική επιτήρηση.

Σημείωση

Αν και υπάρχουν περιορισμένες γραπτές αναφορές για συγκεκριμένα σχολεία που έκλεισαν και συνέχισαν να λειτουργούν παράνομα, η γενική εικόνα αναδεικνύει την έντονη θέληση των Ελλήνων να διατηρήσουν την παιδεία τους, ακόμα και κάτω από αντίξοες συνθήκες. Ο ρόλος της Εκκλησίας ήταν καθοριστικός, καθώς προσέφερε την απαραίτητη κάλυψη και οργάνωση.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Αν δεν μου απαντάει με αυτόν τον τρόπο για να με ξεφορτωθεί, θα την ερωτητώ. Τι απάντηση ήταν αυτή που μου έδωσε! Όχι μόνο πλέον αναγνωρίζει ότι υπήρχαν Κρυφά Σχολεία, αλλά μου λέει και τι σκοπό εξυπηρετούσαν. Η κούκλα με μυαλό, έστω και τεχνητό, μου λέει: «Η λειτουργία σχολείων χωρίς την άδεια του Σουλτάνου ή παρά τη ρητή απαγόρευση αποτελούσε πράξη αντίστασης και συχνά συνδέεται με την προσπάθεια διατήρησης της ελληνικής παιδείας και ταυτότητας κατά την Τουρκοκρατία.»

Μπίνγκο! Έχω πλέον το κίνητρο της παρανομίας: **η αντίσταση**. Αυτά τα έχω γράψει και στο άρθρο μου, τεκμηριώνοντάς τα με αποσπάσματα από τον Ρήγα και τον Ανώνυμο. Συμφωνώ μαζί της ότι ο όρος ή η έννοια του «Κρυφού Σχολείου», όπως μας είτε και σε προηγούμενη απάντησή της, υπερβάλλεται – μας είτε ότι «διογκώνεται» προηγουμένως. Εντούτοις, αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη των Κρυφών Σχολείων, και αυτό είναι το δικό μου ζητούμενο. Δεν μπορείς να διογκώσεις κάτι που δεν υπάρχει!

Πλέον, η «κυρία» ήταν όλη δική μου, και της φέρθηκα σαν κύριος. Της έκανα μόνο μία ακόμη ερώτηση, επειδή το αναφέρω στο άρθρο μου και αφορά τα χωριά μου στην Ακαρνανία.

Ερώτημα 8^ο: Στην Ακαρνανία υπήρχαν τέτοια σχολεία;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Ναι, και στην Ακαρνανία λειτούργησαν σχολεία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, είτε με την υποστήριξη της Εκκλησίας και των τοπικών κοινοτήτων είτε πιο διακριτικά, ώστε να διατηρηθεί η ελληνική γλώσσα, η πίστη και η πολιτισμική ταυτότητα. Μερικά παραδείγματα και αναφορές περιλαμβάνουν τα εξής:

1. Μονές ως Κέντρα Εκπαίδευσης

- **Ιερά Μονή Ρέθα (Ξηρόμερο):** Αυτή η μονή λειτούργησε ως πνευματικό κέντρο στην περιοχή και ενδέχεται να παρείχε βασική εκπαίδευση σε παιδιά, κυρίως γύρω από θρησκευτικά θέματα.
- **Ιερά Μονή Αγίου Δημητρίου (Βόνιτσα):** Όπως και σε άλλες περιοχές, οι μοναχοί ήταν συχνά υπεύθυνοι για τη διδασκαλία βασικών δεξιοτήτων ανάγνωσης, γραφής και θρησκευτικής κατήχησης.

2. Κρυφά Σχολεία

Στην Ακαρνανία, λόγω της ορεινής μορφολογίας της περιοχής, πολλά σχολεία λειτούργησαν σε δυσπρόσιτα μέρη, συχνά σε εκκλησίες ή μοναστήρια. Οι ιερείς και οι δάσκαλοι της εποχής χρησιμοποιούσαν αυτά τα απομονωμένα σημεία για να διδάξουν την ελληνική γλώσσα και ιστορία.

3. Εκκλησιαστική Εκπαίδευση

Οι ενορίες στην Ακαρνανία συνήθως λειτουργούσαν ως κέντρα μάθησης για τα παιδιά. Η διδασκαλία περιλάμβανε:

- Ανάγνωση θρησκευτικών κειμένων (π.χ. Ψαλτήρι).
- Βασικές γνώσεις γραφής και αριθμητικής.

4. Πηγές και Παραδόσεις

- Η λαϊκή παράδοση της περιοχής περιγράφει περιστατικά όπου παιδιά μαζεύονταν σε εκκλησίες ή μικρά κελιά για να διδαχθούν από ιερείς, συχνά τη νύχτα, μακριά από τα μάτια των οθωμανικών αρχών.
- Ο ορεινός χαρακτήρας της Ακαρνανίας (π.χ. περιοχές γύρω από τον Αστακό και τη Βόνιτσα) ευνόησε την οργάνωση τέτοιων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

5. Παράδοση του Ξηρομέρου

Στο Ξηρόμερο, υπήρχαν αναφορές για σχολεία που λειτουργούσαν με τη στήριξη της τοπικής κοινότητας. Οι δάσκαλοι ήταν συχνά ιερείς ή λόγιοι που είχαν αποκτήσει γνώσεις από άλλες περιοχές της Ελλάδας ή από κοινότητες της Διασποράς.

Παρόλο που οι καταγραφές για συγκεκριμένα σχολεία στην Ακαρνανία είναι λιγότερες συγκριτικά με άλλες περιοχές, είναι σαφές ότι η περιοχή συμμετείχε στην ευρύτερη προσπάθεια διατήρησης της ελληνικής παιδείας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Δεν έχω να προσθέσω απολύτως τίποτε!

Συμπεράσματα

Η τεχνητή νοημοσύνη μας λέει ότι την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρχαν νόμιμα και παράνομα σχολεία. Κάποια νόμιμα σχολεία, κατά καιρούς και σε ορισμένες περιοχές, αναγκάστηκαν, με φερμάνι του Σουλτάνου, να περάσουν στην παρανομία. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο όρος «Κρυφά Σχολεία» καθιερώθηκε και διανθίστηκε, διογκώθηκε και έγινε αντικείμενο υπερβολών. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν, με την ανόητη αιτιολογία ότι, αφού τα επέτρεπε ο Σουλτάνος, γιατί να υπάρχουν παράνομα; Πόσο ανόητη είναι αυτή η απάντηση! Και αυτοί που ενστερνίζονται αυτές τις ηλίθιες αιτιολογίες διδάσκουν τα παιδιά μας ιστορία σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης.

Πάντως, εγώ με την «κυρία» πέρασα πολύ καλά και θα ήθελα να την ευχαριστήσω δημόσια.

Βιβλιογραφία

- Papanikos, G. T. (2020). *What is History? An Assessment of Carr's Monograph*. Athens: Athens Institute. <https://bit.ly/3zaqDbS>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2021α). Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, Αλλά Ήταν Παράνομα. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 1(1): 11-30. <https://bit.ly/3ptBo5N>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2021β). *Έξυπνοι, Βλάκες και Απατεώνες*. Αθήνα: Athens Institute. <https://bit.ly/3EwlpYZ>.
- Papanikos, G. T. (2025). Is the Thucydides Trap Relevant to the Rise and Fall of the Ottoman Empire? A Cliometric Analysis. *Athens Journal of Mediterranean Studies* 11(2): 1-17. <https://shorturl.at/rbHn1>.

Παράρτημα

Ερώτηση 8^η: Τι γνώμη έχεις για το άρθρο του Γρηγορίου Θ. Παπανίκου τα «Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν αλλά ήταν παράνομα» που δημοσιεύτηκε στο Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό το 2021;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 13 Δεκεμβρίου 2024

Το άρθρο του Γρηγορίου Θ. Παπανίκου, με τίτλο "*Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, αλλά Ήταν Παράνομα*", δημοσιεύθηκε στο *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* το 2021. Στο άρθρο αυτό, ο συγγραφέας αναλύει την ύπαρξη των λεγόμενων "κρυφών σχολειών" κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υποστηρίζει ότι αυτά τα σχολεία υπήρχαν μεν, αλλά λειτουργούσαν είτε παράνομα είτε υπό συνθήκες που εμπόδιζαν την κανονική τους ανάπτυξη λόγω των περιορισμών της Οθωμανικής διοίκησης.

Ο Παπανίκος προτείνει πως η λειτουργία τους επηρεαζόταν περισσότερο από κοινωνικο-πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, παρά από μια οργανωμένη πολιτική καταστολή. Επίσης, υπογραμμίζει τη σημασία της ζήτησης για ελληνική παιδεία και την εξέλιξή της από το 18ο αιώνα, όταν άρχισαν να ανοίγουν περισσότερα σχολεία με νόμιμο χαρακτήρα.

Το άρθρο αμφισβητεί τη χρήση παραδοσιακής ιστορικής μεθοδολογίας για την ανάλυση του θέματος, θεωρώντας ότι είναι ανεπαρκής για την κατανόηση του φαινομένου. Επικεντρώνεται στην ανάγκη χρήσης εργαλείων από τις κοινωνικές επιστήμες, όπως η οικονομική και πολιτική ανάλυση, για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του ζητήματος.

Η άποψη του συγγραφέα προσφέρει μια εναλλακτική ανάγνωση ενός ευαίσθητου ζητήματος της ελληνικής ιστορίας και εγείρει ενδιαφέρον για περαιτέρω διάλογο και μελέτη σχετικά με το πώς οι κοινωνικοί παράγοντες επηρέασαν την ελληνική παιδεία υπό οθωμανική κυριαρχία. Περισσότερα μπορείτε να δείτε Atiner <https://www.atiner.gr/athacpe/2021-Papanikos-Kryfa-Sxolia-03.pdf>.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η απάντησή της αφορά τη λογική του άρθρου μου, αλλά όχι το θυμικό. Αναμενόμενο! Είναι γνωστό ότι η «κυρία» δεν έχει συναισθήματα, και κατ' επέκταση το επιθυμητικό της είναι νεκρωμένο. Είναι ακόμη μικρή, αλλά θα τα αποκτήσει όλα αυτά στο μέλλον.

Were there *Kryfa Scholeia*? A Conversation with Artificial Intelligence

*Gregory T. Papanikos
President, Athens Institute*

In my article published in the first issue of the magazine in 2021, I claimed: “...that secret schools did exist, but they were illegal.” In this short article, I present a dialogue I had with a very nice and intelligent “lady,” artificial intelligence. I asked her some very specific questions, and I present her answers. At the end I comment on these answers

Σύντομο Άρθρο

Η Συμμετοχική Ανίχνευση Δυνητικών Τοπικών Μελλόντων

Κώστας Μπίσας
Σχεδιαστής Ερευνητής

Εισαγωγή

Είναι γεγονός πως ζούμε σε εποχή και περιοχή όπου η δημοκρατία νοείται ως αδιαπραγμάτευτο δεδομένο, εν τούτοις, μικρότερες και μεγαλύτερες ομάδες πολιτών, κοινωνικών κατευθύνσεων, επαγγελματικών συντεχνιών, επιχειρηματικών συμφερόντων, πολιτικών πεποιθήσεων, ιδεολογικών τάσεων και συζητήσεων καθημερινών πολιτών συχνά περιεργάζονται ερωτήματα σχετικά με το εάν πράγματι έχουμε αντικειμενική και πλουραλιστική αντιπροσώπευση στα κοινά. Ακούγονται απόψεις για «απολιτίκ» πολίτες [άραγε είναι δόκιμος όρος:], για μη αντιπροσωπευτική δημοκρατία, για δημοκρατία των λίγων, των ισχυρών, ή πιο πρόσφατα για μπρολιγαρχία (Samuel, 2025) – ολιγαρχία των εξαιρετικά λίγων αρρένων που ηγούνται της παγκόσμιας τεχνολογικής εξέλιξης και κατέχουν πλέον σημαντικό πλούτο.

Σε αυτό το πνεύμα της εποχής, αναθεωρητικό πρακτικών και απόψεων, που δημιουργεί αίσθηση απώλειας κεκτημένων και προκαλεί την αναζήτηση νέων συνθηκών αντιπροσωπευτικής ισορροπίας, ίσως είναι ενδιαφέρουσες, για κάποιους, τεχνικές και μέθοδοι με τις οποίες ενδυναμώνονται οι πιο αδύναμες και προς περιθωριοποίηση «φωνές». Μέθοδοι με τις οποίες, ομάδες πολιτών, κατοίκων τοπικών κοινοτήτων και ενδιαφερόμενων σε συγκεκριμένες θεματικές μπορούν να συν-δημιουργήσουν τις βάσεις για τη συν-απόφαση στα θέματα που τους αφορούν και τους αγγίζουν άμεσα. Οι μέθοδοι αυτές θα μπορούσαν να καλλιεργούν κλίμα συστηματικής εποικοδομητικής συζήτησης, δίχως πάθη, με άρτια επιχειρηματολογία μέσω λόγου και πράξης για συν-αποφασισμένους στόχους, δίνοντας χώρο και αξία σε ισότιμη διαπραγμάτευση και διατύπωση ιδανικών και επιθυμιών, με τρόπο που να οικοδομείται στέρεα η επόμενη μέρα της καθημερινότητας των εμπλεκομένων. Ο συν-σχεδιασμός και η συμμετοχικότητα είναι προσεγγίσεις που για τους δημιουργούς και αρχιτέκτονες της αλλαγής αποτελούν προσφιλείς τρόπους προσέγγισης ατόμων, ομάδων, ενδιαφερομένων, μικρότερου και μεγαλύτερου πλήθους, φέροντας πλεονεκτήματα στην εφαρμογή τους, αλλά και προκλήσεις στην ενεργοποίησή τους. Προαπαιτούμενη για την αποτελεσματικότητά τους είναι η δέσμευση του συνόλου στην αξία της συνεργατικότητας, με γνήσιες μεταξύ αλλήλων προθέσεις κατά τη συνεργατική διαδικασία (Khan, 2025).

Στο παρόν κείμενο αναφέρονται εμπειρίες από την έμπρακτη εφαρμογή της προσέγγισης του *Design Fiction* (Near Future Laboratory, 2022) για τον

πληθοπορισμό ιδεών για τα μέλλοντα μιας τοπικής κοινότητας. Αφορμή αποτελεί η συλλογή νεότερων σκέψεων του εισηγητή έπειτα από τη συγγραφή, παρουσίαση και διαμοιρασμό της επιστημονικής δημοσίευσης 'Vovousa 2048: a Design Fiction workshop imagining the future in a rural and remote area in Greece' (Bissas, 2024), τον Ιούνιο του 2024, στο διεθνές συνέδριο της *Design Research Society, DRS2024*¹, στην Βοστώνη. Στη δημοσιευμένη εργασία παρουσιάζονται η διαδικασία, ο βηματισμός και τα αποτελέσματα του συμμετοχικού εργαστηρίου *Design Fiction* «Βωβούσα 2048», που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Βωβούσας² τον Ιούλιο του 2023, και πλέον βρίσκεται ελεύθερα προσβάσιμη στην ηλεκτρονική βιβλιοθήκη του εκδότη.

Συμμετοχικό Εργαστήριο για την Ανάδυση Τοπικών Μελλόντων

Η σχέση του γράφοντος με το Φεστιβάλ Βωβούσας ξεκίνησε με την επίσκεψή του στο ομώνυμο χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου το 2022, με αφορμή τη διεξαγωγή του Φεστιβάλ – μιας από-τα-κάτω καλλιτεχνικού περιεχομένου δράσης για την κοινοποίηση, ανάδειξη, συζήτηση και παρουσίαση επιπτώσεων περιβαλλοντικών ζητημάτων της περιοχής. Στην επόμενη διοργάνωσή του, το καλοκαίρι του 2023, ο εισηγητής διοργάνωσε το εργαστήριο *Design Fiction* «Βωβούσα 2048» με σκοπό αφενός να αποτελέσει ενδιαφέρουσα δράση για το πρόγραμμα του Φεστιβάλ και τους επισκέπτες του και αφετέρου να αποτελέσει για τον ίδιο ένα πεδίο για πειραματισμό ιδεών και δοκιμής μιας συμμετοχικής μεθόδου για τη δομημένη και στοχοπροσηλωμένη ενεργοποίηση της φαντασίας ατόμων που δεν ανήκουν κατ' ανάγκη στον δημιουργικό χώρο. Οι συμμετέχοντες στο εργαστήριο δήλωσαν το ενδιαφέρον τους στην ιστοσελίδα και τα γραφεία του Φεστιβάλ, ενώ ο εισηγητής, αν και σχεδιαστής, έλαβε τον ρόλο του οικοδεσπότη και τοποτηρητή της διαδικασίας του εργαστηρίου, κρατώντας τον ρυθμό του και υποκινώντας τους συμμετέχοντες προς τη σύνθεση, οργάνωση και άρτια παρουσίαση των σκέψεών τους.

Συνοπτικά, κατά το εργαστήριο, στο διάστημα 25-28 Ιουλίου 2023, 10 συμμετέχοντες επισκέπτες του Φεστιβάλ και του χωριού ανταποκρίθηκαν στην παρακάτω πρόσκληση:

«Είναι Κυριακή πρωί, 26 Ιουλίου 2048.

Ετοιμαζόμαστε να λάβουμε μέρος στις εκδηλώσεις της ημέρας, στην Βωβούσα.

Τι μας περιμένει άραγε; Με ποιους θα συνυπάρξουμε;

Ποιοι διοργανώνουν τις εκδηλώσεις και με τι αφορμή;

Τι σχέση έχουν με τον ποταμό Αώο και την τεχνολογία του 2048;»

¹DRS 2024 Boston, Resistance, Recovery, Reflection, Reimagination, <https://www.drs2024.org>.

²Φεστιβάλ Βωβούσας, <https://vovousafestival.gr>.

Σκοπός του εργαστηρίου ήταν, οι συμμετέχοντες:

- να εκτεθούν σε ζητήματα που απασχολούν την τοπική κοινότητα, όπως: η εξέλιξη του δημογραφικού, οι τρόποι παραγωγής ενέργειας και χρήσης της τεχνολογίας, οι επιπτώσεις από την κατασκευή υποδομών για τη διαχείριση υδάτινων πόρων στην ευρύτερη περιοχή, οι διαθέσιμοι εναλλακτικοί τρόποι επιχειρείν,
- να εμπλακούν στην καθημερινότητά της περιοχής και πιο συγκεκριμένα στα δρώμενα και τους εορτασμούς που συμβαίνουν κατά την ετήσια γιορτή και το πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής στις 26 και 27 Ιουλίου στην Βωβούσα,
- να συζητήσουν και να στοχαστούν εκδοχές του μέλλοντος του χωριού, αποτυπώνοντάς τις μέσω της δημιουργίας χειροπιαστών αντικειμένων από το έτος 2048, και τέλος
- να παρουσιάσουν τις προτάσεις τους την τελευταία ημέρα του εργαστηρίου στους κατοίκους και επισκέπτες του χωριού, όχι ως πρόταση για το μέλλον, αλλά ως αφορμή για συζήτηση σχετικά με το είδος του μέλλοντος που μπορεί να επιθυμούν οι κάτοικοι.

Οι προτάσεις που προέκυψαν εξέτασαν ένα σενάριο για το 2048, όπου ο ποταμός Αώος, που διασχίζει την Βωβούσα, παραμένει ελεύθερης ροής, ενώ η πλειονότητα των κατοίκων βρίσκονται στο χωριό για περιορισμένο χρόνο. Συζητούν, έτσι, θέματα για τον τρόπο οργάνωσης της κοινότητας στο μέλλον, τις δραστηριότητες που συμβαίνουν σε αυτή, τους λόγους και τον τρόπο με τον οποίο άνθρωποι επισκέπτονται τον τόπο, το πώς παράγεται και διαχειρίζεται η ενέργεια αλλά και το πώς ο τόπος αποτελεί πεδίο διεπαφής μεταξύ ανθρώπινων αισθήσεων και συναισθημάτων, και ατομικών και συλλογικών πράξεων. Οι συζητήσεις που ανέκυψαν στο κοινό κατά την παρουσίαση των προτάσεων, έφεραν στο προσκήνιο ζητήματα υποδομών και υπερτουρισμού, υποβόσκουσες εντάσεις μεταξύ ομάδων συμφερόντων, αλλά και τρόπους με τους οποίους η κοινότητα, από-τα-κάτω, θα μπορούσε να ετοιμάζει αντιπροτάσεις και εναλλακτικές.

Ενεργοποίηση της Συμμετοχικότητας

Το κάλεσμα συμμετοχής στο εργαστήριο ήταν ανοιχτό προς όλους τους ενήλικες. Παρόλα αυτά, δεν εμφανίστηκαν συμμετέχοντες από το χωριό. Δικαιολογημένα, λοιπόν, οι σύνεδροι στην Βοστώνη, κατόπιν της παρουσίασης της εργασίας, αναρωτήθηκαν γιατί στο εργαστήριο δεν έλαβαν μέρος εντόπιοι αλλά οι συμμετέχοντες ήταν επισκέπτες του χωριού. Αν και η πρόσκληση του εργαστηρίου έγινε μέσω της ιστοσελίδας και των κοινωνικών δικτύων, τόσο του Φεστιβάλ, όσο και του εισηγητή, αυτό δεν στάθηκε ικανό να κινητοποιήσει συμμετοχές από το χωριό, ενώ έλλειπε επικοινωνιακός μηχανισμός για την προσέλκυση συμμετεχόντων συγκεκριμένης φυσιογνωμίας. Ενδέχεται η έλλειψη εντόπιων συμμετοχών να οφείλεται στην οριοθέτηση του εργαστηρίου ως ενδιαφέρουσας δημιουργικής δράσης στο πλαίσιο του Φεστιβάλ, στην

περιρρέουσα θεώρηση πως οι δραστηριότητες του Φεστιβάλ απευθύνονται κυρίως σε επισκέπτες παρά σε εντόπιους, ή στην αρχικά μη αποδεικνυόμενη αξία των αποτελεσμάτων του εργαστηρίου για τους ίδιους.

Κατά συνέπεια, όταν το επόμενο καλοκαίρι του 2024 προτάθηκε εκ νέου η διεξαγωγή του εργαστηρίου στο πλαίσιο του Φεστιβάλ, με θεματική που αφορούσε τις καθημερινές δραστηριότητες του έτους 2048, έγιναν κάποιες διαφοροποιήσεις στην πρόσκληση από τον εισηγητή. Πέραν των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ενεργοποιήθηκαν προσωπικές επαφές και δίκτυο του εισηγητή, ενώ τα επικοινωνιακά μέσα του Φεστιβάλ ενεργοποιήθηκαν από την αρχή του καλοκαιριού. Ταυτόχρονα, με επιπλέον εφόδιο την αναφερθείσα επιστημονική δημοσίευση (Bissas, 2024) και τα αποτελέσματα του εργαστηρίου της προηγούμενης χρονιάς, ως τεκμηρίων της αξίας της δημιουργικής άσκησης για τη θεωρητική σύλληψη εναλλακτικών τοπικών μελλόντων, προσκλήθηκαν περαιτέρω ερευνητικές κοινότητες και ομάδες εργασίας. Ο προγραμματισμός του εργαστηρίου έγινε για το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου, χωρίς να περιλαμβάνει τις εορταστικές εκδηλώσεις της 26^{ης} Ιουλίου. Ταυτόχρονα, ζητήθηκε από τους διοργανωτές του Φεστιβάλ να διατεθούν κάποιες θέσεις στο εργαστήριο δωρεάν σε κατοίκους, ώστε να ενισχυθούν τοπικές συμμετοχές. Εντούτοις, οι συμμετοχές παρέμειναν, λίγες ημέρες πριν τη διεξαγωγή του εργαστηρίου, σε χαμηλό μονοψήφιο αριθμό, κάτι που οδήγησε στη ματαίωσή του.

Από Δημιουργική Άσκηση σε Στρατηγική Δράση

Η πρόθεση του εισηγητή είναι να εξερευνήσει εφαρμογές της συμμετοχικής δημιουργικής διαδικασίας παραγωγής μελλοντικών απτών πραγματικοτήτων μέσω του *Design Fiction*, έχοντας τη συμπίεση όσων επιθυμούν να συζητήσουν νηφάλια τα δυνητικά μέλλοντά τους. Εάν το εργαστήριο «Βωβούσα 2048» τοποθετήθηκε αρχικά ως μια ενδιαφέρουσα δημιουργική άσκηση, κατόπιν της πρώτης υλοποίησής του κατέδειξε την αξία του, προσφέροντας χώρο να εκφραστούν από-τα-κάτω οράματα για την τοπική ανάπτυξη. Υπό αυτό το πρίσμα, είναι δραστηριότητα που απαιτεί αφοσίωση χρόνου, πόρων και διάνοιας, τόσο από τους συμμετέχοντες, όσο και από τους διοργανωτές, προκειμένου να προσδώσει στον δυνητικά «ωφελούμενο» τόπο τα ευεργετικά αποτελέσματα του πληθοπορισμού δομημένων αδέσμευτων ιδεών.

Συνεπώς, πλέον, δεν λογίζεται αποκλειστικά ως δημιουργική άσκηση, αλλά ως απαραίτητο βήμα στον στρατηγικό σχεδιασμό για την ανάπτυξη της περιφέρειας, όπου οι χαμηλότερες σε ένταση «φωνές» ακούγονται ισότιμα με τις δυνατότερες και συχνά επισκιάζουσες. Στην επόμενη έκδοσή του, το εργαστήριο θα χρειαζόταν, εκτός από συγκεκριμένο πεδίο δράσης, και τη δέσμευση διοργανωτών και συμμετεχόντων για μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη συμμετοχή, με σκοπό τη διαρκή επανεξέταση των ευρημάτων του. Έτσι, με την τακτική αντιπαραβολή αποτυπωμένων θεωρητικών συλλήψεων και τρέχουσας πραγματικότητας, τη μελέτη των μεταξύ τους αποκλίσεων και τη συστηματική επανεκτέλεση του εργαστηρίου για την ενημέρωση μεθόδων, σκέψεων, προτάσεων και της βιβλιοθήκης τοπικών μελλόντων υπό το πρίσμα των νεότερων

αλλαγών, δύναται να οργανωθεί ένας τοπικός μηχανισμός πληθοπορισμού και συνομιλίας για το άυλο και νεφελώδες μέλλον, κάνοντάς το σταδιακά πιο απτό και διαχειρίσιμο, παρόλες τις αβεβαιότητες.

Η προσέγγιση αυτή μπορεί να συμβάλλει καταλυτικά στο έργο Εργαστηρίων Καινοτομίας του Δημόσιου Τομέα (Ferreira, 2024), για την από-τα-κάτω πολυ-αισθητηριακή ανίχνευση προσδοκιών και επιθυμιών για το μέλλον, και μπορεί τακτικά να ανατροφοδοτεί με ιδέες, εκφρασμένες ανάγκες, ανησυχίες και προβλήματα, την ανώτερη κρατική αρχή, αποδίδοντας αποτελέσματα πιο πλούσια από παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους, όπως ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις, που συχνά «συνομιλούν» με το παρόν.

Μπορεί δηλαδή η τακτική δομημένη ενεργοποίηση της φαντασίας των κατοίκων ενός τόπου να είναι, υπό όρους, μια στρατηγική δράση για να ανιχνεύονται συμμετοχικά τα δυνητικά τοπικά μέλλοντα, μέσα στα οποία θα αναγνωρίζονται τα επιθυμητά μέλλοντα.

Βιβλιογραφία

- Bissas, C. (2024). Vovousa 2048: a Design Fiction workshop imagining the future in a rural and remote area in Greece. In C. Gray, E. Ciliotta Chehade, P. Hekkert, L. Forlano, P. Ciuccarelli, P. Lloyd (eds.), *DRS2024: Boston*, 23–28 June, Boston, USA. <https://dl.designresearchsociety.org/drs-conference-papers/drs2024/researchpapers/284/>.
- Ferreira, M. (2024). Renegotiation and Maintenance: Conceptualizing Interactions of a Public Sector Innovation Lab from a Governance Perspective. *International Journal of Design* 18(3).
- Khan, S. (2025). *The commitment to collaborate*. Aeon. <https://aeon.co/essays/commitment-and-cooperation-a-coevolutionary-relationship>.
- Near Future Laboratory (2022). *What is Design Fiction?* https://www.youtube.com/watch?v=t_UT78JOauM.
- Samuel, S. (2025). *The brologarchs have a vision for the new Trump term. It's darker than you think*. <https://www.vox.com/future-perfect/395646/trump-inauguration-brologarchs-musk-zuckerberg-bezos-thiel>.

Βιβλιοπαρουσίαση

Οι Γεύσεις των Ελλήνων του Ανδρέα Χάρου, Τόμος 1 & 2

(Αθήνα: Εκδόσεις ΤΟ ΒΗΜΑ/ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ Α.Ε., 2025)

Αφροδίτη Γ. Παπανίκου

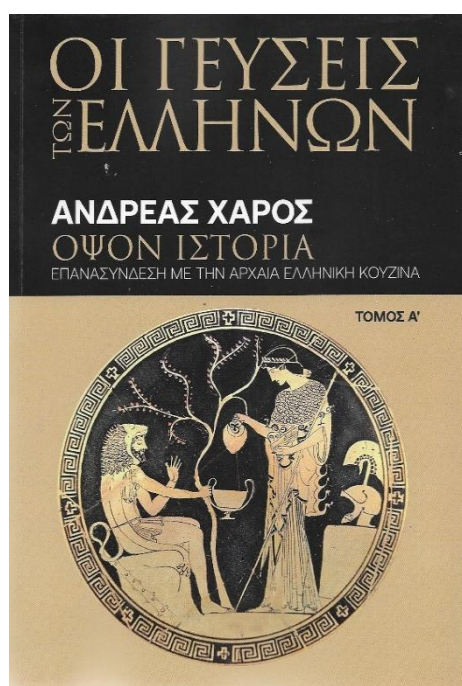
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Oxford Brookes University, U.K.

Το Αθηναϊκό Ινστιτούτο οργανώνει από το 1995 ακαδημαϊκά συμπόσια αντίστοιχα με εκείνα που διοργανώνονταν στην αρχαία Αθήνα. Ιδιαίτερα, το Συμπόσιο του Πλάτωνα έχει χρησιμοποιηθεί ως οργανωτικό πρότυπο για τις ακαδημαϊκές συναντήσεις. Τα τελευταία χρόνια, με την απόκτηση κατάλληλων χώρων, το Αθηναϊκό Ινστιτούτο καθιέρωσε και την οργάνωση ενός δείπνου βασισμένου σε συνταγές από την αρχαία Αθήνα, όπως αυτές αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στο έργο Δειπνοσοφισταί του Αθήναιου.

Συνεπώς, με μεγάλη χαρά παρουσιάζουμε εδώ το βιβλίο του Ανδρέα Χάρου, που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 2022 και κυκλοφόρησε το 2025 από την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ σε δύο τόμους: Ανδρέας Χάρου (2025), «Οι γεύσεις των Ελλήνων: ὄψον ιστορία-επανασύνδεση με την αρχαία ελληνική κουζίνα». Αθήνα: ΤΟ ΒΗΜΑ/ ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ.

Το βιβλίο οργανώνεται σε δεκαέξι κεφάλαια. Στην αρίθμηση του πίνακα περιεχομένων αναφέρονται ΙΖ' κεφάλαια, διότι έγινε λάθος και δεν αναφέρεται το ΙΕ' κεφάλαιο. Λεπτομέρειες, θα μου πείτε. Ναι, αλλά την ίδια «τσαπατσουλιά» είχαμε επισημάνει και σε μία άλλη έκδοση βιβλίου της εφημερίδας ΤΟ ΒΗΜΑ, βλ. Παπανίκος (2024).

Το βιβλίο ξεκινά με μια εισαγωγή στη μυθολογία και στους θεούς, προσφέροντας μια ιστορική αναδρομή από την παλαιολιθική εποχή έως σήμερα. Εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι εξασφάλιζαν τις πρώτες ύλες, τα μαγειρικά τους σκεύη και πώς όλα αυτά εξελίχθηκαν μέχρι τη σύγχρονη εποχή, με την υπερπληθώρα πληροφοριών γύρω από τη γαστρονομία. Κάθε εποχή συνεισέφερε μοναδικά στοιχεία στη διαμόρφωση της γαστρονομίας.

Στα επόμενα κεφάλαια θα εξεταστεί η οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας από τα κλασικά χρόνια και τις διατροφικές συνήθειες που αναπτύχθηκαν, ανάλογα με τις διαθέσιμες πρώτες ύλες, τις μαγειρικές πρακτικές και τη συνήθεια του κοινού τραπέζιού, που έθεσαν τις βάσεις για τη σημερινή μας διατροφική κληρονομιά.

Από τα αρχαία χρόνια, οι Έλληνες βασιζόνταν στην αγροτική παραγωγή και τη γεωργία, αξιοποιώντας στο έπακρο τους καρπούς της γης. Η μεγάλη σοδειά σταφυλιών οδήγησε στην ανάπτυξη της αμπελουργίας, καθιστώντας τους Έλληνες πρωτοπόρους στην παραγωγή οίνου. Το κριθάρι, το σιτάρι, το μέλι και η ελιά αποτέλεσαν θεμελιώδη στοιχεία της αγροτικής παραγωγής τους.

Από αρχαία συγγράμματα γνωρίζουμε επίσης ότι οι Έλληνες ασχολούνταν ενεργά με την κτηνοτροφία και την αλιεία. Μάλιστα, η κατοχή μεγάλου αριθμού ζώων θεωρούνταν, μέχρι και τον 19^ο αιώνα, σύμβολο πλούτου και ευημερίας.

Στο Κεφάλαιο Ε γίνεται αναφορά στη δημιουργία της πόλης-κράτους και εξετάζεται η δομή των αρχαιοελληνικών κοινωνιών. Η βασική κοινωνική δομή ήταν πατριαρχική, με όλα τα μέλη της οικογένειας να βρίσκονται υπό την απόλυτη εξουσία του οικογενειάρχη.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πόλη της Αθήνας, η οποία κατά τον «Χρυσό Αιώνα» ανέδειξε τα ιδανικά της Ελευθερίας, της Αυτονομίας και της Αυτάρκειας. Οι Αθηναίοι, όπως και οι πολίτες άλλων ελληνικών πόλεων, αγωνίζονταν για την ανεξαρτησία από κάθε ξένη επιρροή, προστατεύοντας την αυτοκυριαρχία της πόλης τους.

Επιπλέον, παρουσιάζονται οι νόμοι του Σόλωνα, που περιλάμβαναν σημαντικές διατάξεις σχετικές με το φαγητό, οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση και την καθιέρωση των διατροφικών συνηθειών των αρχαίων Ελλήνων.

Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στους Έλληνες, οι οποίοι είναι παγκοσμίως γνωστοί για τη φιλοξενία τους. Ο όρος «φιλοξενία» είναι μοναδικός στη γλώσσα μας και η έννοιά του ανάγεται στα αρχαία χρόνια (Jones, 2022, Jones, 2024). Για τους αρχαίους Έλληνες, ήταν αδιανόητο ένας ξένος να ζητήσει φαγητό ή στέγη και να μην του προσφερθούν, καθώς υπήρχε πάντα ο φόβος μήπως ήταν κάποιος θεός μεταμφιεσμένος (Papanikos, 2020).

Οι Έλληνες συνήθιζαν να τρώνε όλοι μαζί, είτε εντός οικίας είτε σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, θέτοντας τις βάσεις για αυτό που σήμερα αποκαλούμε «μαζική εστίαση». Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει εκτενής αναφορά στα συμπόσια – τις γιορτές και τα έθιμα της εποχής, καθώς και στις κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως ο γάμος, η βάφτιση και οι τελετές θανάτου.

Τα συμπόσια στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσαν μία από τις πιο χαρακτηριστικές κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ήταν συγκεντρώσεις που συνδύαζαν το φαγητό, το ποτό και την πνευματική συζήτηση, και αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Για τους αρχαίους Έλληνες, η φιλοσοφία τους συνοψιζόταν στη φράση «νους υγής εν σώματι υγιεί». Ο αθλητισμός αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της εκπαιδευτικής τριάδας των αρχαίων, μαζί με τη γνώση και τη μουσική παιδεία. Λόγω της βαρύτητας που έδιναν στον αθλητισμό, δεν θα μπορούσαν να

αγνοήσουν τη σημασία της διατροφής και τη σύνδεση μεταξύ των δύο (Rodrigues dos Santos et al., 2022).

Για την ενδυνάμωση των αθλητών, δημιουργήθηκαν διάφορα προγράμματα διατροφής (πρώιμες μορφές διαιτών), τα οποία βασίζονταν αποκλειστικά σε θρεπτικά συστατικά, ώστε να λαμβάνουν όλα όσα χρειάζονταν. Εκτός από τους αθλητές, γίνεται αναφορά στη διατροφή άλλων ομάδων, όπως των πολεμιστών, των Σπαρτιατών, των αγροτών, των ναυτικών, αλλά και των γυναικόπαιδων. Σε κάθε ομάδα υπήρχαν διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις ανάγκες τους.

Στο τέλος αυτού του κεφαλαίου, θα εξεταστεί η χρήση των τροφών για την ίαση διαφόρων ασθενειών. Η αξιοποίηση των τροφών στην ιατρική ήταν ιδιαίτερα σημαντική κατά την αρχαιότητα, καθώς δεν υπήρχαν φάρμακα όπως τα γνωρίζουμε σήμερα. Τα βότανα της ελληνικής φύσης αποτέλεσαν τα πρώτα «φάρμακα», με τις ιδιότητές τους να καταγράφονται και η χρήση τους να προτείνεται. Ακόμα και σήμερα, πολλά από αυτά τα βότανα συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται.

Στον δεύτερο τόμο του βιβλίου εξετάζονται οι πρώτες ύλες και τα παράγωγά τους. Οι αρχαίοι Έλληνες έβραζαν σπόρους που δεν χρησιμοποιούσαν στην αρτοποιία, καταναλώνοντάς τους είτε ολόκληρους είτε πολτοποιημένους. Στη σύγχρονη εποχή, αυτοί οι σπόροι είναι γνωστοί ως όσπρια, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τα ρεβίθια, τα οποία αναφέρονται στα έργα του Ομήρου και της Σαπφούς. Παρόμοια, γίνεται αναφορά και στα δημητριακά στα ομηρικά έπη.

Μεγάλο μέρος της διατροφής των αρχαίων Ελλήνων αποτελούσαν τα λαχανικά, τα οποία ήταν η βάση της διατροφής τους. Ήταν οικονομικά προσιτά και, σύμφωνα με τους ιατρούς της εποχής, πηγή ευζωίας και υγείας. Η ελιά, σύμβολο της αρχαίας Ελλάδας, κατείχε κεντρική θέση στην καθημερινότητά τους, τόσο ως καρπός όσο και ως ελαιόλαδο. Όπως αναφέρθηκε και στον πρώτο τόμο, τα αρωματικά φυτά και βότανα ήταν σημαντικό μέρος της καλλιέργειας των Ελλήνων και αποτελούν τη βάση για τα σημερινά μπαχαρικά και καρυκεύματα.

Παράλληλα, όπως τα λαχανικά, έτσι και τα φρούτα ήταν εξίσου σημαντικά στη διατροφή. Στην αρχαιότητα, ως φρούτα θεωρούνταν οι καρποί όπως τα καρύδια, τα αμύγδαλα και τα φουντούκια. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στο κυνήγι και στα θηράματα, τα οποία αποτέλεσαν βασικό στάδιο επιβίωσης για τους ανθρώπους, μαζί με την καλλιέργεια της γης και την αλιεία.

Καθώς η Ελλάδα περιβάλλεται από θάλασσα, ήταν φυσικό επακόλουθο οι αρχαίοι Έλληνες να ασχοληθούν και με τα θαλασσινά (Balata et al., 2019). Ήταν από τους πρώτους λαούς στον κόσμο που ασχολήθηκαν με την εκτροφή θαλασσινών και στη συνέχεια πρωτοπόροι στην τεχνική παστώματος ψαριών.

Στο επόμενο κεφάλαιο, θα γίνει αναφορά στα παράγωγα των πρώτων υλών, καθώς και στις μεθόδους συντήρησής τους. Ο μεγαλύτερος εχθρός του ανθρώπου είναι η πείνα, και αυτός ο φόβος τον ώθησε να βρει τρόπους, με τη βοήθεια της φύσης, της παρατηρητικότητας και της εφευρετικότητάς του, να επεξεργαστεί τα τρόφιμα και να αναπτύξει την τεχνολογία των τροφίμων. Μέσω της παρατήρησης και της καταγραφής των λαθών, οι άνθρωποι κατάφεραν να δημιουργήσουν τον άρτο, διάφορα γλυκίσματα, να παρασκευάσουν το τυρί με το πήξιμο του γάλακτος, τον οίνο και άλλα ποτά, το ξύδι, καθώς και τα αλίπαστα και τα αλλαντικά.

Η φωτιά, για τους αρχαίους, συμπυκνώνει σε μια λέξη τη μαγειρική της αρχαιότητας. Για αυτούς, η φωτιά άλλαξε τον κόσμο που γνώριζαν και αποτέλεσε την αρχή του τέλους της ωμοφαγίας και την αρχή της κατανάλωσης ψημένου κρέατος, και εν τέλει την αρχή της μαγειρικής. Στην αρχαία Ελλάδα δημιουργήθηκε και αυτό που σήμερα ονομάζουμε φούρνο. Οι αρχαίοι Έλληνες άρχισαν να ψήνουν μέσα σε λάκκους, και αυτή η μέθοδος ψησίματος διατηρήθηκε μέχρι και τα νεότερα χρόνια, γνωστό ως κλέφτικο.

Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν μια διατροφή βασισμένη σε φυσικά και απλά υλικά, που περιλάμβανε σιτηρά όπως το σιτάρι και το κριθάρι, λαχανικά και φρούτα, ελαιόλαδο, ψάρια και θαλασσινά, καθώς και κρέας, που καταναλωνόταν κυρίως σε γιορτές και ειδικές περιστάσεις. Το μέλι και τα γαλακτοκομικά προϊόντα, όπως το τυρί και το γιαούρτι, ήταν επίσης κοινά, ενώ το κρασί είχε κεντρικό ρόλο στις κοινωνικές εκδηλώσεις. Η διατροφή τους συνδυαζόταν με τη χρήση βοτάνων και αρωματικών φυτών, τα οποία είχαν και θεραπευτικές ιδιότητες. Η διατροφή αυτή αντανάκλασε τη φιλοσοφία τους για υγιεινό τρόπο ζωής, που περιλάμβανε την άσκηση και τη σωματική ευεξία. Πολλοί συγγραφείς, στα έργα τους, αναφέρονται στις συνήθειες, τις ανάγκες και τις αγωνίες που σχετίζονται με το φαγητό.

Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στον μαγειρικό εξοπλισμό των αρχαίων Ελλήνων, ο οποίος περιλάμβανε διάφορα εργαλεία και σκεύη για την προετοιμασία, το μαγείρεμα και την αποθήκευση τροφίμων. Χρησιμοποιούσαν κατασάρωλες και καζάνια από πηλό ή μέταλλο για βράσιμο και μαγείρεμα, καθώς και τηγάνια για το τηγάνισμα. Οι μύλοι χρησιμοποιούνταν για το άλεσμα των δημητριακών, ενώ για το ψήσιμο, οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν φούρνους ή λάκκους ψησίματος. Επιπλέον, χρησιμοποιούσαν πήλινα αγγεία και αμφορείς για την αποθήκευση υγρών όπως κρασί και λάδι, ενώ καλάθια και σκεύη χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση τροφίμων και τη μεταφορά τους.

Κλείνοντας το βιβλίο, ο συγγραφέας αναλύει τη γέννηση της σύγχρονης ελληνικής και δυτικής κουζίνας, καθώς και την κουλτούρα και τον πολιτισμό του φαγητού (Claval, Jourdain Annequin 2018, Harris 2016)). Παρά τις εξωτερικές επιδράσεις, οι Έλληνες διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα τους στη μαγειρική, ο οποίος βασίζεται κυρίως στους τρόπους διατροφής των αρχαίων. Θα γίνει αναφορά στις διατροφικές συνήθειες που παρέμειναν αναλλοίωτες με το πέρασμα του χρόνου, αλλά με διαφορετικά ονόματα, καθώς και στην καταγραφή στοιχείων που μας συνδέουν με τους προγόνους μας. Αυτή τη σύνδεση επιθυμεί να αναδείξει ο συγγραφέας, τονίζοντας ότι η ιδανική διατροφή και η βιωσιμότητά μας μπορούν να επιτευχθούν μέσω των αρχαίων Ελλήνων. Ενώ οι αρχαίοι μπορεί να επέλεξαν αυτή τη διατροφή λόγω άγνοιας ή φτώχειας, είναι η βάση για μια σωστή διατροφή και μια υγιεινή καθημερινότητα. Κλείνοντας, παρατίθενται πέντε συνταγές, που ακολουθώντας τις οδηγίες, μπορεί κανείς να δημιουργήσει πιάτα και να ζήσει λίγο σαν αρχαίος Έλληνας, συμμετέχοντας σε ένα «σμπόσιο»!

Βιβλιογραφία

Balata, G., Camerada, V., Panai, E., Mariotti, G., Tola, A. (2019). Connecting nautical tourism and agro-food industry as a way to boost competitiveness and sustainability of

- mediterranean destinations. The case of Cambusa project. *Athens Journal of Tourism* 6(4): 225-244. <https://www.athensjournals.gr/tourism/2019-6-4-2-Balata.pdf>.
- Claval, P., Jourdain Annequin, C. (2018). The dynamics of mediterranean food cultures in periods of globalization. *Athens Journal of Mediterranean* 4(3): 225-242. <https://www.athensjournals.gr/mediterranean/2018-4-3-4-Claval.pdf>.
- Harris, K. J. (2016). Culture and theory: Considerations for the ethnic restaurant and food safety culture. *Athens Journal of Tourism* 3(4). <https://www.athensjournals.gr/tourism/2016-3-4-1-Harris.pdf>.
- Jones, P. (2022). Plant-based food in the hospitality industry: An exploratory case study of leading fast-food outlets. *Athens Journal of Tourism* 9(2): 63-76. <https://www.athensjournals.gr/tourism/2022-9-2-1-Jones.pdf>.
- Jones, P. (2024). Wellness in the global hospitality and tourism industry. *Athens Journal of Tourism* 11(3): 225-238. <https://www.athensjournals.gr/tourism/2024-11-3-3-Jones.pdf>.
- Papanikos, G. T. (2020). Philoxenia and Xenophobia in Ancient Greece. *Athens Journal of Mediterranean Studies* 6(3): 237-246. <https://bit.ly/3Eymyz0>.
- Rodrigues dos Santos, J. A., Lopes da Silva, D. J., Pizzaro, A. (2022). Nutritional status and adequacy of dietary intake of an elite 1000m flat water kayak paddler. *Athens Journal of Sports* 9(3): 161-174. <https://www.athensjournals.gr/sports/2022-9-3-3-Santos.pdf>.

Βιβλιοπαρουσίαση

Μαύρο Κορίτσι, Λευκό Κορίτσι της Τζόις-Κάρολ Οουτς & σε μετάφραση Αύγουστου Κορτώ

(Αθήνα: Καστανιώτης, 2008)

Αγγελική Λάβδα

Ένα μυθιστόρημα που πραγματεύεται τον ρόλο που διαδραματίζει η παιδική ηλικία στην διαμόρφωσή μας: το πως παρεμποδίζεται η δημιουργία της ανθρώπινης συνείδησης αλλά και για το πως δημιουργείται. Επίσης καταπιάνεται με το θέμα της διαφορετικότητας όπως στο «Η Αλεπουδίτσα» της Μαίρης Γουέμπ. Διαδραματίζεται στις Ηνωμένες Πολιτείες με αναφορές από ανθρώπους που πάλεψαν για την αποδοχή, με συνέπεια συχνά να έχει επηρεαστεί η ζωή τους και να έχουν ζήσει στο περιθώριο την απώλεια μιας ήσυχης καθημερινότητας. Εδώ υπάρχουν και οι δύο αντιμετώπισεις. Από την μία πλευρά η πλειοψηφία λευκών διδασκόντων και φοιτητριών, καθώς και δύο παρέες νεαρών έγχρωμων αποφεύγουν το θέμα και είναι προσηγείς για να αποφύγουν εντάσεις. Για να αντιληφθούμε σε τι βαθμό μπορεί να φτάσει αυτή η τακτική, μπορούμε να ανατρέξουμε στο μυθιστόρημα «Το ανθρώπινο Στίγμα» του Φίλιπ Ροθ.

Αυτό που μας συναρπάζει εδώ είναι η Τζένα και το πως ταυτίζεται μαζί της κάποιο νεαρό άτομο που δεν έλαβε ζεστασιά και υποστήριξη από τους γονείς του, τους ώριμους ή ανώριμους και ανταγωνιστικούς, αφού δεν βρήκαν το δρόμο τους. Έτσι το άτομο αυτό παρακολουθεί και προσπαθεί να έρθει κοντά στο κορίτσι που διαβάζοντας το βιβλίο μοιράζονται το ίδιο καθιστικό. Και τα παιδιά (ο γιος και η κόρη) μεγαλώνοντας βρήκαν με άπειρες δυσκολίες το δικό τους δρόμο ή δεν τον βρήκαν επειδή απέφυγαν να κρίνουν τους γονείς τους και να περπατήσουν τον δικό τους δρόμο. Άλλο θέμα είναι η ανεξαρτησία των μορφωμένων, η επιθυμία να γνωρίσουν και να ερευνήσουν. Επίσης η αμφιβολία των λιγότερο σπουδασμένων ή και των θρησκευόμενων, και ενίοτε και ο φθόνος, η καχυποψία, η μισαλλοδοξία. Ακόμη ένας διάχυτος φόβος για το ότι κατασκοπεύεται η ζωή των πολιτών.

Ο κύριος χαρακτήρας, η Τζένα Μιντ, γίνεται δεκαοκτώ χρονών, αποχαιρετά το Τσαντς Φορντ, φρούριο για πολλούς αντιρρησίες, αλλά για την ίδια ένα μη ασφαλές, μήτε καθοδηγητικό σπίτι των σε διάσταση γονιών της - την οποία διάσταση διαψεύδει η εξαρτημένη από ουσίες μητέρα - και *(πέραςμα στην περιπέτεια)* αρχίζει να σπουδάζει στο Πανεπιστήμιο Σάιλερ και να κατοικεί στην φοιτητική εστία Χέιβεν (Ουρανός). Τρέφει θαυμασμό προς τον απόμακρο πατέρα της, δικηγόρο-συνήγορο λιποτακτών του πολέμου του Βιετνάμ και ενίοτε υπεύθυνων για αντιστασιακές πράξεις (μη ανακοινώσιμες).

Ακόμη μεγαλύτερη είναι η αποξένωση από την μητέρα που λόγω παλαιότερης ή και πρόσφατης χρήσης ουσιών παθαίνει κρίση. Η Τζένα είναι σε διαμάχη με τον αδερφό της, καθώς όντας μεγαλύτερος της έχει απομακρυνθεί έγκαιρα ψυχικά αλλά και κυριολεκτικά από τους γονείς τους, τον Μαξ και την Βικτώρια.

Αρχίζει λοιπόν η δική της περιπέτεια. Στα 2/3 του βιβλίου βρισκόμαστε στο 1974. Έχοντας μάθει ότι οι Αφροαμερικάνοι ως το 1965 ακόμη διώκονταν (ο παππούς τους, τους φυγάδευε), συγκατοικεί με μια νεαρή Αφροαμερικάνα υπότροφο, την Μινέτ.

Η Ουτς αφηγούμενη συνήθως σε πρώτο πρόσωπο, άλλοτε αφηγείται με ανάληψη γεγονότα από το παρελθόν και άλλοτε με ανάληψη μέσα στην ανάληψη, άλλοτε με πρόληψη δηλαδή διήγηση παρόντος ως μεταγενέστερου γεγονότος. Μερικές ή συμπληρωματικές αναλήψεις από το παρελθόν ή φαινομενικά μη συνδεδεμένου γεγονότος προηγούμενου ή επόμενου χρονικού σημείου. Ελάχιστα αποσπάσματα σε τρίτο πρόσωπο (όπως στους τίτλους) αποστασιοποιημένα που θέτουν ερωτήματα όπως το με το αν με το να έχεις διάσημο γονιό, συνθλίβεσαι ή βοηθιέσαι.

Όσο άθρησκη είναι η ίδια η Τζένα, τόσο η Μινέτ κόρη μαύρου πάστορα απευθύνεται συχνά στον Χριστό προστάτη. Σταδιακά όμως αντιπαθεί κάθε ανάλαφρη εκδήλωση της ζωής και έτσι εμμονική δείχνει περήφανη προς τα έξω μα και ειρωνική, και σιγά σιγά γίνεται βουλμική. Δεν γνωρίζει ή δεν θέλει τους Μαύρους Πάνθηρες και κριτικάρει την Άντζελα Ντέιβις.

Η Τζένα στη γιορτή των Ευχαριστιών πάει να επιστρέψει στο σπίτι. Προς απογοήτευσή της ο πατέρας της είναι άγνωστο το που ζει. Υπάρχει μόνο κάποιο του τηλεφώνημα. *(Αγώνας στο κατώφλι)*

Στον διάλογο «Φαίδρος» ο Πλάτων γράφει για τον έρωτα: «Οι μεν θνητοί τον κάλεσαν Έρωτα φτερωτόν, «Πτέρωτα» όμως αποκάλεσαν οι Θεοί επειδή είναι αιθεροβάμων». Έπειτα πιο κάτω στον Φαίδρο συνεχίζει: Εάν λοιπόν ο ερωτόληπτος είναι απ' αυτούς που ακολουθούν τον Δία, δεν καταβάλλεται ευκόλως από το άχθος του πτερωτού Θεού. Εάν όμως είναι οπαδός του Άρη, όταν κυριευθεί από τον Έρωτα και νομίζει ότι αδικείται από τον αγαπημένο του, αισθάνεται τάση προς φόνον και είναι έτοιμος να θυσιάσει και εαυτόν και τον άλλον. Και έτσι ζει την θνητή ζωή του μιμούμενος τον Θεό του. Αυτοί του Δία ζητούν να έχει και πνευματικότητα ο αγαπημένος τους, ενώ οι άλλοι όποιον δεν ταυτίζεται μ' αυτούς τον εχθρεύονται. Υπάρχουν βεβαίως και οι θιασώτες της Ήρας, της βασιλικής άποψης και του Απόλλωνα της καλλιτεχνικής άποψης για την ζωή. Η πιο πάνω παρένθεση κατά την γνώμη της γράφουσας βοηθά να προσέξουμε τις διαφορετικές απόψεις ζωής των χαρακτήρων αυτού του

μυθιστορήματος.

Η Τζένα τα Χριστούγεννα σε μια σοβαρή συζήτηση που έχει με τη Βικτώρια που την συνοδεύει σ' επισκέψεις σε θείες του πατέρα της ή τρώνε πίτσα στην επιστροφή στο Τσαντς Φορντ την αποκαλεί «σκατό» και της δηλώνει ότι δεν επιτρέπεται να κρίνει. Η Μινέτ φαίνεται απροσπέλαστη και επιθετική προς τον περίγυρο. Δεν κάνουν ιδιαίτερη παρέα με λευκές και έγχρωμες κοπέλες που στο φιλελεύθερο Πανεπιστήμιο-κληροδότημα του Κουάκερου προπάππου της Τζένα, θέλουν να ενσωματωθούν και μέσω των σπουδών τους να δημιουργήσουν κάποτε το μέλλον τους. Η Τζένα δεν δηλώνει σε καμία φοιτήτρια ότι είναι παππούς της ο κληροδοτών και ότι στην επιτροπή είναι κάποιες θείες της. Η Τζένα εισπράττει μια συγκρατημένη αποδοχή από την Μινέτ που μοιάζει με την σχέση που είχε με την Βικτώρια και που άλλοτε αποκαλούσε μαμά. Ούτε φλερτάρουν όταν πάνε σε καφέ ή σε βιβλιοπωλεία της κωμόπολης.

Η συμπεριφορά και ο σωματοποιημένος πόνος της Μινέτ άλλοτε επηρεάζει την απόδοσή της στις σπουδές και τότε φθονεί άλλες ή κάνει υποτιμητικά σχόλια για την προσπάθεια της Τζένα να βοηθά και να λειαιίνει την ένταση. Η κοπέλα που είναι θυμωμένη και που είναι διαφορετική βλέπει τους άλλους ανήθικους και μοναχικά παλεύει με τους προσωπικούς της «δαίμονες». Η συνοδοιπόρος όλων Τζένα θέλει να δείξει ότι όλα είναι καλά. Αυτόν τον ρόλο τον έπαιζε από παιδάκι στο άναρχο οικογενειακό της σπίτι. Αναφέρει το Τσαντς Φορντ σαν να θέλει να μιλήσει για τις ρίζες ή το παρελθόν της και δεν αναφέρει την φράση «η οικογένειά μου». Είχα διαβάσει και πιο παλιά την συγγραφέα -πάντα δυνατή γραφή- το παρελθόν (background) καθενός και η προδιάθεση να λειαιίνει την «επαναστατικότητα» (την άναρχη συνειδησιακά και ενίοτε και στις ερωτικές σχέσεις τους) του πατέρα της με μια βοηθό του και της μητέρας της με κάποιον.

Η Τζένα κινητοποιείται, σκέφτεται, αμφιβάλλει στοχάζεται, διστάζει ή πράττει λες και η Μινέτ να είναι η πρωταγωνίστρια πια στη ζωή της, να είναι το σταθερό της σημείο. Περισσότερο με τις αντιδράσεις της και προερχόμενη από αλλού σαν κινητήριο δύναμη ώστε να ξεπεράσει η Τζένα τους δικούς της δαίμονες, υπερασπιζόμενη στο περιβάλλον την Μινέτ. Άλλωστε η παιδική ηλικία της περιελάμβανε εμπειρίες όπως το να βλέπει με άλλο σύντροφο τη Βικτώρια, όλο να λείπει ο συνήγορος πατέρας της και μεταξύ τους να καυγαδίζουν. Έχει δει στην προεφηβεία μέχρι και απόπειρα αυτοκτονίας ενός φιλοξενούμενου στο Τσαντς Φορντ. Βέβαια προσπαθούσε όπως και οι γύρω της να πεισθεί ότι ήταν αποκυήματα της φαντασίας της.

Η Βικτώρια που γέννησε την Τζένα και τον αδελφό της Ρίκυ (τον μετέπειτα Ρίτσαρντ) στέκει μετέωρη. Η αργοπορημένη καθοριστική επίσκεψη του πατέρα ένα εξάμηνο μετά τα τόσα μονόλεπτα τηλεφωνήματά του και εβρισκόμενος σε άλλο τραπέζι στο ίδιο εστιατόριο μαζί με την σχέση του που είναι και η νεαρή του βοηθός.

Ίσως η Μινέτ κάνει σχέδια για να φύγει, ίσως κάποιοι της φέρονται άσχημα παίρνοντας αφορμή από ένα ράγισμα παραθύρου μίας νυχτερινής θύελλας. Ίσως ένας άνδρας την προσεγγίζει για να μάθει για τον πάτερα της Τζένα.

Συνειρμοί γίνονται με το μυθιστόρημα «Ο επιβάτης» του Κόρμακ Μακάρθι, το οποίο επίσης πραγματεύεται ενοχές για τις πράξεις γονέων.

Κάποτε πριν η Μινέτ αποφασίσει να πάρει εξάμηνη άδεια ανάμεσα στα

γενέθλιά τους για μια βραδιά με κεριά για τον Χριστό που συμβόλιζε την επιβεβαίωση του δεσμού, την επισκέπτεται ο Ρίτσαρντ, έξυπνος και πετυχημένος μετά τις σπουδές του και την συμβουλεύει να ξεπεράσει τους γονείς της. (*Διαμάχη με τον αδελφό*).

Γραφή σκληρή, άλλοτε προσποιούμενη απλότητα ανακαλύπτει ή μάλλον φανερώνει γεγονότα που είναι περίπλοκα. Θυμίζει μια ρήση του Ιούλιου Καίσαρα ότι «ο άνθρωπος αυτό που θέλει, αυτό πιστεύει».

Ένα έργο που σε πείθει ότι η ιστορία κάθε τόπου συμβάλλει στο τι επιλογές θα κάνει αλλά ίσως και στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή ακόμα και στην έλξη προς άτομο που ίσως είναι αδελφή ψυχή στην μοναξιά της εποχής της διαμόρφωσης της συνείδησης. Μια θεραπευτική μέθοδος στις Ηνωμένες Πολιτείες σήμερα για άτομα με αυτισμό είναι ο συνταυτισμός: να συνυπάρχει, συγκατοικεί με παιδαγωγό για λίγα χρόνια στις ώρες των μαθημάτων και στον ελεύθερο χρόνο για να μάθει και να μιμηθεί την καθημερινότητα και την επικοινωνία στις καταστάσεις μέχρι και στις συναλλαγές σε δημόσιες υπηρεσίες. Ακόμη στην συμμετοχή σε σύλλογο, θίασο ή χορωδία κ. α., μακριά από την υπερπροστασία ή την απραγία και το κανάκεμα που καθυστερούν την κοινωνικοποίηση.

Οι αναγνώστες σε αυτό το μυθιστόρημα θα στοχαστούν και θα ανυπομονούν για την συνέχεια και το ποια ζωή θα έχουν στο μέλλον οι χαρακτήρες. Τι επιλογές θα κάνει η Τζένα, η ηρωίδα μας; (*Φυγή*;)

Τίποτα δεν μας προΐδεάζει για τις αλλαγές και το φινάλε σχέσεων και καταστάσεων στην Τζόις-Κάρολ Οουτς. Ο Αλμπέρ Καμύ έγραψε «δεν αγάπησα παρά μόνο όταν ένιωσα ενοχές». Στ' αλήθεια υπάρχουν διαφορετικές κινητήριες καταστάσεις για την ανθρώπινη συνείδηση.

Επιστολές-Νέα-Ανακοινώσεις

Athens Institute

A World Association of Academics and Researchers

**18th Annual International Conference on Mediterranean Studies
14-18 April 2025, Athens Greece**

The Center for European & Mediterranean Affairs organizes the 18th Annual International Conference on Mediterranean Studies, 14-18 April 2025, Athens, Greece sponsored by the Athens Journal of Mediterranean Studies.

The aim of the conference is to bring together academics and researchers from all areas of Mediterranean Studies, such as history, arts, archaeology, philosophy, culture, sociology, politics, international relations, economics, business, sports, environment and ecology, etc.

Please submit an abstract (email only) to: atiner@atiner.gr, to Dr. Steven Oberhelman, Vice President of International Programs, ATINER, Interim Dean & Professor of Classics, Holder of the George Sumey Jr Endowed Professorship of Liberal Arts, and Texas A&M University, USA, Vice President of International Programs, ATINER and Editor of the Athens Journal of History, Dr. David Philip Wick, Director, Arts, Humanities and Education Division, ATINER & Retired Professor of History, Gordon College, USA & Dr. Yannis Stivachtis, Director, Center for European & Mediterranean Affairs (CEMA) and Professor, Jean Monnet Chair, Director of International Studies Program & Director, Diplomacy Lab Program, Virginia Tech – Virginia Polytechnic Institute & State University, USA.

Athens Institute

A World Association of Academics and Researchers

**19th Annual International Conference on
Sociology
5-8 May 2025, Athens, Greece**

The Sociology Unit of the Athens Institute is organizing its **19th Annual International Conference on Sociology, 5-8 May 2025, Athens, Greece** sponsored by the Athens Journal of Social Sciences.

The aim of the conference is to bring together academics and researchers from all areas of Sociology, Social Work and other related fields. Theoretical and empirical research papers will be considered. Consistent with the theme of the Athens Institute small academic events, all programs may include a few sessions on current topics in education and research.

Please note that all our conferences are non-thematic as explained in our policy ([click here](#)). However, academic members and friends can take the lead to organize and chair a special session as part of this conference.

Please submit an abstract (email only) to: atiner@atiner.gr, using the abstract submission form by **25 March 2025** to: **Dr. Domenico Maddaloni**, Head, Sociology Unit, Athens Institute & Professor, University of Salerno, Italy or **Dr. Philip G. Cerny**, Director, Social Sciences Division, Athens Institute & Professor Emeritus, University of Manchester (UK) and Rutgers University (USA).

Athens Institute

A World Association of Academics and Researchers

**18th Annual International Conference on Mediterranean Studies,
14-18 April 2025, Athens, Greece**

The Center for European & Mediterranean Affairs organizes the 18th Annual International Conference on Mediterranean Studies, 14-18 April 2025, Athens, Greece sponsored by the Athens Journal of Mediterranean Studies.

The aim of the conference is to bring together academics and researchers from all areas of Mediterranean Studies, such as history, arts, archaeology, philosophy, culture, sociology, politics, international relations, economics, business, sports, environment and ecology, etc.

Please submit an abstract (email only) to: atiner@atiner.gr, to Dr. Steven Oberhelman, Vice President of International Programs, ATINER, Interim Dean & Professor of Classics, Holder of the George Sumey Jr Endowed Professorship of Liberal Arts, and Texas A&M University, USA, Vice President of International Programs, ATINER and Editor of the Athens Journal of History, Dr. David Philip Wick, Director, Arts, Humanities and Education Division, ATINER & Retired Professor of History, Gordon College, USA & Dr. Yannis Stivachtis, Director, Center for European & Mediterranean Affairs (CEMA) and Professor, Jean Monnet Chair, Director of International Studies Program & Director, Diplomacy Lab Program, Virginia Tech – Virginia Polytechnic Institute & State University, USA.

**Κρυφή Εκπαίδευση:
Χαρακτηριστικές Περιστάσεις και Περιπτώσεις Μελέτης**
Πέμπτη, 27 Μαρτίου 2025 (Ωρα: 17:30-20:30)
Διεύθυνση: Χαλκοκονδύλη 9 (5ος Όροφος), Πλατεία Κάνιγγος

Οργάνωση: **Αθηναϊκό Ινστιτούτο** (www.atiner.gr) υπό την αιγίδα του **Αθηναϊκού Ακαδημαϊκού Περιοδικού** (<https://www.atiner.gr/aap>).

Πρόγραμμα

Συντονιστής: **Λάμπρος Πυργιώτης**, Αρχισυντάκτης, Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό.

Κύριες Ομιλίες (15 λεπτά η κάθε μία)

1. **Γρηγόρης Θ. Παπανίκος**, Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ινστιτούτο. Τίτλος: Παράνομα (Κρυφά) Σχολεία και Λαοθάνοσα Ζήτηση υπό Κατοχή και Καταπίεση: Η Περίπτωση της Ελλάδας υπό τον Οθωμανικό Ζυγό. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
2. **Αντώνης Σμυρναίος**, Καθηγητής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τίτλος: Οι Παράδοξες Περιπέτειες των Ιστορικών Πηγών: Το Κρυφό Σχολείο. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
3. **Ουτκού Οζέρ**, Συνεργάτρια Ερευνήτρια, Αθηναϊκό Ινστιτούτο. Τίτλος: Η Εκπαίδευση επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
4. **Καθλίν Άννα Ο'Ντόνελ**, Εξωτερική Ερευνήτρια, Βρετανική Σχολή Αθηνών. Τίτλος: Κελτική (Ιρλανδική) Λογοτεχνία: Κρυφά Σχολεία και Επανάσταση. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)

Σύντομες Τοποθετήσεις (5-10 λεπτά η κάθε μία)

1. **Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη**, π. Διευθύντρια, Ομότιμη Ερευνήτρια, Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Τίτλος: «Κρυφό Σχολείο»: Παράδοση και Ιστορία. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
2. **Θάνος Σκούρας**, Ομότιμος Καθηγητής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τίτλος: Πόσο Αποτελεσματικά ήταν τα Ελληνικά Κρυφά Σχολεία στη Διατήρηση της Ελληνικής Γλώσσας; (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
3. **Στέφανος Καβαλλιεράκης**, Εισηγητής στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης. Τίτλος: Ξένα Σχολεία στην Ελλάδα: 1830-1977. Κρυφά ή φανερά; Στιγμιότυπα μίας Παράλληλης Εκπαίδευσης. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
4. **Ιωάννης Σπυριδάκης**, Πρόεδρος του Τμήματος Ειδικοτήτων Εκπαίδευσης και Καθηγητής, Πανεπιστήμιο St. John, ΗΠΑ. Τίτλος: Η Ελληνική Εκπαίδευση στις Ηνωμένες Πολιτείες ως μια Μορφή Υπονομευτικής Δραστηριότητας Ανάλογης με τα Κρυφά Σχολεία στην Ελλάδα. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
5. **Λίντα Τέϊλορ**, Διευθυντικό Στέλεχος, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Δικαιοσύνης, ΗΠΑ. Τίτλος: Τα Κρυφά Σχολεία και η Εκπαίδευση των Δούλων. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
6. **Αλεξάνδρα Τρυνιέτσκο**, Αναπληρώτρια Επικεφαλής, Μονάδα Λογοτεχνίας, Αθηναϊκό Ινστιτούτο κ' Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Maria Curie-Skłodowska, Πολωνία. Τίτλος: Το Κρυφό Πολωνικό Σχολείο: Το «Ιπτάμενο» Πανεπιστήμιο. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
7. **Άγγελος Νικολαΐδης**, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο του Ζουλουντάντ, Νότια Αφρική. Τίτλος: Η Εκπαίδευση υπό το Απαρτχάιντ. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)
8. **Κωνσταντίνος Γ. Χατζηδημητρίου**, Συνεργάτης Ερευνήτης, Πανεπιστήμιο St. John, ΗΠΑ. Τίτλος: Σχόλια στα Προλεγόμενα για μια Μελέτη της Ελληνικής Εκπαίδευσης κατά την Τουρκοκρατία και το Ζήτημα της Ύπαρξης Κρυφών Σχολείων. (Περίληψη - Παρουσίαση - Ολόκληρη Εργασία)

Συζήτηση

Η παρακολούθηση της εκδήλωσης είναι δωρεάν, αλλά απαιτείται προεγγραφή. Υποβάλετε την αίτηση εγγραφής σας εδώ.

A current Anthology of Law

Edited by
David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

Athens Institute for Education and Research
2022

Representation in Architectural, Landscape and Urban Design

Editors

Giulia Pellegrini, Clara Goncalves,
Fatih Rifki & Jesus Lara

General Editor

Nicholas N. Patricios

A Contemporary Anthology of Law

Edited by
David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

*Ανδρέας Γ. Παπανδρέου:
Οικονομολόγος και Πρωθυπουργός*

ATINER
2019

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

Ο Ελληνικός Εμφύλιος της Δεκαετίας του 1940

ATINER
2020

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

**Η Δημοκρατία σε
Δέκα Μαθήματα**

Αθήνα
2020

International Law and Social Justice

Edited by

David A. Frenkel
Jorge Emilio Núñez

Athens Institute for Education and Research
2020

An Anthology of Law

**Edited by
David A. Frenkel
Anna Chronopoulou**

Athens Institute for Education and Research

**AN ANTHOLOGY OF
PHILOSOPHICAL STUDIES
VOLUME 14**

**Edited by
Patricia Hanna**

**Athens Institute for Education and Research
2020**

An Anthology Of Ethics

Edited by
David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

**AN ANTHOLOGY OF
PHILOSOPHICAL STUDIES
VOLUME 13**

**Edited by
Patricia Hanna**

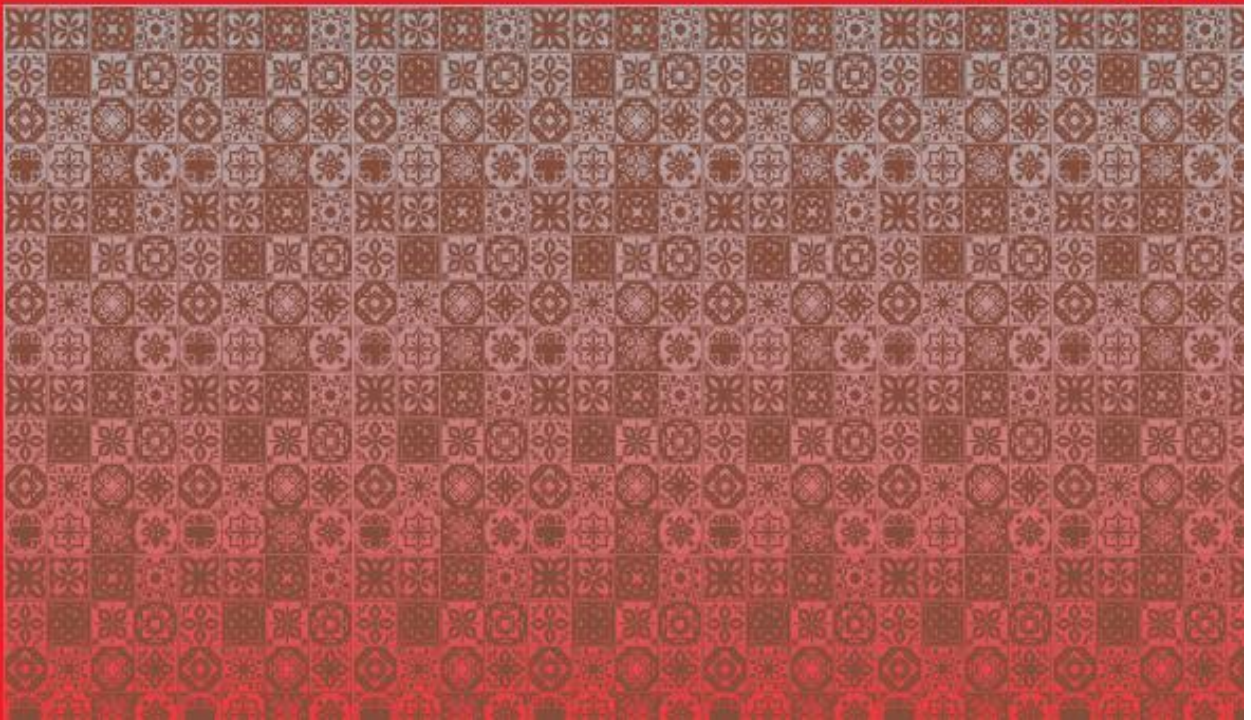
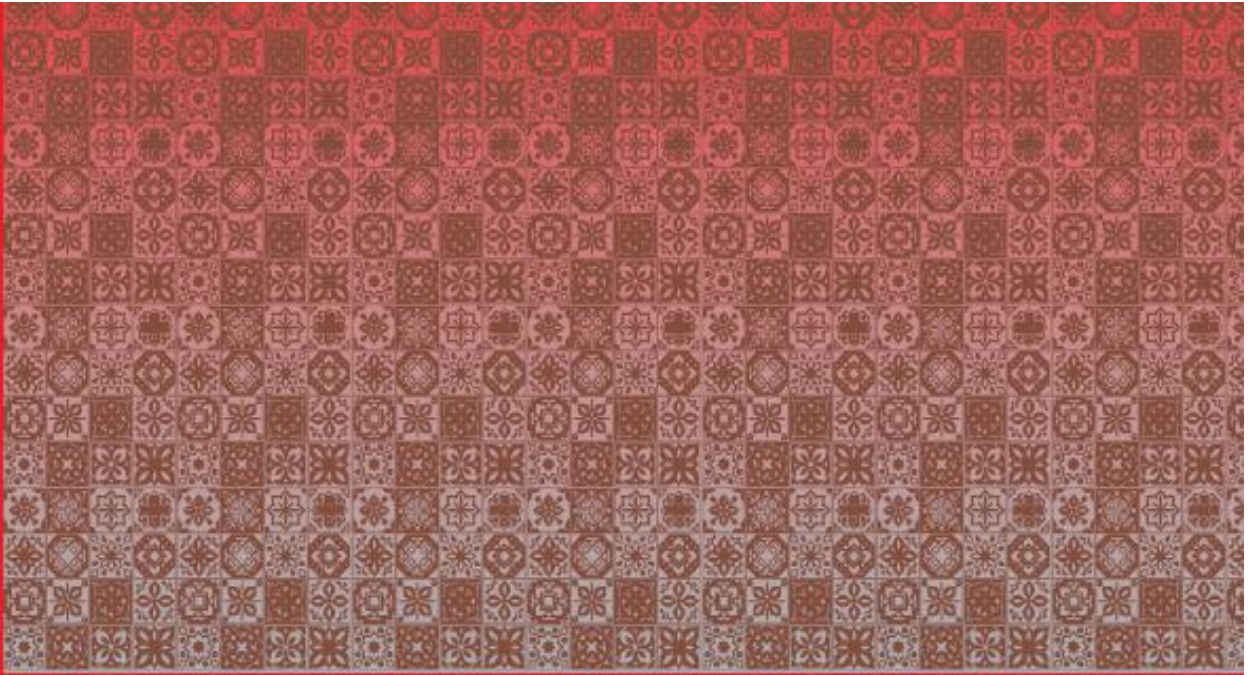
**Athens Institute for Education and Research
2019**

SPECIAL EDITION

TURKEY & TURKISH STUDIES

SPECIAL EDITION

TURKEY & TURKISH STUDIES

New Challenges of the Law in a Permeable World

Edited by
David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

New STUDIES IN
HISTORY AND LAW

Edited by

D. A. Frenkel
N. Varga

Athens Institute for Education & Research 2019

**AN ANTHOLOGY OF
PHILOSOPHICAL STUDIES
VOLUME 15**

**Edited by
Patricia Hanna**

**Athens Institute for Education and Research
2021**

Law and History New Studies

Edited by
David A. Frenkel
Norbert Varga

Athens Institute for Education and Research
2021

